КАЗАНСКИЙ ФЕДЕРАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ИНСТИТУТ ФИЛОЛОГИИ И МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Кафедра татарской литературы и методики преподавания

Нурфия Марсовна Юсупова,
Гульфия Расилевна Гайнуллина

История татарской литературы (1940-2000) (6 семестр)

Конспект лекций

Казань – 2014

Направление подготовки:032700 «Филология» (профиль подготовки 032700.62 «Прикладная филология (татарский язык и литература, английский язык): бакалавр»**)**

Учебный план:032700.62 «Прикладная филология (татарский язык и литература, английский язык): бакалавр»(очное, 2011), «Отечественная филология (татарский язык и литература): бакалавр»

Дисциплина: «История татарской литературы 1940-2000-х гг. (6 семестр)» (бакалавр, 3 курс, очное обучение)

Количество часов: 82 (в том числе: лекции – **32,** практические занятия – **16**, самостоятельная работа – **34**), форма контроля: **зачет**.

Аннотация: главной целью курса является ознакомление литературным процессом 1960-80-х гг. в его взаимосвязи с развитием культуры, спецификой интерпретации литературного текста. Наибольшее внимание уделяется выделению художественного значения литературного произведения в связи с ситуацией в общественной жизни и культурой эпохи данного периода, определению художественного своеобразие произведений и творчества писателей в целом. Данный электронно-образовательный курс является продолжением электронно-образовательного курса «История татарской литературы (1940-2000) (5 семестр)».

Темы: 10.Татарская проза 1960-80-х гг.; 11. Лирико-эмоциональное начало в татарской прозе 1960-80-х гг.; 12. Психологизм в татарской прозе 1960-80-х гг.; 13. Мифологизм в татарской прозе 1960-80-х гг.; 14. Основные тенденции развития татарской поэзии 1960-80-х гг.; 15. Творчество И.Юзеева (1933-2004); 16. Творчество Равиля Файзуллина (1943); 17. Татарская драматургия в 1960-80-е гг.; 18. Творчество Т.Миннуллина (1935-2012); 19. Жанр исторического романа в татарской прозе 1960-80-х гг.

Ключевые слова: **татарская литература, литературный процесс, стилевые тенденции, литературные направления и течения, творчество.**

Дата начала использования: 1 сентября 2014 г.

Авторы:Юсупова Нурфия Марсовна, кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы и методики преподавания КФУ, тел.:(843) 2-21-33-51, email: Faikovich@mail.ru, Nurfija.Jusupova@ kpfu.ru; **Гайнуллина Гульфия Расилевна**, кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы и методики преподавания КФУ, тел.:(843) 2-21-33-51, email: gulfiarasilevna@mail.ru, GGaynyllina@ kpfu.ru

URL электронного курса в MOODLE: http://tulpar.kfu.ru/course/view.php?id=2222

Доступность: записанные на курс пользователи

Язык интерфейса: татарский

Эчтәлек

Тема 10.1960- 1980 нче еллар татар прозасы..4

Тема 11. 1960-1980 еллар татар прозасында лирик-эмоциональ башлангыч...9

Тема 12. 1965-1980 еллар татар прозасында психологизм..........................36

Тема 13. 1960- 1980 еллар татар прозасында мифологизм.....................54

Тема 14. 1960-80 нче елларда татар поэзиясенең үсеш-үзгәреш юллары (гомуми күзәтү)..70

Тема 15. Илдар Юзеев иҗаты (1933-2004)...79

Тема 16.Р.Фәйзуллин иҗаты (1943)...100

Тема 17. 1960-80 нче елларда татар драматургиясе................................111

Тема 18. Т.Миңнуллин иҗаты (1935-2012)...122

Тема19. 1960-1980 еллар прозасында тарихи роман жанры..136

Фәнни хезмәтләр, уку-укыту әсбаплары, методик кулланмалар һәм информацион чыганаклар..145

Терминологик сүзлекчә...149

Зачет сораулары...151

Тема 10. 1960- 1980 нче еллар татар прозасы.

Лекция 1

Аннотация. Лекциядә XX гасырның 60-80 нче еллар татар прозасы, әдәби-мәдәни барыш, стиль тенденцияләре (лирик-эмоциональ башлангыч, фәлсәфи мотивлашкан психологизм) өйрәнелә.

Ачкыч сүзләр: стиль тенденцияләре, лирик-эмоциональ башлангыч, фәлсәфи мотивлашкан психологизм.

Теманы өйрәнүгә методик киңәшләр. Лекциядә темага кагылышлы төп фәнни-теоретик мәгълүмат бирелә. Шуннан соң мөстәкыйль эш буларак бирелгән сорауларга телдән җавап бирергә әзерләнү сорала. Теманың үзләштерелү дәрәҗәсен билгеләү максатында һәр лекциядән соң сораулар һәм биремнәр тәкъдим ителә.

Әдәбият исемлеге.

1. Гайнуллина Г.Р. 1960-1980 еллар татар прозасы тарихы (II кисәк): Уку-укыту ярдәмлеге. – Казан: Ихлас, 2012. – 80 б.

2. Заһидуллина Д., Йосыпова Н. XXгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.

3. Лейдерман Н.Л., Липовецкий М.Н. Современная русская литература: В. 3-х кн.. Кн. 2: Семидесятые годы (1968-1986): Учебное пособие. – М.: Эдиториал, УРСС, 2001. – 288 с.

Глоссарий.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли танып-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Мотив - әсәрдәге тотрыклы эчтәлек–форма компоненты.

Символ – универсаль сәнгати һәм мәдәни категория, тулысынча шартлы образ.

Лекциянең планы.

1. XX гасырның 60-80 нче еллар татар прозасы: әдәби-мәдәни барыш.
2. XX гасырның 60-80 нче еллар татар прозасы: стиль тенденцияләре.
3. XX гасырның 60-80 нче еллар татар прозасы лирик-эмоциональ башлангыч.
4. Психологизмның фәлсәфи мотивлашуы.

Үткән гасырның 80 нче елларына татар прозасында алга таба үзгәрешләргә китерәчәк стиль тенденцияләре аермачык күзаллана башлый.

Беренчедән, лирик-эмоциональ башлангыч алга чыга һәм ул, бер яктан, әсәр тукымасында субъектив катламның зур урын били башлавын, икенче яктан, хикәяләүче яки автор образының, вакыйгаларны күзәтүче генә булып калмыйча, аларда катнашучы герой халәтенә күтәрелүен тәэмин итә. Әсәр чынбарлыгын сөйләүче-күрсәтүче генә түгел, ә бәлки шушы чынбарлыкка мөнәсәбәтен үсеш-үзгәрештә, хәрәкәттә сурәтләүче автор «мин»е, шуның тирәсенә тупланган лирик-субъектив катлам вакыйгалар (сюжет) катламыннан да зураеп китә, мозаика кебек чәчелгән вакыйга күренешләрне үз янына – бер үзәк тирәсенә туплый. Нәтиҗәдә әсәрдәге төп каһарман булган «мин»нең рухи дөньясы, аңы укучыга тәэсир итү вазифасын үз җилкәсенә ала. Әсәрнең иҗатчысы, язучы- автор белән янәшә әсәр тукымасында тагын бер автор образы пәйда була. Язучы-автор уңай герой ярдәмендә белдерергә мөмкин булган фикерләр, идеал нәкъ менә автор образы аша укучыга ирештерелә. Автор образы уңай геройга хас булырга мөмкин барлык сыйфатларга ия: вакыйгаларны, кешеләрнең эш- гамәлләрен бәяләүдә гадел, нечкә һәм саф күңелле, күзәтүчән, туган җирне туфракны яратучы, хезмәт кешесе, тормыштагы күңелсез моментларны авы кичерүче һ. б. шундый яклары белән укучы күз алдында бербөтен булып калка. Мәсәлән, М. Мәһдиев, Р.

Төхфәтуллин, Ф. Хөсни, Ә. Баяновның аерым әсәрләрендә без шушы күренеш белән очрашабыз.

Икенчедән, психологизм үсү күзәтелә. Мәгълүм ки, 1960-1980 елларда Ә. Еники, Ф. Шәфигуллин, Г. Сабитов һ. б., элгәргеләрдән Ф. Әмирханнар, Ш. Камаллар башлаган традицияне дәвам итеп, кешенең рухи дөньясын, психологиясен сурәтләү объекты дәрәҗәсенә күтәрәләр. Аерым әсәрләр дә шәхеснең уй-фикер, хис-кичереш, теләк-омтылышлар үзгәреше аның эш-гамәлләре сәбәбе итеп карала, күп кенә иҗтимагый күренешләр дә кеше күңелендәге хәл-халәткә бәйләп аңлатыла. Шуңа күрә, мәсәлән Ә. Еники әсәрләрендә, матди һәм рухи кыйммәтләр бер-берсенә комачауламый: рухи дөньясы бай булган геройлар (Акъәбиләр, Кларалар, Зөһрәләр) дөрес эш-гамәлләр дә кылалар, җәмгыятьттән дә читләшмиләр, һәм киресенчә, рухи доньясы ярлы булган кешеләр матди байлыкны бар нәрсәдән өстен саный. Татар әдәбияты акрынлап иҗтимагый аңлатылышлы психологизмнан гомумән кешенең рухи дөньясын, тарихи яки иҗтимагый сәбәпләргә бәйләмичә, фәлсәфи кыйммәт дип карауга таба хәрәкәт итә.

Контроль сораулар һәм биремнәр.

1. Әсәр тукымасында субъектив катламның зур урын били башлавы, хикәяләүче яки автор образының, вакыйгаларны күзәтүче генә булып калмыйча, аларда катнашучы герой халәтенә күтәрелүе кебек сыйфатлар кайсы стиль тенденциясенә хас?

2. Автор образы уңай геройга хас булырга мөмкин барлык сыйфатларга ия: вакыйгаларны, кешеләрнең эш- гамәлләрен бәяләүдә гадел, нечкә һәм саф күңелле, күзәтүчән, туган җирне туфракны яратучы, хезмәт кешесе, тормыштагы күңелсез моментларны авы кичерүче һ. б. шундый яклары белән укучы күз алдында бербөтен булып калка. Кайсы әдипләр иҗатын күздә тотып әйтелгән сүзләр?

3. XX йөз башы әдипләрендәге психологизм XX йөзнең икенче яртысында психологизмнан кайсы яклары белән аерыла?

Лекция 2

Аннотация. Лекциядә XX гасырның 60-80 нче еллар татар прозасында стиль тенденцияләре (тәнкыйди, публицистик башлангыч) өйрәнелә.

Ачкыч сүзләр: стиль тенденцияләре, тәнкыйди, публицистик башлангыч.

Теманы өйрәнүгә методик киңәшләр. Лекциядә темага кагылышлы төп фәнни-теоретик мәгълүмат бирелә. Шуннан соң мөстәкыйль эш буларак бирелгән сорауларга телдән җавап бирергә әзерләнү сорала. Теманың үзләштерелү дәрәҗәсен билгеләү максатында һәр лекциядән соң сораулар һәм биремнәр тәкъдим ителә.

Әдәбият исемлеге.

1. Гайнуллина Г.Р. 1960-1980 еллар татар прозасы тарихы (II кисәк): Уку-укыту ярдәмлеге. – Казан: Ихлас, 2012. – 80 б.

2. Заһидуллина Д., Йосыпова Н. XXгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.

3.Заһидуллина Д.Ф. Яңа дулкында (1980-2000 еллар татар прозасында традицияләр һәм яңачалык). – Казан: Мәгариф, 2006.– Б.4-5.

4. Лейдерман Н.Л., Липовецкий М.Н. Современная русская литература: В. 3-х кн.. Кн. 2: Семидесятые годы (1968-1986): Учебное пособие. – М.: Эдиториал, УРСС, 2001. – 288 с.

Глоссарий.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли танып-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Мотив - әсәрдәге тотрыклы эчтәлек–форма компоненты.

Символ – универсаль сәнгати һәм мәдәни категория, тулысынча шартлы образ.

Лекциянең планы.

1. XX гасырның 60-80 нче еллар татар прозасы: стиль тенденцияләре.
2. XX гасырның 60-80 нче еллар татар прозасында тәнкыйди башлангыч.
3. XX гасырның 60-80 нче еллар татар прозасында публицистик башлангыч.

Татар прозасында алга таба үзгәрешләргә китерәчәк стиль тенденцияләренең өченчесе – тәнкыйди башлангыч көчәю. Бу бигрәк тә А. Гыйләҗев иҗатында зур чагылыш тапты. Язучының һәр әсәрендә диярлек тәнкыйтькә дучар сыйфатлар үзләре бербөтен тәшкил итәрдәй җәмгыять сурәте, картинасы тудырыла. Әнә шундый тәнкыйди башлангыч шулай ук әсәрдәге субъектив катламны, хикәяләүче яки автор образының кыйммәтен арттыра, укучының акыл эшчәнлеген активлаштыра һәм әдәби иҗатны интеллектуаль яссылыкка таба хәрәкәт иттерә. М. Хәсәнов, Х. Камалов һ. б. язучылар иҗаты да автор уйланмасыннан ук башлана торган тәнкыйди парадигмага өстенлек бирә. Бу катламда иҗат ителгән әсәрләр әдәбият белемендә постреализм кысаларында карала торган күп кенә сыйфатларга да ия иде. Алар үз чиратында әдәбиятның тәнкыйди угын кеше-җәмгыять яссылыгыннан шәхес-система, тоталитар режим баскычына таба юнәлтә башладылар.

Дүртенче – публицистик башлангыч чит илләргә сәяхәтләр (М. Юныс, М. Мәһдиев), автобиографик истәлекләр (Ф. Хөсни, И. Гази, Ә. Еники), тормыш хакында сөйләшүне тарихи, фәлсәфи, әдәби аналогияләр белән баету (М.Галиев) фонында, язучы белән укучының интеллектуаль, акыл яссылыгында сөйләшүен тәэмин итеп, әзерлекле һәм зәвыклы укучыга юнәлтелгән әдәби катламның массачыл әдәбияттан ерагаюына нигезләнеп тамырлана, киңәя. Ул ассоциатив сурәтлелеккә, цитацияләр, коллаж алымнарына мөрәҗәгать итә, үзенчәлекле поэтика тудырырга омтыла. Бу алымнар әкренләп әдәби материалга, синтезга омтылмаган текстларга күчә башлый.

Шушы дүрт тенденция 1980 еллардан соңгы татар прозасында яңа дулкынны уятты. Әлбәттә, монда җәмгыятьтәге әхлакый һәм эстетик кыйммәтләрнең үзгәрүен дә онытырга ярамый. Ләкин әдәбиятның үз эчендә әзерләнгән нигез чиктән тыш әһәмиятле иде. Нәтиҗәдә 1980 –2000 еллар татар әдәбияты моңа кадәр «йокымсырап» яткан иҗади потенциалны мәйданга чыгарды. XX гасыр башында татар әдәбияты ничек итеп тәнкыйди реализм, романтизм, сентиментализм кебек агым һәм юнәлешләрне, хәтта импрессионистик һәм экзистенциаль әсәрләрне берьюлы тудырган булса, гасыр ахырында яңадан стиль тенденцияләре белән баю, иҗатта бер-берсенә бөтенләй охшамаган сукмаклар табу күзәтелә.

Контроль сораулар һәм биремнәр.

1. Бу дәвердә тәнкыйди дискурсның төрен атагыз. Кайсы әдипләр иҗатында, аларның кайсы әсәрләрендә герой дискурсы күзәтелә?
2. Бу дәвердә публицистик башлангыч кайсы әдипләр иҗатында, аларның кайсы әсәрләрендә күзәтелә?

Тема 11: 1960-1980 еллар татар прозасында лирик-эмоциональ башлангыч

Лекция 1

Аннотация. Лекциядә М.Мәһдиевнең “Торналар төшкән җирдә” повестенда лирик-эмоциональ башлангыч, әсәрнең сюжет структурасы, мифологизм, символлар аша аңланган эчтәлек өйрәнелә.

Ачкыч сүзләр: лирик-эмоциональ башлангыч, сюжет структурасы, мифологизм, символлар.

Теманы өйрәнүгә методик киңәшләр. Лекциядә темага кагылышлы төп фәнни-теоретик мәгълүмат бирелә. Шуннан соң мөстәкыйль эш буларак бирелгән сорауларга телдән җавап бирергә әзерләнү сорала. Теманың үзләштерелү дәрәҗәсен билгеләү максатында һәр лекциядән соң сораулар һәм бирелгән тәкъдим ителә.

Әдәбият исемлеге.

1. Мәһдиев М. Торналар төшкән җирдә / Мәһдиев М. Сайланма әсәрләр. 3 тода. I том: Повестьлар. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1994. – Б.135-356.

Заһидуллина Д.Ф. Мәһдиев Мөхәммәт Сөнгат улы (1930-1995). – Казан: Казан дәүләт ун-ты нәшрияты. – 2003.- 45 б.

2. Заһидуллина Д.Ф. XX гасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф. Заһидуллина, Н.М.Юсупова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т.2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.

3. Жюльен Н. Словарь символов. – Челябинск: Урал LTD. – 1999. – 498 с.

4.Мифы народов мира. Энциклопедия (в 2 томах). Гл. ред. С.А.Токарев. - М. "Советская Энциклопедия" 1998. – Т.1. А-К. – С.70.

5. Урманче Ф. И. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда: 1 т. (А-Г). – Казан: Мәгариф, 2008. – 303 б.

6. Яхин А.Г., Мәһдиев М.С. Халык иҗатын әсәрләрен система итеп тикшерү тәҗрибәсе (Мәкаль, табышмак, җырлар). – Казан: Казан дәүләт ун.-ты нәшр., 1982. – 112 б.

Глоссарий.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли танып-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Мотив - әсәрдәге тотрыклы эчтәлек–форма компоненты.

Символ – универсаль сәнгати һәм мәдәни категория, тулысынча шартлы образ.

Лекциянең планы.

1. М.Мәһдиевнең “Торналар төшкән җирдә” повестенда лирик-эмоциональ башлангыч.

2. “Торналар төшкән җирдә” повестеның сюжет структурасы, мифологизм, символлар аша аңланган эчтәлек.

Татар тәнкыйте М.Мәһдиев-язучыны (1938-1996) үткәнен сагынучы, татар авылының тарихта калган кичәге көнен җырлаучы дип исемләде. Әдәбият тарихы фәне әдәби әсәрдә геройларның балачак хатирәләреннән алып хәзергенең үткен каршылыклы күренешләренә кадәрге язмышын хис һәм мөнәсәбәт тарихы кебек гәүдәләндергән, үткәндәге якты-бәхетле яшәү рәвешен хәтердә тергезү мотивларын импрессионистик алымнар баеткан әсәрләрне сентименталь реализм агымына нисбәтләде. “Торналар төшкән җирдә”, “Бәхилләшү” әсәрләрендә үткәндәге тормыш аерым кешеләр өчен бүгенгедән әһәмиятлерәк яссылыкка куела, лирик геройларның эчке дөньяларына заман үтеп керә, хис-мөнәсәбәтләр чор, иҗтимагый тәртипләр тәэсирендә хасил булалар, вакыт ягыннан тәртипле оешканлык, ретроспекция алымы үткәндәге психологик вакытка алып китә.

“Торналар төшкән җирдә” (1979, август-сентябрь) повестенда автор 1970 нче еллар ахыры әдәбияты өчен актуаль булган иҗтимагый проблемалар – татар авылының үткәне, бүгенгесе, буыннар арасында бәйләнешләр өзелү, туган нигезне оныту кебек мәсьәләләрне алга ала. Көчле позициягә – повестьның исеменә, беренче эпиграф һәм кереш сүзгә вакытка бәйле бинар оппозиция чыгарыла. XX йөз башы татар әдәбиятын өйрәнүче галимә Д.Заһидуллина вакытка бәйле бинар оппозицияләрнең үткән/бүгенге кебек ике чиккә аерылуы гомумиләштерүләргә омтылу тенденциясе белән бәйле булуын билгели: “Киңәю күренеше татар әдәбиятында вакытны аерым кеше гомеренә нисбәтле түгел, бәлки кешелекнең гадәти вәкиле булган шәхес тормышы һәм яшәеше кысаларында тергезү аша хасил була”.

XX гасыр башының мәдәни, әдәби, милли тарихын өйрәнеп, иң кызыклы һәм иң кызганыч, гаҗәпләндерә һәм сөендерә алырлык сәхифәләрен татар укучысына җиткерә алган галим. М.Мәһдиев татар прозасының фәлсәфи канатына караган әсәрләреннән юнәлеш алган дип билгеләргә тулы нигез бар.

Д.Заһидуллина күрсәтеп үткәнчә, “аның фәнни хезмәтләрендә үткәннәргә, яшәп киткән олы шәхесләргә, аларның бәяләп бетергесез эш-гамәлләренә соклану, шуларны бүгенге чынбарлыктан эзләп үкенү хисләре ярылып ята”. Димәк, “үзе дә Тукай-Әмирханнар буынының бер вәкиле кебек тоелган” әдип әсәрләрендә XX гасыр башы әдәбиятындагы дөнья сурәтен – вакытны кешелекнең гадәти вәкиле булган шәхес тормышы һәм яшәеше кысаларында тергезү алымын үз итә, сюжет структурасына сала.

“Торналар төшкән җирдә” повестена кереш сүз хикәяләүчене җитди, тормышның моңлы якларына күбрәк игътибар бирүче, яшәешкә фәлсәфи карашлы хикәяләүче-геройны тәкъдим итү белән башланып китә: “Безнең авылдан бер генә герой да, бер генә академик та чыкмаган. Гап-гади, иң гадәти бер авыл. Анда зур сулар, таулар иркен болыннар юк, кыялар юк. Тагын бик күп нәрсә юк”.

Эпиграфта сүз туган җирне сагыну турында бара. Автор-хикәяләүченең сагышы кешенең үзе өчен кадерле булган кыйммәтләрнең кадерен (туган ил, газиз кешеләр) югалткач кына аңлавы белән бәйле: “1976 нчы елның октябрендә мин Франциянең Париж, Марсель, Авиньон шәһәрләрендә йөрдем. ... Баш әйләнгән, тәэсирләр шундый көчле, нииндидер бер мизгелдә үзеңне онытып, югалып торасың. Ләкин нәкъ шул хәлдә – табигыйлекне югалткан бер хәлдә, нигәдер минем йөрәгем сулыгып-сулыгып алды...” Үткән/бүгенге оппозициясендә әдип үткәннең билгеләрен тергезә. Бу билгеләр үзара оппозиция хасил итәләр: “безнең авылда гасырлар буе үстерелеп, тукылып, эрләнеп, сугылып килгән киндерне” бүген джинсы диләр, ат итенең файдасы турындагы гыйльми ачыш “безнең авыл тегүчесе Хөснетдин абзыйга” күптән мәгълүм, арыш капчыгының да бүгенге исеме башка, хәзер иң югары культура билгесе саналган безнең авылның бурабзары башкача атала. Кереш сүз өлешендә образларны детальләштерү урын ала. Үткән – алтын куллы буяучы, калайчы, тимерче; кызылга каккан кайры тун, сагыз, арыш капчыгы, күтүмкә, чутсыз катык. Бүгенге – джинсы, жвачка, озын чәчле егет, йоклар алдыннан бер стакан катык. Үткән/бүгенге оппозициясендә мотивлар да катнаша: Чуриле

урыслары манып биргән киндер “кешеләрне матур итәм, кешеләргә матурлык бирәм дигән төшенчә белән бер”, ә бүген “без аны тырышып-тырышып онытып ятабыз”; “эшнең көйле, ритмлы җайга салынган икәнлеген” белдерүче сагызны чәйнәүче Сан-Мартин төзек наратларның жвачка ясау өчен ясалган сырының елап утыруын ишетми. Шул рәвешле, кабатланган образ, детальләр, мотивлар аша “дөньядагы барлык халыклар өчен уртак гадәт, уртак гамәл, холык-фигыль, эш-гамәлләр” булырга тиешле хакыйкать атала – эшең көйле, ритмлы җайга салынган булсын дисәң, кешеләрне матур итәм, кешеләргә матурлык бирәм, дип яшәү дөрес. Әсәр шул турыда: “Бу әсәр – безнең авылда яшәгән, бүгенге буынга юньле әхлак-гадәтләр тапшырып дөньядан киткән кешеләр турында”. Кереш сүзгә өстәмә өлешендә үткәне бүгенге белән бәйләүче таш, елга образлары автор фикерен ныгытып куя. Көчле позициядә укучы табачак әлеге хакыйкатьнең гомумәһәмиятлелеге иҗади гомумиләштерелгән таш образы аша искәртелә. Таш – мәдәни һәм дини күзаллау белән бәйле конструктив архитектура элементы. Ул – био- һәм семиосфераны, табигать һәм мәдәниятне, органик һәм органик булмаганны, яшәү һәм үлемне бәйләүче символ. Бу мотивны куллану нәселнең йомшак, хатын-кыз белән бәйле “борынгы хәтеренә” мөрәҗәгать төсен ала. Ташлар – телсез, алар сөйләме “өнсез”. Дәшмәүләре борынгы заманнарның мифологик асылына тәңгәл килә. “Бәлки ата-бабалар баскан таш”ка бүгенгедәге “тимер рәшәткәле капка ” – ике дөнья арасындагы чикне белдерүче образ каршы куела. Профсоюз җитәкчесе Нәкыйп абый белән тимер ишекле капка янында очрашу, иңенә авыр туган җир ташын сыйдырган капчык кигертү – яшәп килүче идеология шартларына җайлашкан үз асылына кайта алмый газапланган татар кешесе образын тәкъдим итү. Текстның башлам өлешендә автор укучысы образын шул рәвешле урнаштырса, хикәяләүче образын “кешеләрнең эш-гамәлләрен бәяләүдә гадел, нечкә һәм саф күңелле, күзәтүчән, туган туфракны яратучы, хезмәт кешесе, тормыштагы күңелсез моментларны авыр кичерүче” автор образы дип идеаллаштырып кертеп җибәрә. Лирик-эмоциональ башлангычлы автобиографик повесть тукымасында тәкъдим ителгән әсәр чынбарлыгына карата мөнәсәбәтен үсеш-

үзгәрештә, хәрәкәттә сурәтләүче автор “мин”е тирәсенә җыелган лирик-субъектив катлам вакыйга-күренешләрне бер үзәк тирәсенә туплый. “Нәтиҗәдә, әсәрдәге төп каһарман булган “мин”нең рухи дөньясы, аңы, укучыга тәэсир итү вазифасын үз җилкәсенә ала. Әсәрнең иҗатчысы, язучы-автор белән янәшә, әсәр тукымасында тагын бер автор образы пәйда була. Язучы-автор уңай герой ярдәмендә белдерергә мөмкин булган фикерләр, идеал нәкъ менә автор образы аша укучыга ирештерелә. Автор образы уңай геройга хас булырга мөмкин барлык сыйфатларга ия”.

М.Мәһдиев повестьларында үткән/хәзерге оппозициясе әсәрләрне оештыру вазифасын үти. Авторның кереш сүзендә структура билгеләп үтелә: “... Фәрваз Миңнуллин сөйли: бу иптәшнең, ди, бөтен иҗаты – яшьлекне сагыну. Яшьлекне сагыну? Бу – минем өчен ачыш. Бәлки бу әсәргә исемне шулай кушаргадыр?”

Шул рәвешле, көчле позициядә әсәрнең сюжет структурасын оештырган мотив, образлар, хис-мөнәсәбәт сызыгы гомумиләштерелә.

“Төлке уйный торган орлар” дип исемләнгән беренче бүлеккә борынгы йола җырыннан алынган эпиграф (“Җиләк җыям, как коям Падишага бүләккә...) һәм исем сайланышы М.Мәһдиевнең XX йөз башы әдәбиятында колач алган мифлаштыру – мәгълүм мифларны файдалану яки яңа миф тудыру күренешенә мөрәҗәгать итүен раслап килә. Бу урында галим М.Мәһдиевнең җыр жанрына караган фәнни эзләнүләре барлыгын да күрсәтеп үтү урынлы булыр. Әдәбият галиме А.Г.Яхин белән бергә эшләнгән “Халык иҗаты әсәрләрен система итеп тикшерү” дип исемләнгән хезмәттә бик борынгы заманнарда җырның ничек барлыкка килүе хакында сүз алып барыла, иҗат процессына табигатьнең тәэсире, ихтыяҗ булып туган-үскән йола фольклоры, ритм һәм состав өлешләре кебек тәкъдим ителә. 1960-1980 еллар прозасында мифны үзенең әсәрләрендә сюжет структурасына төреп тәкъдим иткән әдипләр арасында М.Мәһдиевнең беренче урында торуы гаҗәп түгел.

Мифның тормышны концептуальләштерү чарасы булуы гомумбилгеле. Ул әдәбияттагы аерым, үзенчәлекле, конкрет күренешләрдән –

гомумиләштерелгән, модельләштерелгән бәягә, типиклыктан архетипиклыкка хәрәкәт итәргә юл ача. Әдәбият, аерым кеше яки гаилә, авыл яки гадәттән тыш вакыйга-хәл тарихы белән канәгатьләнмичә, милли тарих, гасырлар төпкеленә китә торган төрки-татар тарихы, кешелек тарихы хакында сөйли башлый. Мәгълүм мифологик материалга мөрәҗәгать иткән әсәрләрдә иң әһәмиятлесе – авторның шәрехләве, субъектив фикер катламы.

Беренче бүлектә җире рәтсез булу әхлакый югарылык белән янәшә куела: “Җире рәтсез якта халык һөнәрле була”. “Агач, юкә төшерү, мунчала чыгару, такта яру, утын әзерләү белән шөгыльләнгән төбәкләрдә гасырлар буе алга китә алмаганнар. Аларның бердәнбер табышы – әхлакый югарылык”. Дөнья мәдәниятләре өчен уртак кыйммәт дип исәпләнгән Җир образы мифопоэтик укылышта ана мәгънәсендә килә, яңадан туу, рухи үсеш, яңарыш, үз асылыңа кайтуны символлаштыра. Эллин акыл ияләре Җирне Яшәешне барлыкка китергән ана буларак илаһилаштыралар. Афиналылырның барлык серле Элевсин мистерияләре Җир культы – уңыш җыю, орлыкны саклау, җир эшкәртү белән бәйле була. Җир-Ана тудыручы, саклаучы, нәселне дәвам итүче буларак сакральләштерелә. Рус халкында «Алдама, җир ишетер”, “Җир яраткан кадәр ярат” дигән мәкальләр Русь дәүләтеннән үк килә. Бөек сәяхәтче Ибн Фадлан болгарлар илаһилаштырган унике исем арасында җир барлыгын теркәп калдыра. Әлеге образ дөнья фольклорында зур урын били, ут, су, һава белән беррәттән, борынгы натурфилософик дүрт стихиянең берсе буларак милли дөньяларны һәм акылларны сурәтләүче метател сыйфатында, дөньяның тулы картинасын тергезергә мөмкинлек бирүче кебек тамгалана. Галәмдәге яшәешнең башлангычында торган Җир-Күк пары – барлык мәдәниятләр өчен уртак мифологик сюжет.

Автор-хикәяләүче укучыны символик укылышта сынаулар аша үтү юлы кебек шәрехләнгән урман юлына алып керә: “Безнең халыкның бөтен рухи дөньясы урман белән бәйле”. Шул урында эпиграфта билгеләнгән, мифологик катламда яшерелгән тормыш гаделсезлеге, үкенү хисе эчтәлеккә кереп урнаша. “Үзәгенә үткән, бәгырендә яман төер, кара кайрак булып калган, ахыр чиктә

гомерен кыскарткан утызынчы елларга Мәһдиев иҗатында аерым урын, үзгә мөнәсәбәт яши,"– дип яза әдәбият галиме Т.Галиуллин. Тормыш-сынауның башлангычы – күңелдә урнашкан шом, куркуның әдип һәм аның замандашлары өчен шул елларга барып тоташуы аның һәр әсәрендә искә алына: "Безнең урманның бер почмагы минем гел күз алдымда тора. ... Телефонлы олы юл (бездә чыбыклы юл) кырыендагы дүрт квартал почмагы ул. Анда юан баганалар утыртылган. ... Әлеге баганалар нәкъ кеше сыман утыралар, алар нәрсәдер әйтергә телиләр, сөйләшергә омтылалар. Кешеләрнең аларга ихтирамы шулкадәр зур, утыз өченче елларда утыртылган баганалар илленче елларда төптән череп, өзелеп аудылар, әмма бер генә кеше дә аларны утын итеп өенә алып кайтмады".

Урман-сынау образына бәйле пейзаж, тышкы дөнья сурәтләнеше җир табигатенә хас образларга илаһи серлелек өсти. М.Мәһдиев үткән / бүгенге оппозициясен сакраль /профан оппозициясе белән көчәйтә. Бу оппозициянең сакраль ягын миф формалаштырса, профан ягы авторның мөнәсәбәте, фикере кебек хасил була: "Урманга беренче баруымны хәтерлим: дүрт яшьләрдә булганмындыр. Аңарчы урман безнең басу түрендә могҗизалы стена, серле әкият булып торды. Ул басу түренең бер почмагыннан башланып ике чакрым ераклыкта ярым боҗра ясап авылны әйләнеп уза. ... Менә, ниһаять, шул сихри дөньяның бер почмагына алып кереп мине бастырдылар. Күзгә ташланган иң беренче нәрсә күч-күч булып утырган абагалар иде. Аннан миңа карт имән ботагында утырган бер кошны күрсәтеләр. Ул, ахрысы, миннән бик аз гына кечкенәрәк иде. Мәче башлы ябалак. Аның бите миңа кеше бите булып күренде. Мифлардан килгән символик укылышта абага чәчәгенең ике мәгънәсе бар: "Беренчедән, аның халык ышануларындагы могҗазалы-романтик рухы сакланса, икенчедән, үзенең реаль эчтәлеген саклап, "дөньяда юк әйбер", "беркайчан да булмаячак" мәгънәсендә кулланыла". Серле дә, куркыныч та тоелган билгесез хыял чынлап та булмастай чынбарык, аны мәче башлы ябалактай кануннар богаулый, әмма тормыш дәвам итә, аның кануннары кырысрак: "Ахырдан, берничә еллар узгач, мин "уф алла" арбасы белән бу

урманнан утын ташыдым. Абагалар беткән, мәче башлы ябалаклар да хәзер күренми иде”. Илаһи серлелекне Торна елгасы образы дәвам итерә. Көчле позициягә – исемгә чыгарылган, текстта кабатланган әлеге образ символик укылышта зирәклек, саклык, уяу булу һәм чисталык мәгънәсен белдереп килә. Төрки-татар экиятләрендә геройның тугрылыклы һәм ышанычлы ярдәмчесе итеп сурәтләнгән бөркет образы белән янәшәлектә бирелү – сынаулар үткәндәге яшәеш кагыйдәсенең тәкъдим ителүе ул. Тугрылыклы, ышанычлы булу күңел чисталыгын саклый, үзең булып калырга, сынаулар килгәндә югалып калмаска ярдәм итә, ди автор: “Торна елгасы дигән урында язын торналар туктап бала чыгара иде. Урманнан бөркет китү үзе бер зур вакыйга була иде”. Мифологик укылышта Аполлон образы белән тәңгәл бүре яктылык, ана мәгънәсендә килә. Мисырлыларда бүренең җимергеч көч буларак символлаштырылуы мәгълүм. М.Мәһдиев прозасында бүре символы ике мәгънәдә дә кулланыла. Бөркет образы белән янәшә килгәндә бүре куркыныч янавын белдереп кулланыла: “Авылга килгән бөркетне авылның бөтен кош-кортлары сизә иде. Бүрене дә шулай”. Идеологиянең вәхшилеген тасвирлау максаты белән унбиш яшьлек малайның бүре күрү вакыйгасын, ана бүренең аны исән калдыруын сөйләп, автор-хикәяләүче М.Җәлилнең “Бүреләр” шигырен стильләштереп, әлеге образның беренче мәгънәсен куллана: “Юк, ни генә әйтмәсеннәр – бүреләр кешеләр кебек үк яман түгелләр. Мәсәлән, НКВД кешеләре кебек...”.

Үткән / бүгенгене тоташтыручы кичерешләр сызыгы чыбыклы юл әдәби деталенә салына: “Әмма гомер буе минем йөрәгемне телеп-телеп сагыш кайнады, бала вакытта шул юкә төпләрендә чыбыклы юл буенда ятканда уйлаган уйларым миңа гомер тынгылык бирмәде, гел каядыр чакырып торды”. Шул рәвешле, кеше тормышының беренче кагыйдәсе атала: “Безнең урманның матурлыгын, мәгънәлелеген, акылын беләсегез килсә, аның эчен көзге вак яңгыр яуганда керегез. Керегез...” Импрессионистик алымнар белән баетылган пейзаж өлешендә хакыйкать тамчысы дип укылган яңгыр символы ярдәмендә автор тормышның мәгънәсен заман шаукымына уяу булып, буыннар арасындагы бәйләнешне саклау дип төгәлләштерә: “Вак кына аланнарда

икешәр, өчәр булып моңаеп утырган печән кибәнәре. Аларны киртә белән әйләндереп алганнар, ул киртәләрнең кайрысын поши килеп каезлаган. Карт юкәләр вак яңгыр тамчыларын өсләренә җыеп акрын гына шыбырдашып утыралар, әле яфрак бар, әмма инде соңгы атналар. Каен инде саргаеп яфрак коя, яфрагын койган каен чыбыклары күксел шәмәхә слива төсен керә бара. ... Юеш киртәле печән кибәннәре җиләк исе, шипр исе бәреп торган коры ылыс түшәлгән чыршы төпләре – барысы да калыгып, көзне көтеп уйга калган. Шулар янында көз килгәнне тыңлап тору рәхәт тә, сагышлы да... Киләсе елда да шулай күрешә алырбызмы? Без исән булырбызмы? Урманчы кләймә сугып сезне утынга ыргытмасмы? Ә сез, печән кибәннәре, киртә буена килгән биек аяклы, кара ахак күзле беркатлы поши малайларына, кызларына бездән сәлам әйтегез. Ә сез, чыбыклы юл юл буендагы чокырлар, орлар! Сезнең иңкүлектә төлкеләр уйнаганда Сез аларга әйтегез: сак булсыннар, аучы килгәнен сизми калмасыннар!” Автор шул рәвешле сакраль/профан чиген үткән геройны идеаллаштыра, аны тормышның мәгънәсен аңлаган, аны башкаларга өйтеп бирергә теләүче итеп таныта.

Икенче бүлектә автор-хикәяләүче хакыйкатьне күңелгә үткәргән укучыны аңа таныш булган бәхетле чынбарлыкка алып керә – Сабантуй, түгәрәк уеннарның татар кешесе тормышындагы урынын мөнәсәбәт тарихы итеп урнаштыра. Бу бүлектә илаһи серлелек җыр, моң образына салып тәкъдим ителә: “Бу инде кеше генә түгел, бу инде гармун гына түгел, бу – татар халкының гасырлар буена килгән моңы, рухи куәте, музыкаль потенциясе, бу – татар халкының оркестры, филармониясе, консерваториясе”. Сабантуй – татарны туплый, җыйный торган бәйрәм, йола: “Сабантуй көне авылга күршетирә авыллардан нәсел-нәсеп җыела”. Сабантуй мифологик мотивына татар халкының көнитеше, бәхеткә юлы дигән мәгънә салына. Түгәрәк уенны тасвирлау, җыр образы аша автор халыкның рухи тәҗрибәсенә универсальлек һәм гомумәһәмиятлелек өсти, иҗади гомумиләштерә: “Монда – үзенә бер дөнья. Үзенә бер закон. Син инде йөрәгең җитеп түгәрәк уенга кердеңме, рәхим итеп аның кануннарына буйсын. Бу – язылмаган закон”. Автор татар кешесенә

хас булган сыйфатларны берсүзсез үтәлергә тиеш язылмаган закон дип белдерә. Татар кешесен бәхетле итә торган сыйфат – битараф булмау, гаделлекне яклау һәм сер бирмәү. Һәр җыр ситуациясе шул хакта. Экзистенциаль башлангычлы , яшерен сагыш белән өретелгән һәр вакыйга һәрчак яшерен өмет ноктасында төгәлләнә.

Хикәяләүче укучыны татар кешесенә ят булган гадәтләр белән таныштыру ноктасына җитә: “Безнең авылда “ят” сүзенең эчке мәгънәсе коточкыч иде,.. “Ят” – синең иң газизеңә, иң кадерлеңә кул сузучы, күз салучы икән”. Татар кешесе өчен хәсрәт китерүче, газиз кешеңә, кадерле хисләреңә, кыйммәтен билгеләп бетергесез гадәтләреңә кул сузучы ят, чит:

Алма биреп ашатырлар,
Ашама, бәгыркәем,
Аштырлар, ташлатырлар,
Ташлама, бәгырькәем.

Бу – “авыл йоклаганда да яшәүче рухи тормыш”. Шул рәвешле, татар кешесенә тугрылыклылык, ышанычлы булу, уяу, сак булу хас, дип автор миф кертелгән эчтәлектән хис-мөнәсәбәтләр тарихы катламына күчереп кабатлый. Татарның иң кыйммәтле ягы – бердәмлеге. Борынгыдыан килгән һәр йола кешедә бердәмлек, ярдәмчеллек гадәте тәрбияләү максатына буйсындырыла. Татар тормышында һәр кешенең үз урыны, гамәле бар. Символик эчтәлектә кичке уен, җыр образына төреп автор-хикәяләүче бердәмлекне серле, илаһи хис дип бәяли: “Бу хорда һәркемнең үз роле бар. Моны берәү дә белми. Үзеннән-үзе шулай килеп чыга: берәү җырны башлый. Икенчесе җырның билгеле бер урынында катышып китә. Өченчесе җырның билгеле бер урынында болай гына тавыш биреп куя. ... Дүртенче берсе билгеле бер урында сызгырып җибәрә”. Халык тормышының үзе булып торган җырлар турындагы сөйләм өметсезлек ноктасында төгәлләнә: “Уен җырлары һәм урам җырлары исә яшьләрдә үз авылына, үз туфрагына мәхәббәт тәрбияләү буенча озак кына файдалы хезмәт иттеләр дә тарих сәхнәсеннән төштеләр”. Яшерен сагыш белән өретелгән

хикәяләү “Алай да чишмә бар әле...” бүлегендә дәвам итә. Автор эпиграф итеп С. Хәкимнең дүртьюллыгын кертә.

Чишмәләр үзләре минем
Учларыма су салды.
Су салды алар яшәргә
Көчәйтеп тик сусауны.

Чишмә образы яшәүгә дәрт бирүче шул ук вакытта сусауны – яшәүгә омтылышны ныгытучы чыганак мәгънәсендә килә. Бирелә әлеге яшәешне күзәтүче вазифасын башкаручы Сафый абзый тарихы сөйләнелә. Хикәяләүче укучыны “су буена таба бүлтәеп чыккан тау битенә” алып менә, урам тормышына читтән карарга чакыра: “Ул – бөтен бала-чагасы белән урам тормышыннан читтә”. Зирәк карт архетипик моделе (“кызгылт бит, зәңгәр күз, очлы ияк, сирәк сакал, өстә – кызыл сатин күлмәк”) бакчачы карт Сафый абзыйның төп гамәле – яшәешнең башлангычы символы булган чишмәне саклау: “Чишмәне ул карап тора, өстен яба, тамагын чүп-чардан чистарта, әйләнә-тирәдәге чүп үләнне йолка, үзенең хикмәтле, кирәмәтле бакчасына кереп югалганчы чишмәне бер әйләнә”. Су, агымсу – кешенең чиксезлеккә төбәлгән соравына җавап бирүче: “Су – бик борынгыдан килгән яшәү символы. Тормышның килеп чыгышы хакындагы барлык легендаларда су – беренчел элемент”. Сафый абзый – “уракчы хатыннарның яулыкларын артка чөеп, бит юганнан соң, көлтә бавы чылатулары, өстикәгә су тутырулары, “ат караучы Әхмәт абзыйның башта чишмәдән агып чыккан ерганакка алып килеп, йөгән сабагын ычкындырып, аркалыгын бушатып, сызгыра-сызгыра ат сугаруы, аннан озын агач саплы кара тимер чиләк белән мичкәгә чишмә суын тутыра башлавы”, кичкә таба вак-төяк кыз баланың бәрәңге юу, бүген суйган тавыкны юу, ит юу – ризык, тормыш итү өчен җаваплы: “Сафый абзый шунда бик бәхетле була, керт-керт атлап таудан чишмә өстенә үк төшә дә бәрхет чирәмгә җайлап кына утырып кәеф-сафа кора. Ул караган чишмәнең суын бүген колхозның җитмешләгән аты рәхәтләнеп эчәчәк. Сафый абзый шатлыктан кызгылт-сары тар сакалын сыпырса, аның вак зәңгәр күзләренә очкын йөгерә

һәм ул бәхете ташыган кыяфәттә болай ди: “Алай да чишмә бар әле, име, Әхмәт!” Шул көе ул елмаеп кала.

Буыннарда туплана торган хис-кичерешләр өчен җаваплы Сафый абзый янәшәсендә бирелгән “сөйләшергә яратмый, эш кенә эшли торган, әмма Сафый абзыйның бу чишмәсенең кеше тормышындагы әһәмиятен югары бәяләүче Әхмәт абзый” образы – М.Мәһдиевнең көтелгән укучысы, югары әхлаклы камил татар кешесе образын гомумиләштерә: “ ...һәм сүзгә гадәттән тыш юмартланып Сафый абзыйның әлеге лирик чакыруына ул да җавап бирә: “А-а...” Бу инде туган телгә тәрҗемә иткәндә менә нәрсә дигән сүз: әйе, ы-ы, Сафый туган, синең бу чишмәң безнең барыбыз өчен дә кирәк, син дөрес әйтәсең, сиңа рәхмәт. ... Әхмәт абзый да бүген үзенең артыграк сөйләшеп ташлавыннан кыенсынып калган сыман һаман әле чишмә инешенә үрелеп яткан атын ачулана: аты чишмәгә суга төшкән бер кызның чиләгенә үрелеп, авызлыклары белән зыңгырдап, төкле кара иреннәре белән чиләк бавын кыймылдатып ята икән”.

М.Мәһдиевтә яшәешне анализлау өчен кулланылган бакча, чишмә образлары – гомумиләштерелгән образлар. Автор-хикәяләүченең өмете кебек формалаштырылган соңгы өлеш М.Мәһдиевнең милли йөзен үзе теләп җуйган татар кешесе иртәме-соңмы бер үз асылына кайтып, чишмәдә бит-кулын юар, җанын сафландырыр дигән теләге ул: “ Бу чишмә әле дә шулай чурлап ага, безнең авылдан читкә киткән кешеләр авылга кайткач әле дә булса беренче чиратта шул чишмәгә төшеп битләрен, кулларын юалар, рәхәтләнеп суын эчәләр”. “Дөньяның дүрт ягыннан нәкъ җиде юл кайтып төшкән җирдә урнашкан безнең авыл” – кешенең изге асылы, рухы, камиллеге.

Әсәрдә укучыга тәэсир итү вазифасын үз җилкәсенә алган автор-хикәяләүче буыннардан килә торган яшәеш тәртибен – эшең көйле, ритмлы җайга салынган булсын дисәң, кешеләргә матурлык бирәм, дигән максатны алга кую бурычын урман-сынауны үткәндәге төп канун буларак билгели, Хозыр Ильяснның генотибы, зирәк карт архетипик моделе Сафый абзый образы ярдәмендә беркетә, ышандыра, иң кадерле кешесе – әтисе образы аша ныгытып

куя. “Әти... Минем дә әтием бар иде, солдат булган, мәдрәсә шәкерте булган, Риза Фәхретдинов имзасы куелган зур документы – “имам-хатиб-мөдәррис” дигән дипломы булган, Тукай, Ф.Әмирхан иҗатын күңелдән белгән әтием бар иде”, – дип яза М.Мәһдиев үзен фәнгә китергән сәбәпләрнең берсе хакында. “Дүрт тополь” дип исемләнгән бүлектә әтисенең солдатка алыну тарихы белән таныштыра: “Гаиләдә ул төпчек малай булган, әтисез үскәннәр. Әбинең бу малайга өмете зур булган һәм аны ерактагы Сатыш мәдрәсәсенә җибәреп ун ел укыткан. Мәдрәсәне тәмамлауга әти наборга эләккән”. Тормыш тәртибе турында ата улына өйрәткән кагыйдәләрдән укучыга өчесе тәкъдим ителә: “Тәрбия өлкәсендә әтинең берничә таләбе бар иде. Моның өч пункты хәтердә калган. Ул таләпләрдән мин файда да күп күрдем, зыян да аз күрмәдем”. Шул рәвешле, буыннардан килә торган яшәеш тәртибен автор-хикәяләүче “Ялганлама.Тик дөресен генә сөйлә. Урлама. Кеше малына, дәүләт милкенә кагылма. Укытучы алдында белгәнеңне яшермә. Бераз белсәң кул күтәр. Укытучы үзе ярдәм итәр” кебек өч кагыйдәгә утырта. Димәк, кешеләргә мөнәсәбәттә гадел булу, белгән гамәлеңне кылу – иң камил һәм гади яшәеш тәртибе дип билгеләнә, гадел кешегә тормыш-укытучы үзе ярдәм итә, өйрәтә, алга этәрә, ди автор. Дүрт саны бөтенлекне, камил ритмны, гаделлек Алласын белдереп килә. Төп геройның әтисе тормышының бөтен, камил оештырылганын, гаделлек юнәлешендә икәнлеген хәбәр итү өчен автор-хикәяләүче дүрт тополь детален куллана. Тополь – биш серле агачның берсе, ел фасылларын символлаштыра: “ Нигә инде әти аларны тугыз-ун төп утыртмады икән?”

“Елларга иминлек бирсен” бүлеген автор-хикәяләүче үзенең “кечкенә вакытта тыңлаган догаларының берсе”ннән алынган сүзләр белән атый: “Тынычлык, иминлек шулай бик кадерле, ул безнең халыкның рухына сеңгән иде”. Биредә хикәяләүче “ата-бабадан килгән матур омтылыш – бердәмлек рухы”ның “авыл педагогикасының нигезендә” ятуын сөйли. Димәк, бәхетле булырга ата-ана аерым өйрәтми, “авыл” җәмгыятендәге һәркем башка берәү өчен үзен җаваплылык тоя: “Олылар сөйләшеп утырганда да гел әдәп-әхлак

кагыйдәләре, иминлек теләкләре белдерелә иде”. Бу өлештә Әсхадулла абзыйның сүзсез, елатмыйча гына алты малаен тыю өчен биш тапкыр тал чыбыгы сызгыртуы, Хәсән абзыйларда сөйләшмичә ашау әдәбенең үрнәк итеп алынуы, кош балаларын үтерүче Миңниислам исемле ташбаш малай мисалында “начарлык ягына адым атлаган кеше тормышта җәзасын таба” дип белдерү, “бөтен бер төбәкне беркетеп торган” Камәр түти мунчасы, өч-дүрт сәгать чыкмый юынып-сыйланып утыра торган Гыйльмениса мунчасы, ял итү – “таянып алу” өчен көйләнгән “дөньядагы иң тыныч урын” булган “Бүре Әскый сәкесе” , “дөньядагы иң тыныч кеше”, “гомер буе бер кеше белән дә конфликтка кермәгән” Бүре Әскый үзе – имин яшәү рәвешенең аталышы. Шул рәвешле, лирик-эмоциональ башлангычлы автобиографик повесть тукымасында автор “мин”е тирәсенә җыелган лирик-субъектив катлам вакыйга-күренешләрне бер үзәк тирәсенә туплый. Үткәндәге тормыш автор-хикәяләүче өчен бүгенгедән әһәмиятлерәк яссылыкка куела, хис-мөнәсәбәтләр чор, иҗтимагый тәртипләр тәэсирендә хасил булалар. “Җирдә икмәк үстерүче, урман кисүче, юкәдән – чабата, агачыннан башмак ясаучы, мунчаласыннан бау ишүче, чиста, әдәпле, ипле кеше” Әскый-Әсхәдулла образы ашы үткән/бүгенге кебек ике чиккә аерылган як татар кешесенең бәхетле яшәү рәвешен гомумиләштерергә омтылу: “Андый кеше юктыр, юктыр...” Дога белән башланган бүлекне Әскый картның үлем алдыннан әйткән азан белән тәмамлап, автор аның яшәешен сакраль/профан оппозициясен үтү юлы кебек тамгалап куя.

Татар кешесенең көйле, ритмлы, җайга салынган тормышы, кешеләрне матур итәм, кешеләргә матурлык бирәм, дигән максаты хәсрәтле чынбарлыкны яратып, рәхмәт әйтеп кабул итә белүе белән бәйле, ди автор әсәрдә гомумиләштерелгән Сафый, Сөнгат, Әсхадулла абзый образлары ярдәмендә.

“Әйа агач, яшең күпме?” бүлегендә Беренче Бөтендөнья сугышында тол калып үстергән өч малаен Икенче Бөтендөнья сугышына озатып, аларның үлем хәбәре белән бер-бер артлы өч кәгазь килгәч, “халык алдына чыгып елап йөрмәгән, хәлен сорашкан кешеләргә: “Шөкер, хәсрәтне күп күрдем”, – дип

җавап биргән авыл табибәсе Мәрфугатти язмышы шулай ук авторның татар кешесенең тагын бер ягын изгеләштереп куюы. Шәфкатьлелек идеалын символлаштырган 99 яшьлек карчыкның үлем алдыннан әйткән соңгы рәхмәте – татар кешесенең хәсрәтле чынбарлыкны рәхмәтле булып кабул итүе – тормышның көе, ритмы, җае ул, ди М.Мәһдиев. Ике малае сугышта эзсез югалган балаларны шатландыра белүче "Йосыф-Зөләйха" поэмасының бер нөсхәсе иясе рухи ана Хәдичәтти теле белән әйтелгән Г.Кандалый сүзләре – татар кешеснең рухи көчен аның рәхмәтле, сабыр булуына бәйләп фикерне ныгытып кую өлеше. Яшәешне аңлату өчен сайланган алдагы образ "гомер буе кеше матурлаган", "Тукайның үзенә тужурка тегеп биргән, Габдулла Кариевны, Мортаза байны, Камил Мотыйгыйны, Мотыйгулла хәзрәтне күрепбелеп сөйләүче ак тегүче" Гатият абзый, шулай ук Тукайга берничә тапкыр чалбар, күлмәк теккән икенче ак тегүче Хәмит абзый сюжет структурасына кереп урнаша, төп мотивны кабатлыйлар. "Кешене матур итәм" мотивын кабатлаучы кендек әбиләре образлары – яшәеш фәлсәфәсен әйтеп бирүчеләр. "Берәү – улдан, берәү – кыздан" бүлегендә һәркем белән исәнләшеп, һәр бала янында туктап, үзе таптырган балаларны башыннан сыйпап елап җибәрә торган кендек әбисе Газзәтти, ике бүрек киеп йөрүче кендек әби Гайшәтти игелеклелек идеалы буларак тәкъдим ителә.

Әсәр төзелешенә урнаштырылган борынгы йола-гадәтләр дә яшәешне анализлау өчен сайланган детальләр кебек кабул ителә. Шәл бәйләү, аулак өйләр – "тормыш-көнитештәге "күп мәсьәләләрне хәл итү урыны": " Монда кызлар бер-берсеннән хезмәткә өйрәнәләр (шәл үрнәкләре, чигү, бәйләү һ.б.), монда егет сайлыйлар, танышалар, аңлашалар, җыр-көй өйрәнәләр, уен уйныйлар".

Әсәрдә вакыйгалар үткәннең бәхетен сагынып, балачакны хәтердә тергезү ноктасында төгәлләнми. Кабер детале яшәештәге ата-бала арасындагы арасындагы дәвамчанлыкның, тормышның өзелмәс-тукталмаслыгын, яшәүнең ниндидер олы, шушы дәвамчанлык белән бәйле мәгънәсен беренче планга чыгара, кешенең үз эш-гамәлләре белән шушы олы кыйммәткә лаек булырга

тиешлегенә басым ясала: “Хәдичәттинең кабере безнең авыл зиратының иң матур урыны – кояшлы, җиләкле тау кырында. Аның кабере очында бик көяз каен агачы бар. Җәйнең тын, эсе көннәрендә дә вак, затлы-пөхтә яфракларын дерелдәтеп, һава дулкыны белән серләшеп утыра ул каен. Мин шул каберлеккә киләм дә (Хәдичәтти янында үз әнием дә ята) каен башына текәлеп торам”. “Арчин” бүлегенә көчле позициягә – эпиграфка чыгарылган Р.Гамзатовтан алынган текст яшәү мәгънәсен раслап куя: “Кешеләрнең кадерле җырлары өч төрле. Бу җырларга халыкның бөтен кайгысы һәм шатлыгы тупланган. Шуларның берсе бик якты: ул җырны бишек янында ана җырлый. Җырның икенчесе дә аныкы: табутта яткан улының боз кебек салкын яңакларын сыйпап җырлый ул аны. Ә өченче төрлесе? Калган барлык җырлар өченчесенә керә...” Яшәеш кагыйдәсе – сабырлык Шәйхи алмазы, “Арчин” бүлегендә бирелгән Гатият Әсмасы фаҗигасе аша шул мотив кабатланып килә.

Алдагы бүлекләр – автор-хикәяләүченең – “малайлыктан егетлеккә аяк атлаган” яшүсмернең беренче тапкыр символик укылышта зирәклек, саклык, уяу булу һәм чисталык мәгънәсендә килгән торналар белән хушлашуыннан туган экзистенциаль сагыш мотивы кабатланган өлеш: “Торналар хушлашуын ишетеп иңрәп калган бу авыл мине үз баласы күк итеп ямансылап озатып калды. Сау бул, яшьлек!” Әтисе фаҗигасе, әнисе үлеме турында сөйләгәннән соң автор-хикәяләүче көчле позициядә – соңгы сүз өлешендә моң, хәсрәт нигезләнә: “Торналар шунда минем тормышымнан нәрсәнедер алып киттеләр. Мин үкенечле караш белән күккә күз юнәлтеп авызымны ачып тордым. Их, нигә ашыктым соң? Нигә тыныч кына карап тормадым?” “Мәңгелек матурлык, шигърият чыганагы” торналар, “сабырлык, акыл чәчә торган Масра юлы” – автор-хикәяләүченең теләге, үкенеч-сагышлары да.

Күренгәнчә, автор-хикәяләүче сюжет структурасын көчле позициядә бирелгән мотив-образларны кабатлауга кора. Еш кына интертекстуальлеккә мөрәҗәгать итү дә төп оппозицияне көчәйтүгә хезмәт итә. “Акрын искел, сәбах җиле!” бүлегенә исем итеп алынган Дәрдемәнд сүзләре сюжеттагы сагыш мотивын көчәйтә. Горур холыклы тегүче Хөснетдин белән

Гыйльменисаттиләрдән автор-хикәяләүче меңъеллык тарихлы татарның өстәл китабы “Йосыф-Зөләйханы” әйттерә: “Йосыф-Зөләйха” кыйссасы турында мин күпме генә фәнни хезмәт укымадым! Бу турыда ничә генә лекция тыңламадым! Әмма алсу эре чәчәкле шәлъяулыгы белән бөтен аркасын-җилкәсен каплаган Гыйльменисаттинең урындык яртысын гына алып “ы-ы” килеп Йосыф кыйссасын укыгандагы кебек көчле тәэсирне бер җирдә дә алмадым”. Биредә XX гасыр башы “татар әдәбиятына үзенчәлекле метафизик күзаллау алып килгән” Дәрдемәнднең шигъри тезмәсен көчле позициягә чыгару аның шигырьләре белән аваздашлыкны табарга мөмкинлек бирә. Дәрдемәнднең “яшәешне анализлау чагылыш тапкан шигырьләрендә дөнья сурәте гомумиләштерелгән образ хасил итә. Яшәешне аңларга омтылучы лирик герой аны ике: реаль / трансцендентал ь якларга аера. Хакыйкатьне шушы ике чик тоташкан урында табарга, теге яки бу оппозициянең билге-символлары аша белдерергә тели. Ул – кешелекнең бер вәкиле, гомумән, кеше аңының тирәлекне-яшәешне танып белү омтылышын үзендә йөртүче”. М.Мәһдиевнең сюжет структурасына хас булган реальлек / трансцендентальлек оппозициясе XX гасыр башы әдәбиятына тоташа икәнлеге раслана да. Дәрдемәндтә дә “лирик герой сагышының сәбәбен яшәешнең билгесезлеге тәшкил итә”. М.Мәһдиев исә тормышта гармония, сафлык сакланырмы, киләчәккә җитәрме, дип моңая, уйлана. “Бәхилләшү әсәрендә моңа җавап та бирә.

Контроль сораулар һәм биремнәр.

1. М.Мәһдиев повестьларында лирик башлангыч әсәр структурасына ничек йогынты ясый?

2. М.Мәһдиевнең “Торналар төшкән җирдә” повестенда лирик-эмоциональ башлангыч.

3.“Торналар төшкән җирдә” повестеның сюжет структурасы.

4. Повестьта мифологизм.

5. Повестьта символлар аша аңланган эчтәлек.

Лекция 2

Аннотация. Лекциядә М.Мәһдиевнең “Кеше китә, җыры кала” повестенда лирик-эмоциональ башлангыч, символлар аша аңланган эчтәлек, повестьта авыл прозасы билгеләре өйрәнелә. Ә.Баяновның “Яшьлегемне эзлим”, “Тау ягы повесте”нда лирик-эмоциональ башлангыч тикшерелә.

Ачкыч сүзләр: лирик-эмоциональ башлангыч, сюжет структурасы, мифологизм, символлар.

Теманы өйрәнүгә методик киңәшләр. Лекциядә темага кагылышлы төп фәнни-теоретик мәгълүмат бирелә. Шуннан соң мөстәкыйль эш буларак бирелгән сорауларга телдән җавап бирергә әзерләнү сорала. Теманың үзләштерелү дәрәҗәсен билгеләү максатында һәр лекциядән соң сораулар һәм биремнәр тәкъдим ителә.

Әдәбият исемлеге.

1. Гайнуллина Г.Р. 1960-1980 еллар татар прозасы тарихы (II кисәк): Уку-укыту ярдәмлеге. – Казан: Ихлас, 2012. – 80 б.

2. Галиуллин Т. Кояшлы иҗат // Шәхесне гасырлар тудыра: Әдәби тәнкыйть, хикәяләр. – Казан: Тат.кит.нәшр., 2003.- Б.39-60

3. Давлетшина Л.Х. Мифологизм в татаркой прозе конца XX – начала XXI в.в. – Казань: РИЦ «Школа», 2006.–С. 86-87

4. Заһидуллина Д., Йосыпова Н. XXгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.

5. Заһидуллина Д., Йосыпова Н. XXгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.

Глоссарий.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли танып-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Мотив - әсәрдәге тотрыклы эчтәлек–форма компоненты.

Символ – универсаль сәнгати һәм мәдәни категория, тулысынча шартлы образ.

Лекциянең планы.

1. М.Мәһдиевнең "Кеше китә, җыры кала" повестенда лирик-эмоциональ башлангыч. Повестьта символлар аша аңланган эчтәлек.

2. Повестьта авыл прозасы билгеләре.

3. Ә.Баяновның "Тау ягы повесте"нда лирик-эмоциональ башлангыч.

4. Ә.Баяновның "Яшьлегемне эзлим" повестенда лирик-эмоциональ башлангыч.

"Кеше китә, җыры кала" (1958-1968) повестенда вакыйгалар тарихи вакытта сугышка кадәр, сугыш вакытында һәм сугыштан соң бара. Хронотоп өч төрле: иҗтимагый, психологик, субъектив. Иҗтимагый хронотоп ярдәмче геройлар аша шул дәвергә бәя бирүне күздә тота. Психологик хронотоп - Шәйхи, Шәяхмәт, Хәкимулла, Нургали, Васфикамал, Хисмәт, Миңлегали, Заһри һ.б.ның язмышлары, шәхси кичерешләре. Мәһдиев әсәрләренә хас булганча, төп герой – хикәяләүче үзе, аның кичерешләре субъектив хронотопны тәшкил итә. Вакыйгалар үткәннән бүгенгегә һәм киләчәккә даими рәвештә күчеп тора. һәр геройның яшьлеге, бүгенгесе күздән кичерелә, алар һәрберсе ярдәмче сюжет сызыгы булып тора. Сюжет сызыкларын берләштерүче үзәк булып хәсрәт мотивы тора. Күз яшьләре мотивы хәсрәт мотивын тулыландыра. Повестьта бу мотив Миңлебикә урынына килен булып килергә мәҗбүр булган Васфикамал елавы, аның әнисе Ташлытау кодагый елавы, сугыш башлангач Васфикамал елавы, үзенең ялгышын аңлаган Нургали күз яше, Рәмзиянең үлеменә сәбәпче булган улының хәсрәтеннән Шәяхмәт елавы, бердәнбер улы

Миңлегалинең үлем хәбәре килгәч, сугыштан ярым үле килеш кайткан Хәкимулланың сыңар күзеннән тамган күз яше, Фәхернисаның күз яше, Чуар бабай каберен мәсхәрәләргә тотынган Улибаеваны каһәрләп Васфикамал елавы кебек кабатлана. Повестьта кешелекнең гап-гади кануны нәсел калдыру тиешлеге турындагы фикер алга сөрелә, шуңа күрә хәсрәт мотивы өйләнү, кияүгә бару вакыйгаларында да кабатлана. Шәяхмәт, Хәкимулла, Шәйхи өйләнүе, Васфикамал, Миңнисаларның кияүгә чыгуы, Нургали хәсрәте өй бурасындагы әйләнмәле бер бүрәнә образы аша символлаштырыла. Шәяхмәт өйләнергә тели, ләкин ул сайлаган кыз барырга теләми һәм мулланы коткарып кына кияүгә чыга һәм ике-өч атнадан кайтып китә. Сугышта ире үлгән солдаткага өйләнергә мулла белешмәсе булмаганга ризалык бирми. Бу вакыйгалар улы Хәкимулла өйләнгән вакытта да кабатлана. Ветсанитар Хисмәт кызы Миңниса "уҗым бозавы" Хәкимулладан качып китә. Ташлытау кызы Миңлебикәне урларга барган җиреннән Хәкимулла Васфикамалны урлап кайта. <u>Миңлебикә белән Васфикамалны</u> да уртак <u>хәсрә</u>т берләштерә. Миңлебикәнең Кара Чыршы авылына кияүгә китәсе килми, Васфикамалны ат карагы кызы булганга сөйгән яры урындагы кеше Нәбиуллин ташлап китә. Васфикамал Миңлебикә белән килешеп кияүгә бара. Шәйхи карт кызы белән сөйләшеп торганда тәһарәт алырга чыккан хуҗабикәне куркыта. Икенче тапкырында фонарь тотып чоланга кергән Шәйхинең эшен кызның әнисе боза. Сугыш вакыйгасы авылдагы һәр өйгә хәсрәт алып килә. 44 яшьлек Хисмәт туганнары өчен билгесез рәвештә һәлак була. Хәкимулла аны күмсә дә, ярым үле кайткан хәлдә авылдашының исән түгеллеге хакында хәбәр итә алмый Җиңү иртәсендә үлеп китә. Нәтиҗәдә Хисмәт туганнары өчен хәбәрсез югалган булып кала. Мәйсүфә бер уч он алып кайтканы өчен Улибаева тырышлыгы белән халык дошманы буларак башта Пановкага җибәрелә, аннары хәбәрсез югала. Тол үстергән бердәнбер улы Миңлегалинең үлем хәбәре килгәч Фәхерниса Хәбирә карчыкка Коръән ачтыра. Әсәрдә үлем образы козгын символы аша көчәйтелә. <u>Нургали хәсрәте</u> башка рухтарак. Шук Нургалине сугыш үзгәртә. ФЗӨ мәктәбеннән качып кайткан Нургали ата-анасын кара хәсрәткә сала, Рәмзиянең

үлемендә гаепле булуы аны бөтенләй үзгәртә һәм ул сугышка китеп батыр булып әйләнеп кайта. Заһри хәсрәте дә юлдан тайпылган авыл кешесенең борчуы. Ат карагы Заһри Кара Чыршыга күчеп утыра. Хәбирә карчык белән киңәшләшеп, исәнлегенә зыян китереп, сугыштан кала. Ләкин үләр алдыннан үкенә, намазга баса. Улы Әхмәтзариф әтисен күмәргә кайтуны кирәк санамый. Әсәрдә мәзәк хәлләр халыкның үз хәсрәтенә ирония аша бәя бирүенә ишарә итә. Өйләнү вакыйгаларын мәзәк итеп сөйләү, Шәйхинең яшьлегеннән күренешләр һ.б. әсәрдәге ироник модус, юмористик пафосны билгелиләр.

Әсәрдә мифологик катлам да урын ала. Бу яктан Чуар бабай кабере турында сөйләнгән өлеш үткән-бүгенге-киләчәкне тоташтыра. Бу өлеш сакраль мәгънәдә мәңгелек кайту мотивына туры килә. Әсәрдә зират образы яшәү-үлем мотивына ишарә итә. Әсәрнең Нәриман-Зөлфия туе маҗаралары нәселнең дәвам итүенә, Шәйхи картның чардуганы сакланмаса да, җыры саклануына ишарә итә. Басуның зиратка тоташуы яшәү мәгънәсе, аралыгы турында искәртә.Шәйхи карт шулай ук сакраль миссия башкара. Гаиләдәге төрле хәлләрдә зирәк киңәшләре белән ярдәм итү (Васфикамал-Хәкимулла вакыйгасы), авылдагы хәвеф-хәтәр турында хәбәр итү (ул каланчада эшли), Җиңү хәбәрен аның таратуы символик мәгънәгә ия.

XX гасырның 60-70 еллары – татар прозасында соцреализм нигезләре какшап, язучыларның шартлы алымнарга киңрәк мөрәҗәгать итү, лирик-психологик башлангычны көчәйтү чоры. Бу дәвердә М.Мәһдиев повестьлары языла, В. Нуруллин, Г.Ахунов эчке монологка корылган әсәрләре укыла, шигърияттән прозага Ә.Баянов килә. Авыл прозасы вәкилләре җир кешесен данлап, алар үрнәгендә рухи кыйммәтләрне югары күтәреп прозада лирик катламны ныгыттылар. Шул ук вакытта бу күренешнең тарихи җирлеге гомум әдәби барышта, аерым алганда поэзиядә барган яңарыш белән бәйле.

Иҗатының һәм эчтәлегендә, һәм формасында актив эзләнүчән булуы, урынында үз сүзен әйтергә теләве белән буындашлары арасында да Ә.Баянов (1927-1913) үзгәрәк урын тота.

Әхсән Фәтхелбаян улы Баянов 1927 елның 8 декабрендә Башкортстан республикасының Илеш районы Әшмән авылында туган. Урта мәктәпне тәмамлап, төрле урыннарда эшләгәннән соң, ул 1951 елда Казанга килә һәм Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керә. 1956 елда университетны тәмамлый һәм аннан соң байтак еллар журналистика өлкәсендә эшли. "Социалистик Татарстан" газетасы редакциясенең хәбәрчесе, әдәбият-сәнгать бүлеге мөдире, "Казан утлары" журналының җаваплы секретаре, баш редактор урынбасары вазифаларын башкара.

Алтмышынчы еллардан Ә.Баянов проза өлкәсендә актив һәм нәтиҗәле эшли башлый. Ә.Баяновның ***"Тау ягы повесте" (1969-1972)*** – сугыш чоры, сугыштан соңгы авыл турында. Ф.Миңнуллинча әйтсәк, язучы әсәрдә "шул чор тормышының башкалар кулы тимәгән өр-яңа катламын күтәрә, ата-ана һәм бала мөнәсәбәтенә кагылышлы җитди проблемалар кузгата". Төп сюжет сызыгы приютта унынчы классны бетергәч, Юдино тимер юл станциясендә ике ел сварщик булып эшләгәннән соң армиягә киткән, нефть институтына керергә җыенган Тәбрик Тугашевның туганнарын эзләп кайтып баруы белән башлана. Игәче Сөембикә апасы белән танышуы, әнисе исән түгеллеген белүе белән төенләнгән вакыйгалар егетнең туган җирен табуы белән чишелә. Тәбрикнең эчке монологына һәм янәшә автор сөйләвенә корылган төп сюжет сызыгы психологик урын һәм вакытның алга чыгуы турында хәбәр итә, төп геройның субъектив хронотобы тергезелә. Әсәрнең буеннан-буена сузылган психологизмның җан хәрәкәте алымы ярдәмендә яшәеш мәгънәсе дип тәгәлләштерелгән туган җирнеярату, буыннар арасындагы бәйләнешләрне аңларга өйрәнү кебек фәлсәфи проблемалар алга алына. Шул рәвешле, субъектив вакыттан, хәтердән тыш әсәрдә тарихи вакыт чагылышы да бар.

Кичерешләр чылбыры Тәбрикнең әнисе турындагы уйланулары – ана мәхәббәте дигән хисне тергезергә теләве белән башланып китә. Каршында басып торган хатынның әнисе түгеллеге билгеле булгач туган беренче хис хыял һәм чынбарлык каршылыгы кебек тәгәлләшә, өй/юл хронотобы оппозициясен хасил итә. Ана үлеме турында белү Тәбрикнең тормыш белән

рухи бәйләнешләрен өзә, югалтуның чиксезлеге тойгысы китерә. Шушы мизгелдән ул мәңгелек ятимлеккә дучар ителә. Хәзергедән үткәнгә, эчке монологтан һәм үз-үзе белән сөйләшүдән әнигә адресланган сүзләргә күчүләр бер-берсе белән кушыла. Күңелендәге каршылыклы уйлар көрәше туган җир, ата-ана төшенчәсен бар дип тә белмәгән егеттә үткән һәм бүгенгенең эчке бер бәйләнешен тоемларга мөмкинлек бирә. Бу хисләр ялгызлык мотивы белән көчәйтелә. Авыл өенең тышкы сурәтенә дә Тәбрикнең хисләре салына, бәясе бирелә. Ана портреты – әсәрдә бирелгән иң тетрәндергеч урын. Портретның йорт хронотобы белән бергә бирелешенә игътибар итсәк, мифологик туган нигезгә кайту мотивының эчтәлеген укырга мөмкин. Сәгать образы килеп керү мифологик мотивны мәңгелеккә кайту кебек төгәлләштерә. "Ана - иң башта баланыкы ул". Бу кабатланып килә торган гыйбарәнең дә эчтәлеге шул. Көлемсәрнең исеменә дә шулай яшәү дөрес дигән мәгънә салына. Мифологик мотивлардан туган нигезгә әйләнеп кайту мотивына караган чабыр бәйрәменә кабилә-халыкның генофондын саклау йөкләмәсен салына. Туган нигез образын сандугач, гөлҗимеш, әтәч образлары тулыландыра һәм аңа үткән һәм бүгенгене тоташтыручы мәгънәсе салына. Повестьта "кеше һәм табигать арасындагы бәйләнешне, тормышның чәчәк ату мизгелен символлаштыручы, мәхәббәт хисен универсальләштерүче сандугач образы җыр текстында да кабатланып килә. Беренче җырны Тәбрик әкият дип кабул итә. Җыенда җырланган алдагы җыр мәхәббәт, якты үткәннәр турында. Өченче тапкыр Тәбрик ишеткән Гөләндәм җырлаган җыр аңа инде таныш тоела. Биредә сандугач һәм җыр образларына бәйле рәвештә Тәбрикнең рухи тәҗрибәсенең гомумәһәмияте билгеләнә. Тугаш бабай образы карт архетибына туры килә. Карт архетибы галәм акылы кебек күзаллана. Татар әдәбиятында еш кына ак сакаллы карт кебек гәүдәләнеш таба. Кеше тормышының иң авыр мизгелләрендә күренүче образ буларак билгеле. Юл хронотобы Хозыр Ильясның генотибы булган Тугаш бабай ярдәмендә Тәбрикнең ябык пространстводан ачык пространствога таба хәрәкәтен сурәтли. Вакыйгалар вакыты белән психологик вакытны хәтер мотивы тоташтыра. Хәтер мотивы Тәбрикнең һәм Тугаш бабайның субъектив

хронотопларын якынайта. Хатирәләр төсендә бирелгән эчке вакыт чынбарлыктагы вакытның кабатланмаслыгы белән килешмичә тизләнә, әкренәя, кире кайта, алга йөгерә ала. Тугаш бабайның хәзергесе исә җырлары аша сулу, арганлык, сагышлану, илһам сүнү вакыты булып күзаллана.

Үткәннән бүгенгегә таба агучы мифологик елга мотивы әсәрдә төрле модификацияләрдә (кое, чишмә) очрый. Тәбрикнең кое чистартуына егетнең Фәрхетдин яныннан кайтканда кое турында бәясе ачыклык кертә. Егет нәсел-ыруының үткәне турында күбрәк белгән саен чистарына, күңеле белән туган нигезенә кайта, берегә. Әтисе Мирсәет янына барганчы авылга чишмә суы бирү турында уйлануы да символик эчтәлекле. Егетне тагын бер сынау –фаҗигале үткән белән очрашу көтә. Тәбрик үткәннәр белән бүгенге бәйләнешләрен тоеп, кичерешләр аша үткәргәннән соң гына катарсис кичерә, авылны матурайту теләге белән укырга китә. Кое чистартуның чишмә булдыру кебек кабатлануы егетнең фикер масштабы киңәюе ябык пространстводан ачык пространствога хәрәкәте турында сөйли. Тәбрик үзен бөтен авыл - галәм язмышы өчен җаваплы итеп хис итү дәрәҗәсенә якыная. Баланың ана каберенә баруы – кичерешләр сызыгын югары ноктага менгерә. Тугаш бабайның агачны туганнар кабере дип йөртүләре турында әйтүе кеше гомерен тарих, милләт, ил вакыты контекстына куя. Сагыш, үкенеч, чарасызлык мотивлары Тугаш бабайның киләчәк турында уйланулары белән бәйле. Шул рәвешле Тугаш бабай образында мәдәни герой сыйфатлары да чагылып китә.

"Яшьлегемне эзлим" (1964-66) повесте Ф.Миңнуллин билгеләп үткәнчә, интеллектуаль укучыга исәп тотып язылган әсәр. Повесть 17 яшьлек Әниснең эчке монологы рәвешендә язылган. Әниснең һәр адымын 24 яшьлек студент Әнис карап, күзәтеп языла.

Бу повесть басылып чыгуга тәнкыйтьчеләрнең игътибарын җәлеп итә. Бәхәсләр әсәрнең жанры, төп герой бирелеше тирәсендә бара. Әсәр турында М.Маликова, А.Гыйләҗев, Р.Мостафин, Ф.Миңнуллиннар матбугатта төрле фикер-карашларын белдерәләр. Беренче ике автор төп герой бирелешенә игътибар итсә, соңгылары әсәрне жанр ягыннан бәяли. А.Гыйләҗев

повестьны лирик повесть түгел, чөнки лирик чигенешләр эпик әсәрләргә хас типик күренеш дип бәяли. Р.Мостафин повестьны лирик дип әйтергә нигез бар, чөнки әсәр төп геройның эчке монологы рәвешендә язылган, лирик чигенешләр, фәлсәфи уйланулар, көтелмәгән ассоциацияләр тулып ята, ди. Бу фикер белән Ф.Миңнуллин да килешә.

"Яшьлегемне эзлим" авторның эчке монологка корылган лирик повесть язу юлында беренче адымы", ди тәнкыйтьче. Балтик буе республикаларында, бигрәк тә Литва әдәбиятында киң таралган яңа форманы бездә иң элек Ә.Баянов куллана башлады".

"Күңел серләрен ихлас сөйләп бирүгә корылган" әлеге әсәрдә психологик вакыт, субъектив хронотоп өстенлек итә. Эчке монолог структурасы нигездә психологик урын һәм вакыт белән бәйләнгән. Тарихи урын һәм вакыт сугыш алды һәм сугыш еллары, ә психологик урын һәм вакыт Әнис Бадигинның үсмерлектән яшьлеккә атлаган чоры кебек билгеләнә.

Повестьта юл хронотобы аерым мәгънәгә ия булып кабатлана. Юл перцептив вакытта Әниснең ябык пространстводан ачык пространствога хәрәкәте кебек аңлана. *Өй-юл оппозициясе* сюжет сызыгын хәрәкәткә китерә. Фәһимә белән бәхетен тапкан егетне юл тарта. Ябык пространстводан качарга теләү омтылышы өстенлек ала. Яшәү мәгънәсен, тормыштагы рухи кыйммәтләрне эзләп киткән Әниснең юлы түгәрәк хасил итә. Түгәрәкне үткәннән бүгенгегә агучы Агыйдел образы билгели. Агыйдел әсәрнең буеннан-буена сузылап төп сюжет сызыгын лирик-фәлсәфи, мифологик дулкынга көйли. "Бу сулар Агыйделгә тоташа,"- ди Әнис Фәһимәгә. Үткәнне бүгенге белән мәхәббәт тоташтыра, коены һәркем үзе казый , яшәеш мәгънәсе, бәхет турында уйланулар "Агыйдел рапсодиясе" кеше өчен мәңгелек . Бу өлештә тарантас, арба детальләре егетнең рухи үсеш-үзгәрешен ача.

Төп сюжет сызыгы Әниснең Фәһимәдән Ленага ияреп Уфага китүе ноктасында төенләнә һәм Сведловск, Уфаларны гизеп, туган нигезен табуы, Фәһимәне мәңгелеккә югалтуын аңлавы ноктасында чишелә. Туган нигезгә әйләнеп кайту мотивы мәңгелек кайтуның рудименты буларак табыла. Төп

геройның җан хәрәкәтен ачарга ярдәмче образлар булып Фәһимә һәм Лена образлары килә. Фәһимә-Лена каршылыгы Әниснең рухи үсеш баскычын билгеләүче ярдәче сызык буларак карала. Портрет бирелеше ярдәмендә автор табигый һәм ясалма матурлыкка бәя бирә. Эпилог өлешендә бирелгән пейзаж мәхәббәт фаҗигасе мотивын билгели, сюжетка керергә ярдәм итә, аны каймалап ала. Әнис Бадигин алдан ук үзен бөтен Галәмгә чит, ялгыз итеп куя, чиксезлек һәм Галәм белән сөйләшүен әйтә. Ялгызлык һәм геройның читләшүе мотивы Әнис тормышының төрле этапларын, күренешләрен ача. Имән агачы яшәеш мәгънәсендә килүче пейзаж элементы, аны корыту тормыш кәүсәсенә балта чабу кебек кабул ителә. Әниснең халәтен бушлык-тулылык оппозициясе ачыклый. Моңа бәйле рәвештә әсәрдә мифологик үлем һәм яңадан туу мотивы килеп керә. Фәһимәне югалтуын аңлаган Әнис яшәеш мәгънәсен эзләп авылдан чыгып китә. Шәүлә биредә Әниснең күңеле, әйтелми калган сүзләре кебек яңгырый.

Әсәр ахырындагы тәрәзә егетнең Галәм белән кушылуын, иркенлеккә чыгуын белдерә: "Менә хәзер мин тәрәзә ачам, сине иркенлеккә чыгару өчен". Тәрәзә егетнең ябык пространствода булуы хакында да хәбәр итә. Баян, җыр – югалту-табышлар сызыгын тоташтыручы символлар Баян егетнең беренче мәртәбә ачык пространствога аяк атлавы, кешеләргә шатлык китерә алуыннан туган ышанычы, уйларныкың илаһи белән тоташуы, үткән белән бүгенгенең берлеге, рухи үсешен күрсәтүче билге. Китәр алдыннан әнисенең баянны бирергә теләве ананың улына хәерле юл, җан җылысы табачагына өметләнүе кебек аңлашыла.

Контроль сораулар һәм биремнәр.

1. М.Мәһдиевнең “Кеше китә, җыры кала” повестенда лирик-эмоциональ башлангыч.

2. Повестьта символлар аша аңланган эчтәлек.

3. Ә.Баянов прозасында лирик катлам әсәр структурасына ничек йогынты ясый?

4. Ә.Баяновның “Тау ягы повесте”нда лирик-эмоциональ башлангыч.

5. Ә.Баяновның “Яшьлегемне эзлим” повестенда лирик-эмоциональ башлангыч.

6. Ә.Баяновның “Яшьлегемне эзлим” повестенда авыл прозасы билгеләре.

7. 1960-1980 еллар татар балалар прозасында лирик башлангыч.

Тема 12. 1965-1980 еллар татар прозасында психологизм

Лекция 1

Аннотация. Лекциядә Ә.Еникинең “Әйтелмәгән васыять” хикәясенең фәлсәфи мотивлашкан психологизм, әсәрнең язылу тарихы өйрәнелә.

Ачкыч сүзләр: психологизм, символ, архетип, милли яшәеш фәлсәфәсе.

Теманы өйрәнүгә методик киңәшләр. Лекциядә темага кагылышлы төп фәнни-теоретик мәгълүмат бирелә. Шуннан соң мөстәкыйль эш буларак бирелгән сорауларга телдән җавап бирергә әзерләнү сорала. Теманың үзләштерелү дәрәҗәсен билгеләү максатында һәр лекциядән соң сораулар һәм бирелгән тәкъдим ителә.

Әдәбият исемлеге.

1.Гайнуллина Г.Р.1940-1980 еллар татар прозасы тарихы (тексттагы мәгънәләрне табу): Уку-укыту ярдәмлеге. – Казан: Казан дәүләт университеты, 2009.– 100 б.

2. Заһидуллина Д., Йосыпова Н. XXгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.

4. Яхин А.Г. Әдәбият: Татар гомуми белем мәкт. 11нче с-фы өчен дәреслек-хрестоматия /А.Яхин – Казан: Мәгариф, 2003. – 383 б.

Глоссарий.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли танып-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Мотив - әсәрдәге тотрыклы эчтәлек–форма компоненты.

Символ – универсаль сәнгати һәм мәдәни категория, тулысынча шартлы образ.

Лекциянең планы.

1. Ә.Еникинең "Әйтелмәгән васыять" хикәясенең язылу тарихы.
2. Хикәядә Акъәби образы бирелеше.
3. Хикәянең сюжет структурасы.
4. Хикәядә символлар, әдәби детальләрнең вазифасы.
5. Хикәядә психологизмның фәлсәфи мотивлашуы.

Ә. Еникинең хикәя-повестьларында кешенең рухи дөньясын, тарихи яки иҗтимагый сәбәпләргә бәйләмичә, фәлсәфи кыйммәт дип бәяләү өстенлек итә. Автор хикәяләүчесе аша татар укучысы белән яшәү мәгънәсе турында сөйләшүен дәвам итә.

Әдипнең ***"Әйтелмәгән васыять" хикәясе (1965)*** шәркый укылышта галәм сулышы, Аллаһ илчесе кебек кабул ителгән җил образының хикәяләүче тарафыннан тәкъдим ителүе белән башланып китә. Укучы йомшак, җәйге дип сурәтләнгән илаһи чынбарлыкны тоя, ул иркен сулышлы яңа халәткә чакырыла. Кылганнарның "акрын гына кыштырдап, бик тырышып һәм бик кабаланып йөгерүендә" укучы үзенең даими халәтен танып ала. Шул рәвешле текст эчендә репрезентация (хикәяләү) һәм контроль функциясен үз өстенә алган нарратор (хикәяләүче) һәм нарратор (күзалланган әңгәмәдәш) урнаштырыла, соңгысының күңел каршылыгы атала. Хикәяләүче тарафыннан авторның укучыга әйтер сүзе барлыгы җиткерелә: "Колын булып уйнаклап, шул кылганнар артыннан чабасы да чабасы килә." "Буш, киң, тын, моңсу" дала пространствосы - автор күзаллаган укучының күңел халәтенең билгеләнеше.

Хикәяләүче әңгәмәдәшнең башкорт кешесе булуын да әйтә, авторны башкорт кешесе күңелендәге аңлап-бәяләп бетерелмәгән каршылыклы хисләрнең борчуы укыла: “йөгереп уйныйсы, ятып елыйсы килә бу тын, буш, моңсу башкорт даласында.” Алга таба укучы пространствосында (көмешләнеп дулкынланган кылганнар арасында) барлыкка килгән персонаж галәм сулышын җиткерүче вазифасын башкара. “Ак яулык бөркәнгән, альяпкыч бәйләгән, күлмәген ыштан бөрмәсенә кыстырган кечкенә буйлы арык кына әби” гүяки ике дөньяны – фани һәм бакыйны тоташтыручы. Аның яшәештәге төп бурычы атала: нәсел-ыру турында кайгырту, аны киләчәкле - ризыклы итү (казан астына ягарга кирәккә кизәк җыю, балалары кайтуына өметләнеп маен-күкәен җыю, итен-казылыгын каклау, шомыртын, эремчеген, корытын киптерү). Хикәяләүче укучыга акрын гына кайнап пешкәнгә чирәм исе кергән ашның тәмен әйтеп, әлеге чынбарлыктагы ***гармониянең сере***н ача. ***Тормышның яме - илаһи башлангыч белән билгеләнгән гамәлеңне үз көенә, кабаланмыйча башкаруда***. Илаһи югарылыкта калу өчен таяныч турында мәгълүмат портрет деталенә туплана: “Сул беләгендә аның иске чиләк, уң кулында нечкә таяк.” Таяк детале Миңлебай карт образына бәйле дә кабатлана. Хикәяләүче күзалланган әңгәмәдәшкә әхлакый таяныч турында искәртми микән? Иске чиләк детале, тормыш дәвамында гел кирәк булып торган буыннардан килгән яшәү тәртибе, озак гасырлар буе *эзләнгән*, җыела-туплана килгән тәҗрибә, бәхетле яшәү юлы хакындагы мәгълүмат дигән тәэсир кала: “Шул таягы белән ул кизәкне чирәмнән куптарып әйләндерә дә аннары иелеп алып чиләгенә сала. Тагын як-ягына карап *эзләп* китә. Тагын кизәкне, чирәмнән куптарып, чиләгенә алып сала...” Казан астында утны сүндермәс өчен кирәк булган кизәк детале киләчәк турында кайгыртып яшәргә бурычлы һәркем белергә тиешле яшәү кагыйдәләренең белдерелеше кебек аңлана. Димәк, ***буыннар тәҗрибәсен кабул итми торып, илаһи башлангыч белән билгеләнгән гамәлеңне башкару мөмкин түгел.***

Төенләнештә әбинең хәле авыраю турында хәбәр итү аша хикәяләүчегә гармониянең юкка чыга баруын әйтү вазифасы йөкләнә. Бу турыда алда “авыл

кырындагы чирәмлектә хәзер кизәк аз табыла" дип искәртелә: "... колхоз терлекләре монда йөрмиләр, ә бәләкәй генә авылның үз бозаулары салып калдырган "беленнәр" күпме генә соң ул!" Димәк, матур гадәтләргә корылган тормышны бер төркем кешеләр генә тотып тора алмый, идеология корган яңа тәртипләр артыннан баручылар гармониягә хилафлык китерә дип наррататорга гаеп ташлана. Әбинең хәле тәфсилләп тасвирланган урында хикәяләүче белән укучы бер булып сөйләшергә тиешлеге күздә тотыла. Чынбарлыкның яшәү/үлем чигенә җитүе белән бәйле укучы күңеленә моң кереп урнаша.

Күңеленә моң булып кереп урнашкан персонаж белән укучы янәшә атлый: "читән буйларында котырып кычыткан үскән тар тыкрыктан узып, бәбкә үләне түшәлгән киң урамга килеп чыга". Биредә очраган Миңлебай карт коткаручы, юатучы, үзгә юл тәкъдим итүче кебек кабул ителә. Галимнәр белән килешеп, ап-ак кылдай сирәк сакаллы Миңлебайның Зирәк карт архетибы вазифасын башкаруын әйтеп була.

"Торна шикелле нечкә озын аяклы, какланып беткән бу чандыр бабай" әбине функциональ яктан кабатлый да кебек. Укучы авылның иң карт кешесе белән инде беркадәр әзерлекле килеш очраша, тик ул әле хакыйкатьне кабул итәргә әзер микән? Хакыйкатьнең "ничә яшьтә икәнен үзе дә белми торган" карт тарафыннан белделәчәге укучыга алдан искәртелә. Хәзер укучы ниндидер эчке борчылу, ә бәлки каядыр шом белән сүз көтә. Хикәяләүче укучының игътибарын җәмгыятьтә барган үзгәрешләргә (исемнәр үзгәрү, фән-техника алгарышына) бора. Аларның карт тарафыннан табигый кабул ителүе укучыга күрсәтелгән юнәлеш түгелме? Югыйсә, Ә.Еники ни өчен картның самолеттан бүре атып йөрүләренә мөнәсәбәтен тасвирлый. Наррататорга ***хакыйкый үзгәрешләр кеше күңелендәге үзгәрешләр генә ул*** дигән мәгълүмат җиткерелә. "Кешенең үз йөрәге, үз кулы" башкара торган гамәл генә аның хисенә үтеп керә. ***Үз*** йөрәгең белән ***чит*** әдәпне кабул итү хис-кичерешләрдә ***каршылык*** уята түгелме? Шул рәвешле, авторны борчуга салган буыннар тәҗрибәсенннән читләшкән укучы асылда үзенең каршылыклы хисләренә аңлатылыш таба.

Шул урында автор укучыны башка юнәлешкә бора. Хикәяләүче картның бу дөньяда гамәле юк икәнен әйтә. “Ул какланып беткән тәнендә бары җан асрый. Алдына куйганны утырып ашый, ястыгын тәгәрәтә дә ятып йоклый, шулай итеп гомерен суза да суза.” Димәк, карт үлем ягына борылган, укучы аны шулай кабул итәргә тиешме? Шул урында автор картның “ялан таптарга яратуын” сурәтләп, аның бу яшәештәге вазифасын тамгалый: “Һәр көнне иртәнге чәйдән соң ул, озын карагай таягын тотып, торнаныкыдай нечкә аякларын сыгылдырып кына буш урамнан уза, кырга чыга һәм күзе караган якка таба китеп бара. Берәр түбә җиргә менгәч, озын таягын ике учлап, ерак кырларга тик кенә һәм озак кына карап тора.” Укучы карт образына салынган ***яшәешнең бөтенлеген саклап торучы беркайчан да югалмаячак әхлакый кануннарны*** укый. Еникинең Миңлебай карты кешенең гармониягә омтылышын, юлын күзәтеп торырга, бәяләргә тиешле укучы күңелендә гасырлар дәвамында уелган мәгълүмат-кануннар, буыннардан килгән ныклы нигез ул. Укучы үзендәге “Миңлебай карт”ны табарга, аның белән килешеп гомер итәргә, ниһаять, учагындагы утны сакларга бурычлы икәнлеген таный.

Акъәби-Миңлебай картның үзара хәл белешүен укучы *илаһи башлангыч белән сөйләшү* кебек укый: “Юлында очраган һәр кешегә үзе башлап дәшми, ә берәрсе: “Саумы, Миңлебай бабай?” – дип дәшсә, “Ару әле” яки “Шөкер!” дип кенә узып китә.” Кеше барлык гамәлләрен әхлакый кануннар ноктасыннан бәяләп, башлап үз күңеле белән киңәшеп яшәсә генә гармониягә ирешә, хәле ару була, ди автор. Үз йөзеңне югалтмыйча гомер итү генә кешегә үзен бәхетле тоярга, җан тынычлыгына ирешергә мөмкинлек бирә. Карчыкның кыз вакыттагы сафлык-оялчанлыгын җуймавы (авызын учы белән генә каплый төшеп сөйләшүе), текстта аны Акбикә һәм килен дип атау шул мәгънәне укырга ярдәм итә: “Менә бүген дә карчык, йөзгә-йөз очрашкач дәшмичә китүне килештермичә, үзе башлап, аңа:

– Нихәл, арумы, Миңлебай агай? – диде, авызын учы белән генә каплый төшеп.

– Ә, синмени әле бу, Акбикә килен? Шөкер! – диде карт, тукталып. Җитмештән узган карчык аның өчен һаман да килен иде әле, һәм Акбикә дип тә бары ул гына дәшә, югыйсә авыл халкы карчыкны күптән инде Акъәби дип кенә йөртәләр.” Бирeдә А.Гыйләҗевның Бибинуры белән уртак якны билгеләп үтәргә кирәк: авыл кешесе –тирәлек Акъәби, Бибинурларга үткән заманга нисбәтле үлә баручы чынбарлык дип карый. Кешенең эчке дөньясының камиллегенә тирәлек тискәре йогынты ясый алмый , бары кеше үзе теләп үзгәрә, асылыннан китә, ди 60-80-еллар прозаиклары.

Ниһаять, укучы үзе көткән сүзне укый. Карт теле белән ***буыннар өчен җаваплы булу турындагы хакыйкать*** әйттерелә һәм текстта кайма хасил итә: “Казан астында утның өзелмәве яхшы.” Димәк, татар кешесенең әдәп-әхлагы шул бизмәнгә салына. Бу өлештә исә буыннар тәҗрибәсенннән читләшкән укучы үзендәге “Миңлебай карт”ны укып, каршылыклы хисләрен җиңү өчен җавап та таба: “Үтәр, Алла боерса, үтәр, бик күпне үткәрдек, – диде карт, ияк очында гына ябышып торган берничә бөртек ап-ак кылдай сакалын селкетеп. – Ярый, кортка, юлыңда бул! – Һәм карт, озын аякларын сыга биреп, китеп тә барды.” ***Бик күпне үткәреп җибәрә белү - җаваплылык хисен алга куеп үз юлыңның дөреслегенә ышанычны җуймау ул***, ди 60-80-елларның йөзен билгеләүче әдипләр.

М.Хабетдинова А.Гыйләҗевның “Җомга көн, кич белән...” повестендагы йорт образына салынган мәгънәне ача. Хикәяләүче укучыны Акъәбинең күңел дөньясына *алачык* детале (йорт пространствосы) аша алып керә: “Бу эчтән балчык белән сылаштырылган җир идәнле алачыкта аның барлы-юклы савыт-сабасы да тора, шунда аш-суы да пешә иде.” Бу - әбинең гомер итү дәвамында үзгәрмәгән яшәү тәртибе, рухы гәүдәләнеше. Димәк, заманалар үзгәрсә дә, рух, җан үзгәрми. Ләкин хикәяләү башка якка борыла. Сынмас-какшамас кануннарны йөртүче Акъәби “урам тәрәзәләре ябык, әрем себеркесенең исе аңкыган салкынча өенә керде, сәке түренә бөкләп куйган ястыгын җәйде дә, бисмилласын әйтеп, сырган юрган белән ябынып, бөгәрләнеп кенә ятты.” Кешенең дөнья өчен ачыклыгын белдерү символы булган *тәрәзә* деталенә

салынган эчтәлек аша укучы бу рухны билгеләүче кануннарның бетүгә дучар ителгәнлеген укый. Димәк, кешенең илаһи башлангычтан ерагаю дәвере якынлашу котылгысыз.Укучы әбинең авыруы турында тетрәнеп укый. Нарратор белән наррататорның хисләре уртак: әлеге “утлы көл өстендә генә пешергән карлыган кагы салган куе чәйле учак” таралыр микәнни? Әбинең ябык куллары, калтыранган иреннәре шул турыда искәртәләр түгелме?

Хикәяләүче укучыны Акъәби пространствосына алып кергәннән соң, ә бәлки, шул җылыга, нурга төргәнннән соң, аның яшәү тәртибе белән таныштыра. Биредә карчык текстта хәрәкәт вазифасын башкаручы актор буларак катнаша, үз тарихын сөйли. Ул идеаллаштырган чынбарлык, аны бәхетле иткән матур дөнья болай тасвирлана: “Шушы Юлкотлыда туган ул, үскән ул, шушы Каһарман карт өенә килен булып төшкән, шушында илле биш ел яшәгән, уллар-кызлар үстергән.” Башка матурлык аңа ят. Туган җир темасына төреп автор кешенең хәтта ялгыз калса да үз асылыннан баш тарта алмаячагы турында искәртә. Димәк, ***иң куркыныч җимергеч көч ул – үз йәзеңне югалту*** диләр әлеге дәвер прозаиклары (А.Гыйләҗевның Мирвәлие, Х.Сарьянның Раббание һ.б.). Ялгыз калганнан соң карчыкның тормышы үзгәрә, рухы үзгәрми. Ул ***яңа чынбарлыкны идеал итә***: “ асылда җәйнең бер атна-ун көне өчен генә яши ул һәм ел буе диярлек шуңа әзерләнә.”

Укучы хикәяләүче сөйләме аша карчык тудырган чынбарлыкның асылда ялган икәнлеген белә, тетрәнә. Ана яшәгән яңа чынбарлыкта газиз балалары да, оныклары да гел башка идеалларга табыналар. Полковник улының туган авылына керергә вакыты юк, аның улы Суфиян исә “бабушкасын” аңламый. Шул рәвешле автор хикәяләүче белән укучыны тагын да якынайта. Хикәяләүченең бригадир Сәетгали турында әбинең үз балалары, шулай ук шәһәрдә аны караган докторлар белән чагыштырып әйтүе укучыны уйга сала. Актор вазифасын башкарган Сәетгалинең кайгыртучанлыгы Гөлбикәнең ясалмалыгына бәя бирү өчен кирәк: “Үтә күрсен! – диде Сәетгали, карчыкка тагын да сынабрак карап. Юк, шулай да карчыкның хәле бер дә шәпкә охшамый, йөзе лимон кебек сары, күзләре тоныкланып тора.” Хикәяләүче

тарафыннан мотоциклның тавышы “бөтенләйгә тынды” дип хәбәр итү дә очраклы түгел, карчык соң мәртәбә ихлас кайгыртучанлык белән очраша. Купшы киенгән Гөлбикә кызының һәм мәһабәт гәүдәле киявенең үз-үзен тотышы укучыда чиркану хисе уята.Машинаның кара эзе асылларын үзгә идеалга алыштырган кешеләрнең үзләреннән соң калдырган кара көче кебек укыла.

Хикәяләүче сөйләмен Акъәби халәтен тасвирлау белән үреп бара.Тәрәзә капкачлары ачылу – карчыкның бу чынбарлыкка җавабы, карашы кебек аңлана. Юк, карчык балалары яшәгән чынбарлыкка күз йоммый, бары шул чынбарлыкны үз пространствосы яктылыгына күмәргә тырыша - тәрәзә капкачларын ача. Тик кәфенлеген онытып калдыруга кызының битарафлыгы аның бөтен өметләрен сызып ташлый.

Хикәяләү акрынлап карчыкның өметләре җимерелү ноктасына таба хәрәкәт итә. Карчыкның үз сөйләме белән аның чарасызлыкта калуы белдерелә: “Юк, аның шушында, карты җан биргән кечкенә өендә үләсе, авылдашлары кулы белән кечкенә авыл зиратына – карты һәм яшьли үлгән сабыйлары янына куеласы килә иде.” Яшәү һәм үлемне билгеләгән пространстволарның кечкенә дип аталышы якын, кадерле, үз дигән мәгънәне көчәйтеп килә. Бу урында Гарифә образына салынган эчтәлекне дә билгеләп үтик. Әбине ихлас кадерләгән саф күңелле кыз гүя укучыга “ияреп йөри.” Ул берөзлексез хәрәкәттә, тиешле гамәлне җиренә җиткереп башкара, Миңлебай картның ахырда аңа эндәшүе очраклы түгел. Гарифә Акъәбинең рухын саклый, аңа атап әйтелгән реплика (Аккилен кайтмадымы әле?) авторның текст ахырында укучыга “Аккиленнең исәнлеген кайгыртасыңмы? дип мөрәҗәгать итүе ул. Акъәбине озата калган авылдашлары, малайлар образлары кешеләрнең һәрдаим шул рухи яктылыкка сусап яшәүләре, аны югалтмаска тырышырга тиешлеге турында искәртә.

Алга таба икенче бүлектә хикәяләүче әлеге рухның юкка чыгарылу фаҗигасе турында сөйли. Кечкенә бүлмә пространствосы, тар карават, ак түшәм детальләре, өйдәге ясалма чисталык, авыру кешегә аерым савыт-саба,

балаларының аерым игътибары, докторлар китүгә кызының бик җитдиләнеп китүе – барысы да кешенең үлемгә дучар ителгәнен искәртеп торалар. Бу очракта үлемнең котылгысызлыгы куркытырга, шомланырга мәҗбүр итәргә тиеш. Укучыны шул хисләр били дә. Хикәяләүче укучыга беткәнче хәрби кеше Суфиян, өч башкорт бичәсенә торырлык юан, мәһабәт, ап-ак Мария Васильевна турында сарказм белән хәбәр итә. Автор чит әдәпне үз чынбарлыгына урнаштырган Суфиянның, аларның уллары Геннадийның көлке хәлдә булуларын күрсәтә. Хикәяләүче сөйләменең актор персонажлар Татьяна, Светлана, Рита, Борис сөйләме белән аралаштырылуы яңа чынбарлыкка шул ук ноктадан бәя бирү максатыннан: "Шушы икән инде ул папаларына мама тиешле әби-карчык! Үзе кечкенә, үзе арык, өстенә киң җилкәле әкәмәт күлмәк кигән, башына вак кына чәчәкле сары яулык бәйләгән, в общем, типичная башкирка икән." Балаларның әбинең Пермьдагы зур кызын эше күп булганга чакыртмаулары, Казакъстандагы кече улын борчымаулары турында хәбәр итү әлеге чынбарыкның асылына бәя бирү өлеше дә, шул ук вакытта укучы күңелендә бу күренешкә протест тудыру омтылышы да.

Алда фаҗигане көткән укучы өчен беркадәр үзгә сурәт тудырыла. Әби "түм-түгәрәк битле, кап-кара күзле йомшак, пакь, татлы оныгы Гүзәл дөньясы белән очраша, аның абыйсы Равилне дә якын итә. Алар хикәядәге аклыкны яңадан тергезергә ярдәм итә, уйга чумган укучыга яңа сулыш өрә кебек. Шул дулкын белән килеп кергән Шагыйрь образы әсәрдә авторның укучы белән сөйләшүендә яңа юл табуы кебек кабул ителә. Бу уйчан, сәер кеше авторның нарратор кабул итәргә тиешле фикерен җиткерә, рухи ныклыкның нигезен ача. Аның белән әңгәмәдә Аксылу, Акҗиңгә образлары берләштерелә: "Димәк, син гомерең буе ак кеше булгансың икән… Менә миңа да шундый әсәй кирәк иде". Шагыйрьнең "әсәй сакалы агарган кешегә дә кирәк икән" дигән репликасы буыннар дәвамында тупланган әхлакый кануннар, рух, ***аклык кешене гомере буе саклап, яклап торырга сәләтле көч дигән автор карашы*** кебек укыла. Иң мөһиме - саф күңеллелек кешенең бәхетле яшәешен тәэмин итүче бердәнбер көч тә. Көчле рухлы карчык бүгенгесен ничек бар шулай

кабул итә, әйбәт саный, чөнки, ничек кенә булмасын, үзенә хыянәт итмәде бит. Сөйләшү иң киеренке ноктага җитә. Бәхетле булыр өчен бабайлардан килгән бөтен яшәү рәвешен үзгәртмичә кабул итү мөмкин хәл түгел ул дип автор белән бәхәсләшкән укучыга сүз әйтелә: "... яңа заман яңа байлыклар тудыра, ләкин искенең дә яхшысын саклый белергә кирәктер ләбаса!" – дип әрни автор карашын җиткерүче шагыйрь. Акъәби җавабында исә галәм сулышын җиткерүче вазифасы укыла: "***Халыкныкы халыкта саклана, югалмас, Алла бирсә***!" Димәк, Ә.Еники ***укучыга Аклыкны "рәсүлнең тырнагыдай" саклау бурычын йөкли, ышаныч белдерә.*** Бу ышаныч укучыны канатландыра. Текстта шагыйрьнең җырлап җибәрүе, Әнкәй куллары турындагы җылы рух тирәсендә нарратор белән нарратaтор бер дулкынга көйләнә. Бу урында Тукайның "Туган тел"е искә алыну шагыйрьне, Акъәбине, автор һәм укучыны берләштерә, якынайта. Укучы күңеле әлеге бердәмлекне тоюдан яктыра, яңа эчтәлек белән байый.

Шул халәттә автор укучысына буыннардан килгән сүз-васыятьне җиткерә. ***Васыять - яшәү/үлем чиген үткән бәхәссез хакыйкать мәгънәсендә укучы күңелендә уелган образ.*** Нарратор һәм нарратaтор арасында мөнәсәбәтләр урнашкан очракта ***васыять әйтелә - укучы чынбарлыгының хис катламына үтеп керә*** . Бу сүзне Гөлбикә, Суфияннарның яшәү тәртибен үз иткәннәр ишетә алмый, ди текстта хикәяләүче. Васыять, ниһаять, укучыга ышанып, өмет баглап, аңа бәхетле гомер теләп сызылган юл. Иркен сулышлы, рәхәт тормыш өчен сөттәй йомшак, саф сулы Аслы күлдә коену кирәк. Су һәм җил янәшә – яшәештәге гармонияне белдереп килүче символлар, Зыятүләк белән Сусылу турындагы миф тормышны табигый агымында тоткан буыннардан килгән мәгълүмат, Нора тавы – хакыйкатьнең үзе кебек аңлана. Ахыр килеп, татар, башкорт кешесенә буыннар сызган юл нидән гыйбарәт соң? ***Бәхетле булыр өчен сине үз иткән пространствоны (туган җирне, торган җирне) якын итү кирәк. Сине чынбарлык белән таныштырган кешене – атаны хөрмәтләү кирәк. Сиңа ышаныч белдергән ананы олылау кирәк. Сине олылап торган кешеләргә рәхмәтле булу кирәк. Юлың котлы булсын дип***

башкаларга теләү кирәк, бәхетле булу юлын буыннарга тапшыру кирәк. Иң мөһиме – дөньяны аналарча кайгыртучанлык һәм җаваплылык тоеп урату кирәк.

Хикәяләүдә бу өлеш Акъәби- Гүзәл сөйләшүе белән тәгәлләнә. Укучы Акъәбинең Гүзәлгә әйтергә кыймаган сүзен ишетә, тагын бер кат йөрәгеннән үткәрә. Гүзәл шулай ук - авторның көтелгән укучысы. Әбинең күзләре Гүзәлнеме, зур кызын, кече улын көтеп йомылмаганмы – ачык кала. Һәрхәлдә автор гүяки васыять ишетелерме, саф рух югалмасмы дип борчылган ана күзләрен тасвирлый.

Хикәяләүче тарафыннан кеше соңарып булса да үз асылына кайтачагы ананы җирләү һәм сандык белән очрашу вакыйгаларында кабатлана. Ак балчык өеме янында сызланып әйтелгән шагыйрь сүзләрен автор һәркем үзенә әйтергә тиешле сүз буларак яңгырата: үз җаныгыз, рухыгыз турында ни беләсез, күңелегез сыкрамыймы? Һәркем үз намусы алдында, буыннар алдында җавап тотачак. Матурлыкны, игелекне, сафлыкны бәяли беләбезме (тәңкәле кара җилән, хәтфә камзул, тәңкәләр, муенса, чулпылар детальләре) үз рухыбызга хуҗа була алабызмы (чуклы камчы детале)? Әллә күңел төпкелендә тирән яшерелгән сафлык, игелеклелек, сабырлык кебек яшәү кагыйдәләре тормыш ваклыклары арасында югалдымы, үткәннәргә бәйле хакыйкать кенә булып калдымы? Укучы күңелендә Миңлебай карт йөзъяшәр хакыйкать бизмәне булып торыр дигән автор теләге текст ахырында хикәяләүче белән укучы арасындагы күперне ныгыта, җуелмаслык итә.

Контроль сораулар һәм биремнәр.

1.Ә.Еникинең “Әйтелмәгән васыять” хикәясенең язылу тарихы.

2.Хикәядә Акъәби образы бирелеше, сюжет структурасы, символлар, әдәби детальләрнең вазифасы.

Лекция 2

Аннотация. Лекциядә Ә.Еникинең “Гөләндәм туташ хатирәсе” повесте психологизм бирелеше, язылу тарихы, хикәяләүче образы, символлар аша аңланган эчтәлек өйрәнелә.

Ачкыч сүзләр: психологизм, хикәяләүче, символлар

Теманы өйрәнүгә методик киңәшләр. Лекциядә темага кагылышлы төп фәнни-теоретик мәгълүмат бирелә. Шуннан соң мөстәкыйль эш буларак бирелгән сорауларга телдән җавап бирергә әзерләнү сорала. Теманың үзләштерелү дәрәҗәсен билгеләү максатында һәр лекциядән соң сораулар һәм биремнәр тәкъдим ителә.

Әдәбият исемлеге.

1.Гайнуллина Г.Р.1940-1980 еллар татар прозасы тарихы (тексттагы мәгънәләрне табу): Уку-укыту ярдәмлеге. – Казан: Казан дәүләт университеты, 2009.– 100 б.

2. Заһидуллина Д., Йосыпова Н. ХХгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.

3.. Яхин А.Г. Әдәбият: Татар гомуми белем мәкт. 11нче с-фы өчен дәреслек-хрестоматия /А.Яхин – Казан: Мәгариф, 2003. – 383 б.

Глоссарий.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли танып-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Мотив - әсәрдәге тотрыклы эчтәлек–форма компоненты.

Символ – универсаль сәнгати һәм мәдәни категория, тулысынча шартлы образ.

Лекциянең планы.

1. Ә.Еникинең “Гөләндәм туташ хатирәсе” повестеның язылу тарихы.
2. Повестьта хикәяләүче образы.
3. Повестьта символлар аша аңланган эчтәлек.

Ә.Еникинең “Гөләндәм туташ хатирәсе” (февраль, 1975) повестеның эчтәлегенә субъектив образ – Гөләндәм исемле туташ алып керә, әсәр автор хикәяләве белән тәмам ителә.

Хикәяләүченең мәхәббәт тарихын сөйләүгә корылган повесть XX гасырның 70-80 нче еллары өчен мөһим темаларның берсе – башкалар дөньясында үзеңне табу турындагы эчтәлекне сөйләп бирә.

Әсәргә алып керү өчен хикәяләүче чит/үз бинар оппозициясе оештыра, аны үз дөньясына яшеренергә мәҗбүр ителгән кызның кичерешләр тарихы кебек алып бара. Кичерешләр сызыгы уйланулар вакыты кебек аңланган *кич* вакытын һәм моңсу шомлы көз фасылын символлаштыру аша башланып китә. Мифологиядә дулкынлану, рухи таяныч тоймау кебек укылган *җил* образы яңгыр образы (хакыйкать тамчысы мәгънәсендә) белән янәшәлектә тормыш-яшәеш тәртибенә төшенергә теләгән кешенең эзләнүләре турындагы эчтәлеккә алып керә. “Сәер тавышлар” – “дөберди, кыштырдый, ыңгыраша” – Гөләндәмнең бу чынбарлыктан куркуын көчәйтеп күрсәтү юлы кебек укыла: “Мин, куркынып, укый торган китабымнан аерылып, колак салып тора башлыйм.” Кичерешләр рухи ныклыкка ирешә алмаган очракта *(“хәерсез усал җил”)* һичшиксез кайгы булачагын (*“тыштагы каен ыңгыраша”*) искәртү белән дәвам итә. Күңел кичерешләре таяныч тоймаганга курку кебек тамгалана (*өйнең стенасына шәрә ботаклар бәреләсугыла тырнаша)*. Интертекстуальлек (С.Җәләлнең “Дим буенда”, “На заре туманной юности”, “Яз да була”, “Туган тел”, Хәмдия”, “Казан сөлгесе, “Эрбет”, “Тәфтиләү”, “Агыйдел каты ага”, “Сибелә чәчәк”, җырлары, К.Тинчуринның “Соңгы сәлам” драмасы, “Сакмар” көе, “Тукай маршы, “Мәдинәкәй” җыры, “Аккош маршы”) әсәрнең буеннан-буена укучыны шул эчтәлек дулкынына көйләү юлы булып тора.

Кыз үзе өчен өр-яңа чынбарлык белән танышканда *("күзгә күренмәс диварга килеп бәрелгәндә")* самими бала хисләре белән яши *("өстендә гади генә ситсы күлмәк, йомшак чүәк")*, үзен уңайсыз хис итә *("битләре кинәт , ут капкандай , кызыша башлый", "чәч толымнары тизрәк артка күчерә")*. Вакыйгалар барышында Салихның Гөләндәмне әлеге чынбарлыкка алып керүе тасвирлана *(тар баскычтан залга төшә)*, кичерешләр сызыгы беренче саф хисләр тарихын сөйләү кебек алып барыла. "Зәңгәр күзле, мәрмәрдәй ак маңгайлы"ачык йөзле, "акыл сатарга, күп сөйләргә яратмый торган" Салих Сәйдәшев образы камил рухлы, җитди карашлы татар егете кичерешләрен тергезә (анып җомга көнне изге эшләр белән шөгыльләнүе). Иң элек кыз белән танышу укучыны шул рух дөньясына алып керү максатына хезмәт итә. Беренче романсны уйнаган кызга егет бәясе ***тормыш-яшәешкә дөрес караш тәрбияләнмәгән кешегә илаһи чынбарлык бәясе кебек*** кабул ителә. Әсәр ***кызның гармониягә ирешү юлы кебек укыла***.

Гармониягә ирешү өчен үз рухыңнан үз телеңне эзләп табу таләп ителә (Салих кыздан татарча уйнавын сорый). Телнең иҗтимагый вазифасын алга куеп, татарча сөйләшүне кирәксенмәгән укучыга иң тәүдә шул хакыйкать җиткерелә. Беренче бүлектә гашыйк кызның кичерешләренә "нәфислеккә омтылыш" теләге салына. ***Татар кешесенең гармониягә юлы "нәфислеккә омтылыштан" башлана, нәфислек кешенең ана телендә уйлау, сөйләшү әдәбендә чагылыш таба,*** ди автор: " ...кулың белән уйнаганны күңелең белән ишетергә генә кирәк". "Ак, нәфис, җыйнак куллы" Салихның уйнап күрсәткән беренче көе "Туган тел" булу (беренче исеме "Анам кабере янында" икәнлеге махсус искәртелә) очраклы түгел. Ифрат әдәпле, ихлас күңелле кыз Салих эшкәртүендәге "гади дә, таныш та бу көйне бозмыйча-нитмичә уйнап чыга". ***Кыз үз рухына хас нәфислекне "гаҗәпләнеп, сокланып, сөенеп ача, соңрак йөрәктә туган табигыйлекккә сихерләнә, кодрәтле моң көчен - халык зарын, ачы язмышын тоя.***

Беренче "учлап карарга теләгән мамыктай, коры, таралып торган кар" – кызның үз рухын эзләве, ләкин әле "***үзең теләгәнчә, тойганча уйнау" -***

яшәүнең гадәткә кергән гамәлләр белән ныгытылмаганлыгы *(карның укмашмавы)*, ягъни чит/үз бинар оппозициясенең юкка чыга башлавы турында хәбәр итә (*шәл* деталенә салынган эчтәлек).

Салихның үз хисләрен әйтеп бирү өлеше (”Агыйдел каты ага” тексты) яңа чынбарлыкка керер өчен кызда кыюлык, сайлаган юлга ышаныч тәрбияләү кирәклеге турында сөйли: “Сез каты аккан Агыйделне дә җиңел кичәрсез”. Күрешүгә чакыруы – кыз өчен гайре табигый вакыйга - гашыйк Гөләндәмнең хисләрен киеренкеләндерә, асылда кыюлык һәм ышаныч өсти.

Кыздагы яңа халәт – сер көтү – яңа чынбарлыкка керүне тагын да ашыктыра. Автор Салих сөйләгән сурәтләр аша кешедәге уй-гамәл гармониясе сурәтен ясый. ***Татар кешесендә туган гармония – аның бәхетле-тигез тормышының матур гадәтләре, эчке моңы,*** ди автор. ***Гамәлдә шуны тергезмичә торып татар кешесе рухи ныклыкка ирешә алмый. Шул моң татарның хөрлеге, аның җыры (“Сибелә чәчәк” тексты), даими күңел халәте.***

Кызларның театрга киенүләре үзләрендә яшәгән әти-әниләре тәрбияләгән тарлыктан милли рух табылган хөрлеккә чыгу юлына басулары кебек укыла.

Гөләндәмнең эчке, күңел пространствосы, сюжет ситуацияләрендә ачыла торган холык сыйфатлары белән иске тормышның реаль урын контурлары бәрелешә. Кызның “гарип булса да, кызгану хисе уятмый торган, мескенлектән бик өстен булган” Ф.Әмирхан белән очрашуы кешелек горурлыгы турында искәртүче тагын бер вакыйга. Татар яшьләре оештырган кичәдә катнашу кызның кыюсыз, куркак чынбарлыгына яңа эчтәлек өсти. Салихка мәхәббәте аша Гөләндәм тагын да ачыла, яктыра төшә, “Соңгы сәлам” спектаклен тоюы шул хакта сөйли: “Ольга барысын да этиләре белән уйлашып, киңәшеп эшли! Нинди мәхәббәт була соң инде бу?!” Укучы әти-әнисе тозагында яшәргә күнеккән Гөләндәм күңелендә туган хис үзгәрешен тоя, ләкин автор Вахит-Ольга язмышының кабатланачагын Салих сүзләре белән искәртә: “Бигрәк тә дин һәм милләт аермасы гашыйкларны әнә шундый фаҗигагә китерә дә... Әйе, авыр фаҗига, тамыры бик тирән әле”.

Кызның ябык пространстводан ачык просранствога омтылышын пейзаж бирелеше хасил итә: “Тышта галәмәт буран икән ләбаса! Шул дөньяга сыя алмыйча котырына, имеш!Буран гаепле моңа, буран шулай саташтыра, буран җөтен нәрсәне йә бик якынайта, йә бик еракка алып китә. Менә буран басылгач, барысы да үз урынына кайтыр, һәм мин дә бәлки бервакыт чын дөресен генә белермен. Чын дөресен?! Әмма кирәкме соң ул “чын дөресен генә”? белү, кирәкме? Нәрсә китерер ул миңа – сөенечме, әллә көенечме?”Үзе яраткан “Сакмар” көен уйнаганда кызның әтисенә эчке эндәшүендә дә шул укыла: “Зифа талдай үсеп җиткән кызыңның үз бәхетен үзе сайларга хакы юкмыни, әти, җаным, бәгърем?!” Кызның елавы – героиняның иркенлеккә таба хәрәкәте, хис үзгәреше, җан сызлавы ул. “Буранлы көн” кызга юл ачучы Сабираның “бик кадерле, бик яшерен серен фаш итү” белән төгәлләнә.

Салихның алдагы уйнаган көе беренче хәлфәсе З.Яруллинның “Тукай маршы” булу очраклы түгел. Салихның хәлфәсе турында “бернинди ясалу-кыланусыз сөйләп чыгуы” кызны сокландыра, башка дулкынга көйли, Гөләндәм Салихның Тукайны күрү-күрмәве белән кызыксына. Шул урында Салих исеменнән автор кеше күңеле омтылырга тиеш үзгә халәт – “халык күңелендә мәңге яши башлау” омтылышы турында әйтә: “Күпме уй-хис бу музыкада! Олы хәсрәттән тирән әрнү бар, хәтта тәкатьсез үксү дә ишетелеп кала, әмма шул ук вакытта ул кешенең рухын төшерми, өметсезләндерми, киресенчә, аны үстерә, дәртләндерә, гүя зур-зур эшләргә канатландыра!.. Ихлас!Ә менә бу җирендә – тыңлагыз әле, тыңлагыз” Ниндидер бер тантаналы горурлык яңгырый түгелме соң?! Тукай өчен, Тукайны тудырган халык өчен горурлык – ишетәсезме зез шуны?” ***Димәк, үз халкы белән горурлану хисләре һәр кешенең күңел таләбе, үз асылын табуга, тануга юлы икән.***

Милли проблематиканы иҗтимагый мотивлаштыру әсәрдә пейзаж бирелешенә салына, “чыкылдап торган татар оясы Печән базарында” – “Евангилистовский белән Захарьевский чатында зур гына ак чиркәү, вак кына мәчетләр” шул эчтәлекне укырга әзерли. Салихның чиркәү янына җыелган гарип-гораба саилчеләргә карап торуы авторның укучысы ярдәмендә

чынбарлыкка бәясе кебек кебек укыла. Кыз белән егет барган Болак күпере – авторның Салих ярдәмендә укучысын яңа милли чынбарлыкка таба алып бару юлы. ***Кеше үз илаһи башлангычына омтылганда билгеле бер көй дулкынына көйләнә, шул көй аның үз-үзе белән гармониягә ирешүен көчәйтә, ныгыта, ди автор***: “Тик безнең мәчетләр генә музыкадан мәхрүм. Шәригать дигән нәрсә мәчеткә курай белән сорнайны гына керткән булса да, дин әһелләре музыкага бу кадәр тискәрпе карамаслар иде. Ә шуның аркасында без күпме артта калдык”. Азан көенең мәгънәсен бирү аша автор кешенең бу дөньядагы тормышына әһәмият бирергә тиешлеген тамгалый кебек: “Гаҗәп сагышлы, моңлы ишетелә шул чакта кичке азан! Гүя фани дөньядан аера ул сине, уйлар, өметләр – барысы да бик кечерәеп кала. Тик соңыннан гына бик ямансу булып китә, тизрәк үзебезнең шул гөнаһлы дөньяга әйләнеп кайтасы килә... Дөнья кызыклырак бит, Гөләндәм!”

Гөләндәмнең Фәйзи Биккинин, Мансур Мозаффаров, Солтан Габәши, Кәрим Тинчуриннар белән танышуы – Салих чакырган хөр рухлы, маур чынбарлыкка аяк атлавы ул. “Шәрык кичәсенә әзерләнү, кичәдәге чыгышлар кызга бу рухны бик кын итәргә, яратырга мөмкинлек тудыралар. Салих белән башкарган “Мәдинәкәй” җыры – мәхәббәт көче, аның башкаларга тәэсире турында сөйли. Шул вакыйгадан соң Салихның Гөләндәмгә “иң саф, иң мөкатдәс” хисләре әйтелүе очраклы түгел.

Чит/үз каршылыгын үтә баручы кызның курку белән тулы дөньясы ачыла, эчке калтырану аркасында тән авыруы кичергәннән соң, кыз башка чынбарлыкка күчкәнлеген аңлый: “Инде менә күзләрем ачылуга гаҗәеп дөнья үзенең кояшы, тәрәзә башында гөрләгән күгәрченнәре, әллә каян гына килгән серле өннәре, гел алышынып торган төс-бизәкләре, онытылмаган хатирәләре, сүнмәс өметләре белән әкрен генә миңа да кайта башлады”. Укучы кызның “офыкта кабынган бердәнбер йолдызын” табуын – ***үзен, үз нәфислеген, матурлыгын тануын тоеп ала.***

“Көтү, ышанып, сагынып көтүне кызлар эше” дип инанган Гөләндәм әнисе тәкъдим иткән чынбарлыкка - *утарга* “затлы күлмәкләренең берсен дә

алмаска" – яңа затлы чынбарлыгына хыянәт итмәскә карар кыла. *Идел-чикне* кичкәндә кыз шул яңа чынбарлык алдында сынала. Салих белән очрашу, шул көйләр серенә уралу, мәхәббәтнең көчен тою – Гөләндәм-Гөлгенәне бәхетле итә, ышандыра. Ләкин горур-сабыр Салихның эчке рухи ныклыгы (утарга барудан баш тартуы) Гөләндәмгә аңлашылмый, ягъни *кызда ачылган гүзәллек әле үзен сакларлык булып ныгымаган, горур-сабыр рух гамәлләр белән гадәткә кермәгән.* Салих аерылганда уйнаган "Аккош маршы" укучыга шул эчтәлекне әйтеп бирә.

Гөләндәмнең Газизгә кияүгә чыгарга каршылык күрсәтергә тырышуы – беренче зур сыналуы. Салихның моңа каршы җавабында "мәхәббәт кенә түгел, уртак теләкләр дә бәйләргә тиешлеге" автор карашы кебек тамгалана. ***Ә.Еники "бәхеткә илтергә тиешле юл"– кешенең үз көен, рухын, ахыр килеп, матурлык тудыра ала торган гамәлен табу дип күрсәтә.***

"Европачарак киенергә ярата торган, Сембердә туып үскән" сабыр гына, ярашырга күнеккән Гөләндәмнең әнисе һәм "күп очракта әнисе белән килешергә мәҗбүр" этисе "хатын-кызның мәхәббәте ул күп вакытта ир-ат мәхәббәтенә җавап рәвешендә туа" дип буйсынуга көйләнгән чынбарлыкны яклаучылар итеп тәкъдим ителә.Шул чынбарлыкта тәрбия алган, шул дулкынга көйләнгән Гөләндәмгә, билгеле, зур сынаулар үтәсе әле, Салихка китәргә җыенган кызның "эти-әнием ишетеп-күреп яталар кебек тоелды өзгәләнеп торуымны" дип автор аны куркуын, кире уйлавын нигезли. "Рухы сынган, тәкъдиренә буйсынган, язмышы белән килешкән" чит дөньяга кайтып утырган кызны гомерлек үкенеч көтә. Эпилогка урнаштырылган автор сүзләре шул хакта. ***Ә Еники, кеше бары үз хисләрен яклый алса, үз рухына туры килмәгән чынбарлыкка каршы төшә алса гына, гармониягә ирешә, үзен бу дөньяда хөр һәм бәхетле хис итә,*** ди.

Контроль сораулар һәм биремнәр.

1. Ә.Еникинең "Гөләндәм туташ хатирәсе" повестеның язылу тарихы, хикәяләүче образы, символлар аша аңланган эчтәлек.

2. Ә.Еники әсәрләрендә психологизмның мотивлашуы.

Тема 13. 1965- 1980 еллар татар прозасында мифологизм.

Лекция

Аннотация. Лекциядә 1965- 1980 еллар милли фәлсәфи мотивлашкан татар прозасында мифологизм А.Гыйләҗевның “Җомга көн, кич белән...”, “Җомга көн, кич белән...” повестьлары үрнәгендә өйрәнелә.

Ачкыч сүзләр: мифологизм, мифологик мотивлар, архетип, символлар.

Теманы өйрәнүгә методик киңәшләр. Лекциядә темага кагылышлы төп фәнни-теоретик мәгълүмат бирелә. Шуннан соң мөстәкыйль эш буларак бирелгән сорауларга телдән җавап бирергә әзерләнү сорала. Теманың үзләштерелү дәрәҗәсен билгеләү максатында һәр лекциядән соң сораулар һәм бирелгән тәкъдим ителә.

Әдәбият исемлеге.

1. Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге.– Казан: Мәгариф, 2007.– 231 б.

2. Гайнуллина Г.Р.1940-1980 еллар татар прозасы тарихы (тексттагы мәгънәләрне табу): Уку-укыту ярдәмлеге. – Казан: Казан дәүләт университеты, 2009. – 100 б.

3. Заһидуллина Д.Ф. Әдәби әсәр: Өйрәнәбез һәм анализ ясыйбыз: Урта гомуми белем бирү мәктәбе укучылары, укытучылар, педагогика колледжлары һәм югары уку йортлары студентлары өчен кулланма / Д.Ф.Заһидуллина, В.Р.Әминева, М.И.Ибраһимов.– Казан: Мәгариф, 2007.– 112 б.

4. Ибрагимов М.И. Миф в татаркой литературе XX века: проблемы поэтики / М.И.Ибрагимов. – Казань: Gumanitarya, 2003.– 64 с.

5. Хабутдинова М.М. Художественная летопись татарской деревни в повести А.Гилязова “В пятницу, вечером” / М.М.Хабутдинова /Гилязов А.М. Повести: Три аршина земли; В пятницу, вечером / Аяз Гилязов. – Казань: Магариф, 2008. – С.258-278

6. Яхин А.Г. Әдәбият: Татар гомуми белем мәкт. 11нче с-фы өчен дәреслек-хрестоматия /А.Яхин – Казан: Мәгариф, 2003. – 383 б.

Глоссарий.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли танып-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Мотив - әсәрдәге тотрыклы эчтәлек–форма компоненты.

Символ – универсаль сәнгати һәм мәдәни категория, тулысынча шартлы образ.

Лекциянең планы.

1. А.Гыйләҗевның "Җомга көн, кич белән..." повестеның язылу-басылу тарихы.
2. Повесьта көчле позициянең укылышы.
3. Бибинур образы: эшләнеше, мифологик символлар.
4. А.Гыйләҗевның "Җомга көн, кич белән..." повестенда Җиһангир образы.
5. Повестьта мифологик мотивлар.
6. Әсәргә карата әдәби тәнкыйть.

А.Гыйләҗев (1928-2006) "әдәбиятның нигезендә миллилек ята", дип инанган әдипләрнең берсе: "Әгәр язучы татар халкының төбенә төшә алмаган икән, аның яшәеш рәвеше белән рухланмаган икән, татар халкына мәхәббәте юк икән – ул инде татар әдәбияты түгел. Бу уңайдан мин ике замандашым - Әмирхан Еники белән Мөхәммәт Мәһдиевне аерып куям, аларны зур талантлар саныйм. Татарны ярату дигәндә, аны мактап телгә алу гына билгеләмә була алмый, аны сүгү-битәрләү дә язучының битараф булмавын билгели ич".

“Җомга көн, кич белән...” (март-октябрь, 1979) повестен кабул итәргә автор укучыны көчле позиция – исемгә чыгарылган мәгънә белән көйли. “Күкләрдә бәйрәм ителүче, Адәм г.с. туган, җәннәткә кергән, шулай ук кыямәт көне булачак” ***җомга көне*** - җыелу көне, атна дәвамында кылынган гамәлләргә хисап бирү вакыты кебек уйланылган. Татар-мөселман рухына автор шул вакытны исемгә чыгару белән үк алып керә. Повестьның исемен укуга, укучы бер мәлгә уйланып куя, әсәр текстыннан түземсезләнеп фани дөньядагы гамәлләргә бәя булып яңгырар дәрәҗәдә яңа сүз – дога көтә башлый. А.Гыйләҗев алдан ук татар рухына ***һәр татар кешесенең табигатенә салынган, димәк, үзенә бәйсез яши торган сыйфаты – Илаһи көчкә үз язмышыңны тапшыру хисе*** аша эндәшә. Көн дәвамында булган хисләр бер бәйләмгә тупланган ***кичке вакыт*** – уйлану мәле. Шул рәвешле, автор дога укыгандагы халәткә – ***тын калып уйланырга*** чакыра.

Алдагы көчле позициядә - эпиграфларда автор укучысы белән һәркем өчен кадерле, газиз кыйммәтләр ярдәмендә сөйләшә. Беренче - автоның үз сүзләре дип тамгаланган эпиграф махсус рәвештә татар кешесе өчен ят булган Вальпараиса, Галлопогос, Титикака, Куала-Лумпур кебек атамаларны яңгырату белән башлана. Бу атамалар никадәр ят булса, “Аксыргак авылы, Ташлыяр елгасы” шулкадәр үз тоела. Билгеле, укучы авторның ”кадерле булганга күрә шәбрәк яңгырый”дигән сүзләре белән килешә. Әдип ***татарның үзенә бәйсез яши торган тагын бер ягын – нәселне туплап торган урынга изге (сакраль) дип каравын ача һәм укучыдагы шул хисне кузгатып куя.***

Икенче эпиграфта автор бу хакыйкатьне Габдулла абый Юсупов сүзләре белән раслап куя. ***Татар кешесенең аң төпкелендә үзеннән өлкән кешегә ихтирам, аның сүзенә колак салу тиешлеге урнашкан.*** Автор Габдулла абый Юсупов образын “тәҗрибәле кешенең” ышанычлы сүзе буларак кертеп җибәрә, олы кеше “җылавының” сәбәбен укучыдан эзләтә: “Бу тарихны ишеткәч, мин ул әбинең болдырына утырып озак кына җыладым...” *Бусага (болдыр)* мифологиядә кешенең үз дөньясы белән аңа чит-ят дөньяның чиге буларак кабул ителә. Димәк, “җылатырлык” тарихның эчтәлеге башкалар дөньясында үз

асылына урын таба алмаган кешенең хисләре белән бәйле булачагы искәртелә. Бу кешенең эчке, рухи дөньясы - *йорты* япа-ялгыз, аның күңеле башка дөнья өчен ябык - *тәрәзәләре* “томаланган”. Әбинең бу яман халәте күптәннән үзгәрешсез: “ихатада башка корылмалар <u>күптән</u> ишелеп беткән”. Кеше һәм дөньяның трагик каршылыгын символик белдерүче *көзге үтә шомлы төн* вакыты образы [6;60] укучы күңелендә шөбһәле көтү хисе урнаштыра: “Көзге үтә шомлы төн иде”. Укучы игътибары каен бастырмалар деталенә юнәлтелә. Татар һәм башкорт мифологиясендә киң таралган каен-кайгы укылышы аша автор сак кына әби язмышын милләт язмышы кебек гомумиләштерә: “Караңгы булса да, череп укмашкан саламны әрсез җил иркенә бирмичә түбә өстенә рәт-рәт тезелешеп яткан каен бастырмалар аермачык күренеп тора иде” ***Татар хәсрәтенең нигезе – аның аң төпкеленә укмашкан дәшми тору сыйфаты*** (*череп укмашкан салам)* ул. ***Шул ук вакытта аның йортының түбәсен саклаучы да шул (каен бастырма), ягъни аның рухи нигезен түземлелек кенә әрсез <u>җил</u> иркенә бирмичә - “<u>коточкыч</u> <u>юкка чыгудан</u>” саклап тора. Бу - караңгыда да күренә торган көн кебек ачык парадоксаль хакыйкать, ди әдип. Татар кешесенең табигатенә салынган түземлелек иҗтимагый шартларда (башкалар дөньясында) аны бәхетсез итә, ләкин, үзе булып калырга теләсә, татар башкача була алмый.*** Укучы олы кеше “җылавының” сәбәбен табуга якынлаша. Автор үзгәртергә мөмкинме соң алайса, дип өзгәләнгән укучыны *бөек рухның җимерек нигезе белән саубуллашканчы* борылып карарга чакыра: “Карчыкның бөек рухы, җимерек йорты белән саубуллашып китә башлагач, борылып карадым...” Татар кешесен чиксез – *серле, без белмәгән* мәңгелеккә илтүче як – бик иртә өзелгән өметләргә *(сабый бала беләге юанлыгы иртә киселгән ап-ак каен кәүсәләре)* бәйле ***моң. Мәңгелек хәтерендә татар кешесенең сәҗдәгә китеп уйга чумган халәтеннән бер хис уелып кала – татар аны моң, ди. Үзен кем дип атаса да, татар каны булган кешедә шул хис үзенә бәйсез рәвештә яши, аны кабат-кабат “сәҗдәгә китеп” үз асылы турында уйланырга – “җыларга” мәҗбүр итә, ди язучы:*** “...сәҗдәгә чүккән өй дә, аның ак төшкән йомык тәрәзәләре дә юк иде, әнә шул,

сабый бала беләге юанлыгы, иртә киселгән ап-ак каен кәүсәләре генә караңгылык елгасында мыштым гына, каядыр, серле, без белмәгән мәңгелек елгасына таба йөзәләр төсле тоелды”.

Соңгы сүз татар халкының үзеннән әйттерелә. Өченче эпиграфны автор “татар халкының яраткан җыры” дип билгели:

“Уф, йөрәгем!..” димәс идем,

Янулары басылса...”

Моң халәте татар кешесенең даими эчке халәте, ахыр килеп, аны олы сабырлык юлына алып чыгучы хакыйкать, ди әдип.

Беренче бүлектә автор укучыны вакыйгаларга шул *рухи югарылыктан* - “өстән, *тауның* иң биек ноктасыннан карарга” чакыра. Аксыргак авылына җитәрәк Ташлыяр елгасының икеләнеп калуы укучыны шул урында туктап уйланырга өндәү кебек укыла. Тормыш-яшәештә туктап уйланырга – *кодрәт белән сызып куелган Ташлыяр елгасына* килергә - *буыннар кодрәте белән сызылган* хакыйкатьне барларга тиешле “аксыргаклы - “әчкелтем” “чиккә урнашкан” мизгелләр бар: “нәкъ көнчыгыштан көнбатышка таба *шактый җәенке төпле үзәнне* урталайга бүлеп телеп ага-ага да, Аксыргак авылына җитәрәк, икеләнеп кала; боргалана башлый, алай гынамы сиңа, ындыр артларына сырышып, *куе кучкылланып үскән таллар арасына кергәч, беразга күздән югалып та тора*”. Уй-кичерешләр гавәмында (“куе кучкылланып үскән таллар арасында”) калган кешенең *шактый җәенке төпле тормыш үзәнендә беразга күздән югалып торган мәле* бу, ди әдип. Гомернең нәкъ менә шул мәле кешене рухи югарылыктан – *таудан бәреп чыккан* якты юлга – барлык хисләр бәйләме – *биш чишмә* ачылган хакыйкый яшәешкә алып чыга да инде: “Авылның Түбән очына җиткәндә, Аксыргакның таудан бәреп чыккан биш чишмәсен дә үзенә алып, тагын ачыла Ташлыяр”. Тормышны якты дулкынга көйләп җибәрү өчен вакыт-вакыт күңелне юк-бар ямьсез хисләрдән арулап тору кирәк, шул очракта кеше матур уйлар белән тулы яңа яшәеш – тугай ясый, әлеге яшәеш кешене иркен, көр тавышлы итә, ашыктыра, көтмәгәндә юлын башка уңайга бора - өч өй - өч пуҗум иясез кала: “Түбән очта нигәдер үксезләр,

толлар һәм фәкыйрьрәк хуҗалыклар яши, ярдагы талларны кышлыкта утынга кисеп бетерәләр, *елга ишәеп кала*, киңәеп бер урында иркен сулыш ала – *тугай ясый*, аннан кинәт тарая, ярлары текәләнә, агымы шәбәя, ярга бассаң, аккан тавышы ишетелә башлый, һәм *ашыккан агым*, авылның Зәйгә чыга торган очында өч өйне аръякта калдырып, *кинәт көньякка юл ала*".

Милли проблематика бу урында иҗтимагый мотивлаша. Зәйдә салынган ГРЭС һ.б. "гигант төзелешләр" "чуар йөрәкләрне" - нәсел-ыруны башка максат белән туплый: "моңарчы йөрүне яратмаган, үз авылыннан кыз алып, үз авылына кыз биреп яшәгән Аксыргактан да бик күпләрне үзенә суырып алды, авыл уртасындагы дәрәҗәле урыннарда да буш ихаталар ешайды, йорт хакы шалкан бәясенә төште". Шалкан бәясенә төшкән борынгыдан килгән яшәеш тәртибенең нигезендә тора-бара *үлем – кәлтә еланнар* арка җылыта башлый: "Зәй юлы өстендәге өч пуҗум байтак елларга иясез калды; анда-санда тырпаеп калган усак баганалар череп ауды, баз урыннары ишелде; ишегалды, мунча урыннарын кычыткан, ак әрем һәм алабута басты. Нигез ташларында җәй буе *кәлтә еланнар* арка җылыттылыр". Димәк, бушап калган дөнья - кичерешләр кешене үзгә дулкынга көйли. Әлеге дулкынны үз кулына яңа хуҗа ала: "...җир, мөгаен генә, шактый еллар шулай буш килеш ятар да иде, колхозга яңа председатель килде".

Автор укучыга алдан ук "Аксыргакка беренче тапкыр читтән килгән" председатель матур уйлы, *якты күңелле* "*ачык тәрәзәләрне* ярата торган" Җиһангир Сәфәргалинның "чит" кеше түгел икәнлеген искәртә, раслап та куя. Җиһангир Сәфәргалин "*урман артында* озын бау булып сузылган *бер генә урамлы Тегәрҗеп* авылыннан" "район читендә, <u>*чиккә урнашкан*</u>, төньягында *юаш таулар* тезмәсе, тау өстендә кара урман" булган Аксыргакка килә. Әдип түземлелеге, моңлылыгы белән *юаш табигатьле* (юаш тау-рухлы), ышанучан, буйсынырга, яраклашырга әзер торган татар кешесенә ярык тагарак алдында (<u>*өмет белән өметсезлекнең әче чигендә*</u>) калмас өчен *урман-тормыш артында* озын бау булып *сузылган бердәнбер* хакыйкатьне *буыннар аша җеп итеп сузу* бурычын Җиһангирга - "җиһанны яулар" иргә тапшыра. Сәфәргалин яңа

идеология сөреме агулаганга (ике район колхозы аерып торганга) чынбарлыкны тоймаучы “аксыргаклы” татар аһын үзгәртер өчен сәфәр чыга, “гали” буларак вакыты җиткәч көтмәгәндә күздән югала.

Алдагы өлештә автор яңа хуҗаның гамәлләрен бөртекләп санап, *рухи кыйблага* - “тау ягындагы *алачыкка*, тау өстендәге урманга” юлның моделен кора, ягъни татар аһын үзгәртү юлын тәкъдим итә. Юл башын *уй- кичерешләрне* тәртипкә салудан - “иң әүвәл *урам-тыкрыкларны* рәткә китерүдән” ярган Җиһангир Сәфәргалин яңа заман казанышларыннан урынлы-урынсыз файдалануны тыя: “...тракторларның эресен-вагын ел әйләнәсендә урамга керүдән катгый тыйды”.Уй-кичерешләрне тәртиптә тотар өчен чик-чама белү, күңелеңне саф килеш саклау (“урам як коймаларын, өй түбәләрен тиешле тәртиптә тотуны таләп итә башлады”), ният-гамәлләреңнең *мәңгелек хәтерендә* язылачагын тоеп, вак-төяк мәкерле-ямьсез уйларны якты дулкынга көйләп бору, үзгәртү тиешле (“ермакларны, вак-төяк мәкерле коры сызаларны күмдереп, бик күп җирләргә *агач утырттырды*”). Инде яңара башлаган *хуҗалыкларга – уй-кичерешләренә* хуҗа булып, ***матур уйларны*** – үсентеләрне, аларның тамырларының ныклыгын-тирәнлеген ***кеше үзе һәрдаим*** бер дә иренмичә, вакчылланып, ***бәби биләгән төсле тәрбияләп торырга бурычлы***: “агач орлыкларын, үсентеләрне юллар үзе тапты; бер дә иренмичә агач чокырларының тирәнлеген, киңлеген көрәк сабы белән вакчылланып тикшереп йөрде; тамырлары имгәнмәсен өчен нәзек, зифа каеннарны бәби биләгән төсле генә күтәреп йөртүләрен үтенде, тәртип бозучыларга каршы шәфкатьсез дә була белде”. ***Һәр татар кешесенә*** – “югары очына да, түбән очына да” ***бәхетле, көр, иркен яңа тормыш кору*** - “тау ягындагы алачыкка, тау өстендәге урманга выж да да выж җәен-кышын үтеп йөрү ***өчен***” ***кодрәт белән сызылган буыннар хәтерен*** – “Ташлыяр аша тимер култыксалы таш күпер күпер койдыру” тиешле, ягъни ***аң төпкелендә тупланган <u>горур-сабыр яшәү тәртибен</u> гомерлеккә кою-урнаштыру зарур***. ***“Җимерек күпер-холык иясе булганлыктан” - ярашырга әзер торганлыктан, “яз саен “менә китәм, менә китәм!” дип куркытып дер калтыратып торган” горур-сабыр татар***

рухын саклап калу өчен сынмас рухлы-култыксалы таш күперне “Аксыргак тарихында беренче буларак” салу вакыты җитте, ди әдип.

Зират коймасын ныгыту, урам чатларына лампочкалар элдертү - шул рухны дәвам итү, буыннарга үзгәртмичә тапшыру эчтәлеге: “утлар кич саен янып тормаса, монтерга бик нык эләгә иде”.

П.Дьель күрсәтүенчә, “ихлас теләкләрнең иң югары дәрәҗәгә җитүен – игелек кылу омтылышын символлаштыручы су образы” әсәрдә үтәли образ булып тора. “Ике кулын көч белән як-якка селтәп йөрергә” күнеккән эшлекле Җиһангирның “соңгы мактаулы эше” “Ташлыяр кинәт тарайган урында елганы будырту” гамәле булу да очраклы түгел. “Казларга чумарлык, киленнәргә рәхәтләнеп кер чайкарлык, ә кайберәүләргә арык шавын тыңларлык булсын!” дип кылынган игелек җиһанда татар хәтерен яуларга, мәңгелеккә уярга килгән ир сәфәрен тәмам итә: “Диде дә моңлы күзләрен тутырып карап тынып калды...” Ф.Порталь билгеләвенчә, мисырлылар малай-ул сүзен язу өчен каз рәсеме ясалган иероглифны файдаланалар, каз Җир белән Күкне тоташтыручы, нәселне дәвам итүче мәгънәсендә укыла: “Казлар буага су тулганны да көтмәделәр, “как-как” – дип мең авазга куанышып буа өстенә кереп тулдылар. Башта сыеша алмыйча талашып, чукышып маташканнар иде, су җәелгән саен аларга урын киңәйде, казлар аерым-аерым ак утраулар булып куанышып йөзә башладылар”. Бибинурның казлар асрарга теләвендә дә шул эчтәлек табыла. Каз – татарның сый-хөрмәт ризыгы да, түшәк-ястыгы да, ди автор: “***Җиһанда татар халкының уллары ак утраулар булып матур гаилә корсын өчен – чукышмасын, талашмасын өчен “су җәелүе” – горур-сабыр олпат рухны кайтару, үз фикерле, якты уйлы булу кирәк.*** Ахыр килеп, ***шундый милләт кенә “бәләкләре белән тукмап-тукмап кер юарга килгәч, бер-берсенә куанычлы сәлам бирә торган киленле” гаиләләргә, шул киленнәр (Бибинурлар) тәрбия итә торган асыл улларга лаек.***

Повестьта А.Гыйләҗев Җиһангир тавышын автор тавышы кебек яңгырата, буыннардан килгән, ләкин әлегә ишетелми торган өн икәнлеген дә ямансулап күрсәтеп үтә: “Каз тавышы, бәләк тавышы яңгыраганда арыкның

акрын гына тавышлана башлавын ишетмәделәр дә әле. Арык шавының кемгәдер, кайчандыр хәҗәт буласын, әлбәттә берәү дә уйлап карамады; Җиһангирның сүзен уен-көлке, мәзәк дип кенә кабул иткән кешеләр аны шунда ук оныттылар да...” Җиһангирның васыяте кебек укылган сүзләр аша автор укучысына якты өмет баглый, әлеге җан авазын тамаша дип кабул итмәскә өнди. Хикәяләүче укучыга мөрәҗәгать итә: “Күрешүе идеме бу аның, хушлашуымы?” Бу сорауга укучы үзе җавап бирергә тиешле, Җиһангир-автор сүзләренең күңеленә үткән кадәрен укучы үзе генә әйтә ала. Автор тагын бер кат укучысына ышанычын теркәп куя. Сәфәргалинга карата анонимка әзерләп куйган Габдрахманов “буа буенда халыкка кушылып, уч төбе авыртканчы кул чапты да ашыга-ашыга кайтып җитеп, хатларын дөрләп торган утка тыкты һәм, гомердә булмаганны, күңеле нечкәреп, хатынын куенына алып тынычланып йоклады...”.

Ниһаять, бушап калган өч пуҗум урыны “койма белән әйләндереп алынып, бөтен кишәрлеккә *каен аралаш яшь чыршы* күчереп утыртылды”. Биредә урын алган дүртпочмаклы мәрмәр *һәйкәл*, “*тәрәзәләре буа өстенә караган*” почта бүлекчәсе детальләре аша ***татар кешесе үз асылын югалтмас өчен хәтерен-байлыгын сакларга, илаһига омтылышын – горурлыгын җуймаска тиеш, ди А.Гыйләҗев. Бу татар моңын-күңелен (каенын) мәңгелектә тамгалаучы (яшь чыршы) бердәнбер сакраль юл.***

Шул урында А.Гыйләҗев автор тавышын ишетүче көтелгән (***эксплицит***) ***укучысы*** образын кертә: “Буа тавышын шул чагында беренче тапкыр аерымачык ишетте ***Бибинур*** карчык”. Димәк, алдан ук укучысын рухи кыйблага көйләп, һәр татар кешесенең аң төпкелендә тирән яшерелгән шул “нур-яктылык хуҗасы” на сагынып эндәшә әдип. Шул рәвешле, ***Бибинур образы - татар күңеле, аның эчке, бик тирән урнашкан якты дөньясы, тирәлектә үз кирәген таба алмый сыкраган йомшак-нечкә күңеле ул.*** Бер сөйләшүдә А.Гыйләҗев: “Бибинур ул – мин үзем”, -ди. Автор әлеге образы аша һәркем күңеленең “орчык башы хәтле бәләкәй генә” якты ягы, нуры белән сөйләшә, аны кузгата-елата, эчке нурның тышкы гәүдәләнешенә өмет баглый,

икенче - кешедә үзе тәрбияләгән ямьсез якның - гамьсезлекнең (этлекнең) әлеге саф, якты нурны юкка чыгармаска тиешлеген сыкранып әйтә. Замана шаукымы нәтиҗәсендә никадәр генә тирән яшерелмәсен, кешенең якты асылы бер кузгалмый калмый, *Галәм сулышы-җил* аны кузгатыр җай таба: “Бибинур карчык, ямаулы оек үкчәләрен мәрхүмнең ике ягына тәбәнәк эскәмияләргә тезелешкән якыннарына күрсәтмәс өчен, озын күлмәк итәге белән аякларын туктаусыз төреп азапланса да, җил итәкне каерып ачты, туктаусыз исеп, көчәеп торды”.

Автор берөзлексез үзенең укучысын шул рухи кыйблага каратып тота: “Тау башына менеп туктагач, ул ирексездән аска, Аксыргак авылының күз күнеккән чуар нокталарына һәм зур булып, җәйрәп яткан буага карады”.

Галәм сулышы буларак мәхәббәт турындагы хакыйкать яктыртыла. Повестьның төп мотивы да шул – ***олы сабырлыкка китереп җиткерүче ярату***. Бибинурның Җиһангирны күмгәндәге укыган догасы – “моңарчы барлыгы да беленмәгән гаҗәеп кадерле сүзләре” кеше күңеленең яраткан мәлдә ачылган нурлы ягы, көчле ягы кебек укыла. “Кичерешләрнең тирәнлеген, хисләрнең үткенлеген күз яшьләре белдерә”. Әсәрнең буеннан –буена Бибинур, укучы, ниһаять, автор үзе елый. Һәр елау бер хакыйкатьне ача, төгәлрәге, күңелендә мәхәббәт йөрткән кешедәге халәтне атый. Бибинурның (укучының) беренче елавы “ятимлектән” “тома ятимлеккә” күчү белән бәйле: “Ятим, япа-ялгыз, кем өчен еласын, байтактан күзләреннән яшь чыкканы юк иде, бүген күз төпләре рәхәт кычытып дымланды”. Психологик портрет алымы белән кешенең асыл зат, бала-нәнә белән хушлашкандагы халәте теркәлә: “Хуш, Җиһангир, балам, хуш, асыл затым, хуш нәнәм! Мәңгегә хуш!”- дип, байтак үрсәләнде Бибинур”. Биредә автор “күз яше кибеп бетмәгән, җанында җылы калган” кешенең кадерлесен югалткан вакытта чарасызлыктан елавын тасвирлый. Мондый елау, кагыйдә буларак, кызганудан килә, бу вакытта эчке потенциал ачыла, тик кеше әлеге көчне тояр хәлдә түгел, аның кемгә булса да сыенасы килә: “Тик аны нигә берәү дә дә күрмәде соң?” Бу – кешенең вакыт-урынга

бәйсез чагы – асылда өмет-өметсезлек чигендә калган кешенең ачыла башлавы, яңа юлга басар алдыннан үрсәләнүе.

Бу урында автор укучыга төш психологик алымы белән мәхәббәт белән бәйле алдагы эчтәлекне әйтеп бирә. Мифологиядә илаһи бер зат буларак Җирдән Күккә иңгән саф, ихлас, гөнаһсыз җанның талпынышы дип укылган “ямь-яшел болында иртәнге томанда чабышып йөргән *ак атлар*” өстендәге куе *ак томан* Каф тавы артындагы колыннар турында – әлеге яктылыкның *билгесез үткәнгә мөнәсәбәтле хакыйкать* икәнлеге хакында хәбәр җиткерә. Бибинур исеменнән автор сыкрана, “иреннәре йомык, ачылмаса да, аларны Убырлы карчык (идеология) пичәтләп киткән булса да”, автор укучының зирәклегенә ышана, “күлмәге аркасына җилкән кебек киерелгән җитү чәчле малайның җирән айгырга менеп алып җилдерүе” аша әлеге хакыйкатьне чынбарлык сызыгына күчерә сыман. Бу урында автор *күбәләк* детале ярдәмендә Бибинур дөньясының башка үлчәмгә күчүе – рухның тәнне дәвалау юлына басуы турында хәбәр итә. Димәк, җан-рух үзенең эчке потенциалын тоя (шырпы кабында ясалган колынын иярткән ап-ак ат сурәте) , ләкин әлегә тану дәрәҗәсенә җитәр өчен тагын елау көтелә: “Әллә җаным, чыннан да, күбәләк булып кына Җиһангир артыннан очып килдеме?”

Башка үлчәмгә күчкән рух чистарыну сорый: “утны һәм җылыны ярата торган” Бибинур учак яга. Мифологиядә кояш нурларының җылысын үзендә туплаган, Аллаһның чагылышы кебек аңланган ут [8;274] – “нәни генә җилфердәгән учак” яктысында илаһига омтылган җан “караңгылыктан сүз көтә”. Автор *Сүзне* Җиһангирның этисе *Вәли карттан* әйттерә. Татар мифологиясендәге ак сакаллы карт вазифасын башкаручы “кызыл сакаллы Вәли карт” Бибинурны олылый, “ут иясе”дип атый, чәй эчәргә дәшә. Чәй өстәле татарның җылы, түгәрәк дөньясын символлаштыра: “Карчык ике читеннән сак кына чеметеп сәкегә кызыл ашъуялык җәйде, уртага пыяла савыт белән акмай, агач капламыч белән бал китереп утыртты. Җиз самовар өстенә ак тастымал капланган булса да, Бибинур таныды, Тула самовары!” ***Җиз самоварлы, җылы сөтле, кунак-сыйлы дөньяны югалтканга ятим җан берөзлексез сыкрый:***

“Самоварны күргәч, аның хәле бетеп китте, чак кына сәкегә менә алды”. “Бибинур карчыкның сыеры да, җылы сөте дә күптән юк, җиз самоварсыз калганына да әллә ни гомер”. Шул рәвешле, ***татар тормышын бөтен иткән ак дөнья җан сафлыгының аерылгысыз юлдашы икән, бу чынбарлыктан җылы сөт кенә юкка чыкса да, яшәеш үзгә юл ала, никадәр генә саф-ихлас булма, әлеге самоварсыз-сөтсез чынбарлыкның башка кануннары кешене буйсындыра, әхлагын какшата икән.*** Автор татарның бәхетле булу юлын *Вәли карт* теле белән Җиһангирга бәйле кабатлый: “Җиһангирым *борынгыны бик олылый* иде. Өйдә җылан мөгезе генә юк. Стенада тәрәш тараклары, дага-кыңгыраулар, кутаз дисеңме, эшлея шөлдерләре, калтырчалар, киндер сосалары, балдаклы дуга тиклем бар! Ярма ташын әйткән дә юк. Аны да чыгарып ташлатмады...” . Хәзер болай яшәү мөмкин түгел дигән укучы күңелендә туган уйга Җиһангир карашын автор алдарак җиткергән иде инде: “Беркем дә ата-бабалары кылганны механик рәвештә кабатлап кына яшәргә риза түгел, гәрчә ата-бабаларыбыздан кадерле мирас калган очракта да! Әгәр без *һәр буынга лаеклы һәм җаваплы* шундый эш йөкли алмыйбыз икән, яшьләребез авылда калмаячак!..” Димәк, ***татар кешесенең бәхетле булу юлы борынгыны олылап, үз буының алдында лаеклы һәм җаваплы гамәл башкара алу.***

Бибинурның төнгә каршы юлга чыгуы шул “ямау өстенә ямау эчке күлмәген” - түгелергә торган эчке хәсрәтен кешегә күрсәтергә теләмәүдән: “Ямаулы ыштан аркасында оятка каласы килмәде аның”.

Күлмәгенең ямаулы, тирән кесәсендә һәрчак ике кап шырпысы булган Бибинурның кайчагында берсен бүләк итеп тә калдыру гадәте бар. Хәсрәтеңне тирән яшереп, башкаларга игелек кылырга омтылыш эчке гүзәллекнең тышкы гәүдәләнеше, ди автор. Иң мөһиме – әлеге омтылыш кеше рухын яшь, сәламәт килеш саклый. Бибинурның озак итеп күлмәклек сайлавында шул эчтәлек укыла: “...яңа ситсы арасында уралганнан соң кулдан бик озакка кадәр тәмле ис китми, тәмле ис – яшьлек исе, ак киндер исе, җитен сөлгеләр исе өс-башка да сеңеп чыга, шулай итеп, кибеттә булганнан соң, иске киемең дә яңа кебек була

башлый...” . ***Димәк, кеше рухы һәрдаим тәрбиягә мохтаҗ, җанны борынгыдан килгән “ак киндерле, җитен сөлгеле” чынбарлык иркәли, әлеге матурлык кешегә дәрт өсти, аны бәхетле итә.*** Шул чынбарлыкны җую кешене “таудан төшкән иске чиләк шылтыравы кебек” буш итә (Бибинур-Зөһрәбану сөйләшүе).

Кызыл комач яулык Бибинур белән Җиһангир дөньясын бер үзәккә җыеп тора. Яулыкны ирнең мәетенә япкан материалдан кисеп алу детале аша автор Бибинурның яңа рухи баскычка әзерләнүе турында хәбәр итә. Мифологиядә ике дөнья арасындагы чик мәгънәсендә укыла торган *яулык* образы бер яктан, гадәти укылышта әлеге якты рухның юкка чыга баруы кебек кабул ителсә, икенче яктан, киресенчә, Бибинур дөньясындагы *ярату көче тудырган яңа балкышны белдереп килүе* ачыклана (Бибинурның Галикәйгә яулыгын күрсәтергә ашкынуы).

Ярату көче кешене көтмәгәндә таныш түгел, әмма тансык хисләр дөньясына алып чыга: “Буа тавышын ул дөньядан Җиһангир киткәнгә генә генә ишетте! Оя таба алмыйча бүрәнә почмакларына туктаусыз бәргәләнгән божанны Җиһангир өчен генә кызганды ул бүген! Күкне кыеп-кыеп, кисәкләргә бүлеп, җир кешеләренә бүләк итәргә ашкынган карлыгачларны ул бары тик Җиһангир булганга гына күрде”. ***Мәхәббәт кешедә буыннардан килгән омтылышны - карлыгач оясы кебек матур гаилә кору теләген ныгыта, оя кора алмаганнарның хәсрәтен көчәйтә, ди автор.***

Сабантуй - “танышу, белешү, өйләнү, кияүгә чыгу бәйрәме” – нәсел-ыруны барлау көне, ел дәвамында җыела-туплана килгән хисләрне белдерү көне, хисап көне. Аның көне билгеле булмаган кебек, берләшү, кавышу көненең дә көне билгеле түгел. Гомернең һәр башка көне шул көнгә әзерлек көне кебек гомумиләштерелә. Дүшәмбе - “зәңгәр тауларда Сабан туе табыннарында бәлеш, өчпочмак, пәрәмәч, тутырмалар булып утырасы симез-симез печкән бүлтерекләрне” көтү көне. “Сабан туе мунчаларын җылытасы сөяк-сөяк каен утыннары” кояшта кибеп яткан көн. Ләкин “оннар иләнгән, чүпрәләр әзер... Аракы, шампан шешәләрен кар базларына төшереп

тутырганнар”. Бибинур бу көнне үткәндә калган гамьсез балачак истәлекләрен барлый. “*Җиде кыз”* әкиятенең уйнатылуы әсәргә хәсрәт сызыгын тагын да көчәйтә. Гыйльфан агай төпчекләре – игезәкләр мифологик мотивы хәсрәт сызыгын үзгә якка бора. “Тәмәке, аракы исе килеп торган Габдуллаҗан абыйга балалар хакына *йортка керергә* карар кылуы – “гөнаһсыз уй, гөнаһсыз тән” Бибинурның җомга көнгә таба юл башы, чын кавышу көненә әзерләнә башлавы, *мәхәббәтен көтү өчен “утын әзерләү” – тәүге олы игелек кылу мизгеле* кебек укыла. ***Димәк, олы мәхәббәтенә кеше игелекләр аша әзерләнә, һәр олы игелек аны илаһи башлангычына – саф-ихлас хисләренә - мәхәббәтенә алып бара.***

Зөһрәбану карашы – әсәрдә имгәк җәмгыяткә ярашкан, буйсынып, кешелеген җуйган күпчелек фикере кебек укыла. Куркып яшәү тәртибен үз иткәннәр Бибинур игелеген – мәхәббәткә юлын “җүләр картка, алдына куйганны түкмичә ашый да алмаган юбалгы җебегәнгә ябышып чыгу, хатынын яллап үтертү, үзеннән авыз иттерү” дип бәяли. Бибинурның тәүге эше – “күрше-тирә хатыннарны җыеп, өйне бик шәпләп юып чыгару, түшәмне аркылы пычак белән үзе кыруы, тәрәзәләр ачыкланып калуы” Җиһангирның Аксыргактагы тәүге гамәленең кабатланышы. ***Саф-ихлас мохит кешене үзгәртә, үз асылына кайтара, яратырга өйрәтә,*** укучы Габдуллаҗанның тормыш итүендәге үзгәрешне *“өйгә ямь керү”* [3;263] нәтиҗәсе дип укый. ***Мәхәббәт килүен тәүге тапкыр тану (дүшәмбе көн) уйланырга мәҗбүр итә, томаланып яткан зиһенне кузгата:*** “Буа тавыш тавышы бер акрыная, бер көчәя. Бибинурга гына шулай тоеладыр ул, чөнки аның зиһене кинәт томаланып куя, аннан тагын ачыла.”.

Сишәмбе көн – мәхәббәтне танудан соң үзгәргән рух, дөнья: “Сишәмбе көн кичәгедән дә ягымлырак, ямьлерәк булып туды”. Сабан туена – Мәхәббәтле яңа чынбарлыкка, рухи халәткә аяк атлаганда, “табигать шулай чуклы-бизәкле була да инде. Капкалар җырлап кына ачыла, моржалардан хуш ис кенә тарала, яшь кызларның сулышлары, адымнары үзгәрә. Аксыргак кызлары бер башка биегәеп китәләр”. Зөһрәбану белән сөйләшергә теләве – “яңа яулыгын

бәйләгән” Бибинурның табигый омтылышы. Үзен самоварсыз иткән балалары, Зөһрәбану белән Бибинур мөнәсәбәтләр җайларга ашыга.

Биредә саф-ихлас җанга кул сузган Ибрай, Хөснетдиновлар – җәмгыятьнең түбән җанлы вәкилләре буларак сурәтләнә. “Ат карагы” дип гаепләгәннән соң Габдулаҗанның үлеме турында хәбәр ишетелү Бибинурның көчле рухын сынау, шулай да яңа - тагын да киңрәк юл башына чыгу кебек аңлана.

Чәршәмбе “байтактан бирле үзеннән үзе качып ашаган” Бибинурны, “Галикәй кебек буа өстендә йөзгән казларны куркытып шаркылдап көлә алмаса да” “җиле дә таман гына, яшь каеннарның җирне чуарлаган юка күләгәләре йөгереп-йөгереп уйнаган” чынбарлыкка алып чыга. Галикәй – яңа чынбарлыкка ярашырга мәҗбүр ителгәннәрнең көлкеле сурәте. “Кызыл яулыклы, зәп-зәңгәр күзле” сафлык янәшәсендә балаларының модадан чыккан яңа киемнәрен киеп йөрүче сунарчы “мыеклары хәтәр тырпайган, каракошлы түшле” бабай клоунга әверелдерелгән буын хәсрәтен сөйли. Бибинур аның кысыр хәсрәтен аңлый, аны Зөһрәбануга тиң күрә. Автор карашынча, ярашып яшәргә күнеккән битараф-гамьсез чынбарлык асылда көлкеле һәм кызганыч, чөнки Зөһрәбану, Галикәйләр инде кармакка балык эләкмәсен белсәләр дә, көтеп яшиләр. ***Саф җанарда гына урнаша ала торган хис - Мәхәббәт көткәннәргә - игелек кылып үзгәргәннәргә килә, явызлык, гамьсезлек мәхәббәтне читләштерә, юкка чыгара, ди автор. Бибинур Явызлыкны игелек кылып җиңә.*** Зөһрәбануга ул Сабан туе бүләге – үзенә тиң яр алып килә. Галикәй Зөһрәбану белән бергәләп үзгәрәчәк (яулык бүләк итүе – яңа чынбарлыкка чыгачакларын хәбәр итә). Өйләнү – аларның олы мәхәббәткә юл башы, “елларның, айларның гына түгел, атналарның, көннәрнең тууын, яралуын белеп, тоеп яшәгән”, “кеше булуына, күпне күрә алуына, күргәнен аңлый, ярата алуына куанып яшәгән” ***Бибинурның икенче олы игелеге.***

Атна кич – мәрхүмнәр рухына дога укый торган көнне кар ерып Гайшә каберенә баруын искә төшерүе мәхәббәтен көтеп яшәүче игелекле җанда туган табигый омтылыш – “бала, онык сөю теләге” белдерелеше. Автор Бибинурның

“түбә саламын алып ташлауга” – “кеше күңеленең иң югары ноктасы – кешене ярату”га килүен сурәтли. “Ярата белгән йөрәкле” Бибинурга тиң яры “тән таушалган, күз нуры зәңгәрләнеп кола башлаган, күз төпләренә көзнең күгелҗем тоҗымнары таралган, йөрәк яшь калган килеш” очрый. ***Мәхәббәт – күңел сере кеше гомерен тулы түгәрәк итүче бердәнбер хакыйкать, ди автор***. Каз асрарга – гаиләле булырга, кер юарга – килен булырга теләге бары тик Җиһангир белән бәйләнә.

Җомга – Бибинурның “гәҗит аша яулап алган мәхәббәт”не яклап юлга чыгуы һәм вафат булуы. “Мәкерле, тавышсыз гына коела торган төнге яңгыр, бимазалап озата килгән черкиләр” – чынбарлыкка каршы Бибинур ут кора. Төш - Бибинур хакыйкатенең мәңгелекккә күчерелүе ул.

Димәк, кешене мәңгелеккә илтүче уйландыра торган хакыйкать мәхәббәт татар кешесенең моңы, уе да. ***Татар кешесенең саф-ихлас дөньясы аны буйсындырып, юкка чыгарырга теләгән чынбарлыкка каршы көрәшә. Бу чынбарлыкта кешене горур-буйсынмас итүче мәхәббәт хисе генә тормышны тулы, түгәрәк итә, ди автор.***

Контроль сораулар һәм биремнәр.

1. А.Гыйләҗевның “Җомга көн, кич белән...” повестының язылу-басылу тарихы.
2. Повесьта көчле позициянең укылышы.
3. Бибинур образы: эшләнеше, мифологик символлар. Повестьта мифологик мотивлар.
4. Җиһангир образының эшләнеше.
5. Әсәргә карата әдәби тәнкыйть.
6. Повестьта мифологик мотивлар.
7. Җиһангир образының эшләнеше.
8. Әсәргә карата әдәби тәнкыйть.

Тема 14. 1960-80 нче елларда татар поэзиясенең үсеш-үзгәреш юллары (гомуми күзәтү)

Лекция 1

Аннотация. Лекциядә 1960-80 нче еллар татар поэзиясенең төп үсеш тенденцияләре билгеләнә, үсешне тәэмин иткән төп алшартлар ачыклана, тәнкыйди дискурс бирелеше анализланып, шаулы эстрада агымына хас үзенчәлекләр төгәлләштерелә.

Ачкыч сүзләр: поэзия, дискурс, реализм, романтизм, тенденция, шаулы эстрада.

Теманы өйрәнүгә методик киңәшләр. Лекциядә темага кагылышлы төп фәнни-теоретик мәгълүмат бирелә. Шуннан соң мөстәкыйль эш буларак бирелгән сорауларга телдән җавап бирергә әзерләнү сорала. Теманың үзләштерелү дәрәҗәсен билгеләү максатында һәр лекциядән соң сораулар һәм бирелгән тәкъдим ителә.

Әдәбият исемлеге.

1. Галиуллин Т., Йосыпова Н. Басынкы елларның дәртле шигърияте / Т.Н.Галиуллин, Н.М.Йосыпова // Татар шигрияте: 1960-80 нче еллар. – Казан: Мәгариф, 2007. – Б.3-26.
2. Заһидуллина Д., Йосыпова Н. ХХгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 2: ХХ йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.
3. Лейдерман Л., Липовецкий М. Современная русская литература: В 3-х кн. Кн.2: Семидесятые годы (1968-1986): Учебное пособие / Л.Лейдерман, М.Липовецкий. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 288с.
4. Татар әдәбияты тарихы: Алты томда. Т.6: 60-90 еллар әдәбияты. – Казан: “Раннур” нәшр., 2001. - 544 б.

Глоссарий.

Жанр - әдәби әсәрнең тарихи барлыкка килгән, чынбарлыкның эстетик концепциясен белдерүче төре.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли танып-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Лирик герой – лирикада автор образы, автор аңын белдерүче ысулларның берсе; әсәрдә уй-хисләре, эчке халәте чагылыш тапкан, шагыйрьнең хисләреннән тыш, күпчелек кешеләргә хас уй-кичерешләрне гәүдәләндерүче, бәян итүче образ.

Лекциянең планы.

1. Бу чор татар поэзиясендә стиль тенденцияләре.

2. “Шаулы эстрада” күренеше, аның төп билгеләре, татар әдәбиятында чагылышы.

1960-80 нче еллар - татар шигъриятенең үзенчәлекле һәм катлаулы чорларыннан берсе, ул эчтәлеге, фәлсәфи фикере, аны җиткерү формалары, әдәби-эстетик хасиятләре ягыннан элгәреләреннән аерылып тора. Аның үзгә-үзенчәлекле сукмакларны салуы фәлсәфи һәм сәнгати фикердәге яңалыклар, әдәбиятның иҗтимагый кануннарны алга куйган идеологик кысалардан чыгуга омтылышы, дөньяны, яшәешне образлы кабул итүнең яңа яклары ачылу белән аңлатыла.

1960-80 нче еллар татар поэзиясе шартлы төстә ике – **традицион** юнәлешне һәм **яңалык алып килүче** авторлар иҗатларын берләштерә, **салмак лирика** һәм **шаулы эстрада** лирикасының үсеше-үзгәреше белән характерлана. Алтмышынчы елларда милли шигърияттәге яңарышны әдәби тәнкыйть үзенә бер дәрт белән иҗатка килеп кергән Р.Фәйзуллиннар буыны белән бәйли. Р.Фәйзуллин, Р.Харис, Роб.Әхмәтҗанов, Рәш.Әхмәтҗанов, Р.Гатауллин, Р.Мингалим, Г.Рәхим кебек шагыйрьләр шигырь төзелешендә традицион

кысаларга сыеша алмаган фикерләрне укучыга җиткерүдә яңа формалар тәкъдим итәләр, аналитик, фәлсәфи фикерләү калыбының үрнәген бирергә омтылалар. Авангард поэзия традицияләрен яңартып, шигъри калып һәм эчтәлектә яңалыкка омтылалар. Алар татар поэзиясендәге торгынлыкка, илленче елларның публицистик рух белән сугарылган вәгазьчелегенә каршы чыгалар, сурәтле фикерләүгә, метафора, символ, шартлы образ, алымнарга, ирекле шигырь, интонацион шигырь, ак шигырь кебек жанр формаларына мөрәҗәгать итәләр. Лирик герой белән җәмгыять каршылыгы иҗтимагый мотивлаша, сәяси яссылыкка күчерелеп, идеологиягә, хакимияткә бәя бирүгә юнәлтелә, шуңа бәйләп лирик герой тормыш-яшәеш, яшәү кануннарының камиллеге, кеше гомеренең кыйммәте турында сүз башлый, әсәрләр фәлсәфи уйланулар белән баетыла. Бу буын, бердән, С.Рәмиев, Дәрдемәнд иҗаты традицияләрен яңартса, икенче яктан милли шигърияткә рус поэзиясенең йогынтысы көчәя. В.Маяковский, С.Есенин, А.Ахматова традицияләрен яңарткан Э.Межелайтис, Л.Мартынов, Б.Слуцкий, А.Вознесенский, И.Драч, Е.Евтушенко, О.Сулейманов, Р.Рождественский, Б.Ахмадулина кебек “шаулы эстрада” вәкилләре иҗаты яңа буын шагыйрьләр тарафыннан яратып кабул ителә, билгеле дәрәҗәдә үрнәк-өлгегә әверелә. Бу әдипләрдән татар шагыйрьләре тормыш-чынбарлыкны гәүдәләндерүнең яңа принципларын, сурәтләү чараларын төрләндерүгә өйрәнәләр, алар ирешкән казанышларны милли сүз сәнгатенә иҗади рәвештә кертеп җибәрергә омтылалар. Иҗатларының башлангыч чорында алтмышынчы еллар буыны татар шигъриятен шәкел өлкәсендә тәҗрибәләр белән дә баета. Бу тенденция беренчеләрдән булып Р.Фәйзуллин шигъриятендә аваз сала. Яңарыш күнегелгән калып-өлгеләрне кире кагарга омтылыш белән генә чикләнеп калмыйча, эчтәлек ягына да күчеп, иҗтимагый мәсьәләләрне калкытып куюда, фәлсәфәгә тирәнрәк үтеп керергә омтылуда сизелә. Мәсәлән, Р.Фәйзуллинны кыска шигырьләр остасы итеп таныткан “Нюанслар иле” исемле беренче шигырьләр бәйләмендәге 1,2,3 юллык парчаларда көтелмәгән сынландырулар, янәшәлекләр пәйда була. Автор киң сыйдырышлы, капма-каршы мәгънәле кан

һәм чәчәк метафоралары аша яшәү рәвешенә, аның ялганга, тышкы ясалмалылыкка корылган булуына басым ясаса, икенчесендә яшь чакның матурлыгына, романтиклыгына, хыяллар белән тулылыгына ишарәли. Тәнкыйть үз вакытында мондый әсәрләре өчен Р.Фәйзуллинны традицион шигырь калыбын җимерүдә, япон поэзиясе үрнәкләрен – хокку жанры мотивларын милли шигърияттә яңартуда гаепләсә дә, әлеге шигъри экспериментларның сүз сәнгатен сурәтле фикерләү ягыннан баетудагы роле зур була. Р.Гаташның “Европада татар шагыйрьләре”, Р.Фәйзуллинның “Башны салларга салып...”, “Җаныңның ваклыгын...” кебек шигырьләрендә, “Көрәшчеләр”, “Гадиләргә гимн”, Р.Харисның “Рәссам”, Р.Мингалимнең “Күк астында” поэмаларында эчтәлек һәм форма бирелешендә “шаулы эстрада” мотивлары үзен сиздерә.

Контроль сораулар һәм биремнәр.

1. 1960-80 нче еллар татар поэзиясенә нинди үзенчәлекләр хас?
2. Бу чор татар шигъриятендә нинди стиль тенденцияләре урын ала?
3. “Шаулы эстрада” күренеше, аның татар поэзиясенә керткән яңалыгы нидән гыйбарәт?
4. Р.Фәйзуллинның шигырь калыбына керткән яңалыгын аңлатыгыз.

Лекция 2

Аннотация. Лекциядә 1960-80 нче еллар татар поэзиясенең үсеш-үзгәреш юллары билгеләнә, әдәби процесска хас төп үзенчәлекләр аерып алына, поэзиядә салмак лирика агымы һәм интеллектуаль тенденция бирелеше тикшерелә, аларга хас төп сыйфатлар аерып куела.

Ачкыч сүзләр: поэзия, интеллектуаль тенденция, реализм, романтизм, салмак лирика.

Теманы өйрәнүгә методик киңәшләр. Лекциядә темага кагылышлы төп фәнни-теоретик мәгълүмат бирелә. Шуннан соң мөстәкыйль эш буларак бирелгән сорауларга телдән җавап бирергә әзерләнү сорала. Теманың

үзләштерелү дәрәҗәсен билгеләү максатында һәр лекциядән соң сораулар һәм бирелгән тәкъдим ителә.

Әдәбият исемлеге.

1. Заһидуллина Д., Йосыпова Н. XXгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 1: XX йөзнең беренче яртысында татар әдәбияты. – 230 б.

2. Теория литературы. Т.4. Литературный процесс. – М.: ИМЛИ РАН, «Наследие», 2001. – 624с.

3. Галиуллин Т. Шигърият баскычлары / Т.Галиуллин. – Казан: Мәгариф, 2002. – 229 б.

4. Кулаков В. Поэзия как факт. Статьи о стихах / В.Кулаков. – М.:Новое литературное обозрение, 1999. – 400 с.

5. Татар әдәбияты тарихы: Алты томда. Т.5: Бөек Ватан сугышы һәм сугыштан соңгы еллар әдәбияты. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1989. - 543 б.

Глоссарий.

Жанр - әдәби әсәрнең тарихи барлыкка килгән, чынбарлыкның эстетик концепциясен белдерүче төре.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли танып-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Лирик герой – лирикада автор образы, автор аңын белдерүче ысулларның берсе; әсәрдә уй-хисләре, эчке халәте чагылыш тапкан, шагыйрьнең хисләреннән тыш, күпчелек кешеләргә хас уй-кичерешләрне гәүдәләндерүче, бәян итүче образ.

Лекциянең планы.

1. 1960-80 нче еллар татар поэзиясендә интеллектуаль тенденция, аның төп билгеләре, татар поэзиясендә чагылышы.

2. Бу чор татар поэзиясендә салмак лирика күренеше, аның төп билгеләре, татар шигъриятендә чагылышы.

1970 нче елларда исә шау-шулы эстрада поэзиясенең арткарак чигенеп, уйланучан башлангычның көчәюе, лирик геройның рухи дөньясы катлаулану, зиһен һәм фикер эшчәнлеген тулырак ачарга омтылышның, эчке уйлану, нәтиҗә ясау рухының үзенә бер агым буларак үсүе, интеллектуаль башлангычның көчәюе күзәтелә. Интеллектуаль поэзия җәмгыятьнең актуаль мәсьәләләрен әдәби материалда чишәргә омтыла, дөньяның, яшәешнең торышына анализ ясый. Шушы еллар аралыгында башланган рухи кризис, иҗтимагый торгынлык нәтиҗәсендә интеллектуаль тенденция авторның игътибарын кешенең күңел кичерешләреннән бигрәк, зиһен, акыл мөмкинлекләренә юнәлтә, аларга каршы тору юлларын кешенең үз шәхси мөмкинлекләреннән, интеллектыннан эзли. Биредә автор сөйләүче, аралашучы, әңгәмәдәш кенә түгел, ә бәлки эзләнүче, сорау куючы буларак килеп баса, аның уй-фикерләре әсәрнең хис-кичереш халәтен барлыкка китерәләр. Шагыйрь үз күзаллаулары, максатлары, идеаллары булган кеше, шәхес буларак, җәмгыятьнең, тормышның начар якларын җиңәргә сәләтлеме? кебек сорауларга җавап эзли. Шуңа бәйләнештә анализ рухы көчәя, шигърияттә аналитик уйлану алга чыга, сәнгатьчә фикерләүдә шартлылыкка, вакыт образына еш мөрәҗәгать ителә. Интеллектуаль тенденция вакыт образын, үтә шартлылык алымнарын, хикмәтле сүз, фразеологик әйтелмәләрне үз итә.

Шигъри эзләнүләрнең бу юнәлеше аеруча Р.Мингалимовның “Ике авыл арасы”, Р.Харисның “Рәссам”, Ә.Баяновның “Җирдә Прометей”, “Демон”, “Ак төшләр” кебек әсәрләрендә ачык чагылыш таба.

Бу еллар аралыгында “салмак лирика” үсеше С.Хәким, Х.Туфан, Г.Афзал,

Ш.Галиев, К.Сибгатуллин кебек традицион юнәлешне үз иткән шагыйрьләр иҗатлары белән бәйле. Алар шигъриятенә лиризм, гади һәм традицион шигъри сөйләмгә өстенлек бирү хас; “салмак лирика” вәкилләрен сүз сәнгатенең үткән, бигрәк тә халык җыры, Тукай традицияләренә таяну, әхлакый яңаруга омтылыш якынлаштыра. Бу юнәлештә ике тенденция ачык чагылыш таба: бердән, социаль, иҗтимагый, шәхси каршылыклар сәяси яссылыкта хәл ителми, икенчедән, консерватизм пафосы – үткән традицияләрне саклап, буыннарга җиткерү теләге көчәя. Алар еш кына традицион әхлаклы авыл яшәеше шәһәр тормышыннан өстенрәк куя. 70 нче елларда мәйданга килгән Зөлфәт, Р.Вәлиев, Фәннүр Сафин, К.Сибгатуллин, Р.Миңнуллин, Ф.Яруллин, М.Галиев, Ә.Гадел, Х.Әюпов, Л.Шагыйрьҗан, Э.Шәрифулина кебек шагыйрьләр дә шул традицияләрне дәвам итә.

Алтмышынчы-сиксәненче еллар татар поэзиясе тематик яктан үзенә чаклы ирешелгәннәрне дәвам итеп, аларны яңа төсмерләргә баетуы белән аерылып тора.

Шигъриятнең тәнкыйтьне сәяси планга күчереп, иҗтимагый кануннарга, идеологик кысаларга тискәре мөнәсәбәтне ачуга юнәлтүе үзгә бер катламны ача. 60 нчы елларда элитар стиль “тормыш фаҗигасенә әйләнгән хакыйкать”не чагылдыру, укучыга җиткерү омтылышын әдәбиятның әйдәп баручы темасына әйләндерә. Хакыйкатьне халык аңына иңдерү, аны төрле иҗат юнәлешләре аша укучыга җиткерү сүз сәнгатенең кыйбласына әверелә. Шул чор өчен әһәмиятле сәяси-иҗтимагый темаларны күтәргән гражданлык лирикасының Р.Фәйзуллин, Р.Мингалим, Зөлфәт, Р.Вәлиев, Р.Харис һ.б. иҗатларында активлашуы да әлеге үзенчәлекләргә бәйләп аңлатыла ала.

Югалган хакыйкатьне төрле күренешләрдән эзләп, шагыйрьләр әхлак нигезләренә әйләнеп кайталар. Әдипләр асыл ышанычны, рухи кыйбланы татар халкының гореф-гадәтләрендә, өлкән буынның яшәү рәвешендә табалар. 60-70 нче елларда чәчмә төрдә әхлакый-фәлсәфи үзенчәлекле, мәңгелек йолаларны яшәтеп килгән авылны саклау белән бәйле “авыл прозасы” дигән төшенчә урнаша. Шуңа якын процесс тезмә төрдә дә урын ала, ул “авыл поэзиясе”нең

үсеше белән аңлатыла. Авыл темасына язылган поэтик әсәрләрдә гомумкешелек кыйммәтләре, яшәү мәгънәсе турында уйланулар урын ала, урбанистик поэзиядән аермалы буларак, гуманистик, рухи яссылыкка басым ясала. С.Хәкимнең "Үрләреңне менгәч", «Бу кырлар, бу үзәннәрдә», «Туган як», К.Сибгатуллинның "Авыл урыны", С.Сөләймәнованың "Аланнарда балан...", "Җирдәшләр" һ.б. кебек шигырьләрендә авыл мохиты, яшәеше темасы күтәрелә, туган туфракны ярату, җирсү хисе үзәккә куела. Бу чорда туган як темасына актив иҗат иткән шагыйрьләрнең берсе – С.Хәким. Иҗатының башлангыч чорындагы "Гомер яңа башлана", "Югалган эзләр", "Җәйге таң" кебек шигырьләрендә туган ягы лирик геройга тормыш авырлыгыннан сыену урыны булса, өйрәнелә торган дәвердә, шул казанышларына таянып, авылда барлыкка килгән үзгәрешләргә нисбәтән әдип яңа эчтәлек тудыра. "Әй, мәктәбем", "Үрләреңне менгәч", "Кочагына алсын, кайнатсын", "Башка берни дә кирәкми", "Кайда да йөрәктә", "Тегермән стенасындагы язулар" кебек шигырьләрендә туган як образын лирик-фәлсәфи төсмерләрдә баетып, үзенә иң якын, изге урын буларак төгәлләштерә.

Шушы ук яссылыкта туган як темасы К.Булатованың "Шушы яктан, шушы туфрактан без", М.Галиевнең "Кайту", Г.Зәйнашеваның "Урманнарда йөрдем", Н.Мадъяровның "Кыр казлары килә", М.Ногъманның "Киек казлар китә", Ф.Яруллинның "Туган ягы кирәк кешегә", К.Сибгатуллинның "Кырларым", "Бәхет туган якта", "Таңнарым", "Юкәләр", "Урман", "Апрель" кебек шигырьләрендә чагылыш таба. Югарыда аталган шигырьләрдә туган як белән горурлану, матурлыгына соклану ятса, К.Сибгатуллинның "Авыл урыны" шигырендә туган як темасы башка яктан ачыла. Лирик геройның әрнү хисенә кайчандыр шаулап-гөрләп торган, тулы канлы тормыш белән яшәгән авылның югалуы фаҗигале төсмер бирә, шатлык-кайгыларын бергә кичергән кешеләрнең шәһәрләргә күченеп бетүе, илаһи матурлыкның югалуы сәбәп булып килә. Алга таба авылларның бетүе белән үткәннәрнең җуелуы, рухи җепләрнең өзелүе хиснең дәрәҗәсен көчәйтә, шигырь кешелек дәвамлылыкны, күчешне сакларга тиеш дигән фикер белән тәмамлана. Шундый ук мотив

С.Хәкимнең искә алынган “Тегермән стенасындагы язулар” шигырендә дә үзәккә куела.

Авыл темасына бәйләнештә шигырьләргә пейзаж – табигать күренешләре күпләп килеп керүе табигый. Г.Зәйнашеваның “И яфраклар серләшә”, Н.Мадъяровның “Тирбәлә матурлык”, С.Хәкимнең “Аккош күле” кебек шигырьләрендә бай һәм төрле төсмерле табигать күренешләре ачыла. Мәсәлән, табигать матурлыгы мәхәббәтнең гүзәллеген (Г.Зәйнашева “И яфраклар серләшә”), гомер агышына үкенеч (С.Хәким “Аккош күле”) белдереп килергә яки тормышның ямьсезлегенә каршы куелырга мөмкин.

Н.Арслановның “Яз”, Г.Афзалның “Авыл”, М.әгъләмовның “Тургай”, Н.Мадъяровның “Кышкы әкият”, Роб.Әхмәтҗановның “Саумы, Кояш”, Зөлфәтнең “Җилләр чиртә сары камылларга” кебек шушы чорда язылган шигырьләре пейзаж лирикасының эзлекле үсешенә дәлил булып тора. Авыл, туган як темасы белән янәшә һәрвакыт әни, гомумиләштерелгән Ана образы килә. М.Әгъләмовның “Балам, бәгърем, диеп”, “Оекбаш”, Рәш.Әхмәтҗановның “Әнкәм сүзләре”, “Керләр чайкый әнкәй”, Р.Миңнуллинның “Әнкәй” кебек шигырьләре Аналарның бөеклегенә дан җырлый. Бу төркем әсәрләр еш кына әниләрдән аерылу яки еракта булу сәбәпле туган сагыш хисен, юксыну кичерешен гәүдәләндерә. Өйрәнелә торган дәвер татар шигъриятендә тарихи шәхесләргә багышлап әсәрләр язу да үзе бер лейтмотив дәрәҗәсенә күтәрелә.

Контроль сораулар һәм биремнәр.

1. “Салмак лирика” күренеше, аңа нинди үзенчәлекләр хас?

2. Интеллектуаль тенденциягә хас алымнарны билгеләгез, интеллектуаль поэзиягә нинди үзенчәлекләр хас?

3. Бу чор татар поэзиясендә милли нигезләргә борылыш нинди үзенчәлекләр аша чагылыш таба?

Тема 15. Илдар Юзеев иҗаты (1933-2004).

Лекция 1

Аннотация. Лекциядә И.Юзеевның тормыш юлына күзәтү ясала, иҗатына хас төп үзенчәлекләр, тематик-проблематик төрлелек билгеләнә, шагыйрь иҗатының беренче һәм икенче чорына хас үзенчәлекләр, үзгәрешләр төгәлләштерелә, чор әдәбиятына алып килгән яңалыклары, традицияләрне дәвам итүе тикшерелә.

Ачкыч сүзләр: поэзия, тематика, романтизм, поэтик алымнар, мотив һәм образ-деталь.

Теманы өйрәнүгә методик киңәшләр. Лекциядә темага кагылышлы төп фәнни-теоретик мәгълүмат бирелә. Шуннан соң мөстәкыйль эш буларак бирелгән сорауларга телдән җавап бирергә әзерләнү сорала. Теманың үзләштерелү дәрәҗәсен билгеләү максатында һәр лекциядән соң сораулар һәм бирелгән тәкъдим ителә.

Әдәбият исемлеге.

1. Галиуллин Т. Безнең заман— үзе җыр / Т.Галиуллин.— Казан: Татар. кит. нәшр., 1982.— 208б.

2. Галиуллин Т. Илһам чишмәләре. Монография / Т.Галиуллин.— Казан: Татар. кит. нәшр., 1988.— 365б.

3. Галиуллин Т., Йосыпова Н. Басынкы елларның дәртле шигърияте / Т.Н.Галиуллин, Н.М.Йосыпова // Татар шигрияте: 1960-80 нче еллар. – Казан: Мәгариф, 2007. – Б.3-26.

4. Даутов А.И. Илдар Юзеев шигъриятендә романтизм / А.Даутов.— Казан: «Интелпресс» нәшр., 2002.— 152б.

5. Заһидуллина Д., Йосыпова Н. XXгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.

Глоссарий.

Жанр - әдәби әсәрнең тарихи барлыкка килгән, чынбарлыкның эстетик концепциясен белдерүче төре.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли танып-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Лирик герой – лирикада автор образы, автор аңын белдерүче ысулларның берсе; әсәрдә уй-хисләре, эчке халәте чагылыш тапкан, шагыйрьнең хисләреннән тыш, күпчелек кешеләргә хас уй-кичерешләрне гәүдәләндерүче, бәян итүче образ.

Лекциянең планы.

1. И.Юзеевның тормыш һәм иҗат биографиясе.
2. Шагыйрь иҗатының төп үсеш-үзгәреш тенденцияләре.
3. Иҗатында тематик-проблематик төрлелелек.
3. И.Юзеевның иҗатын этапларга бүлү.
4. Шагыйрь иҗатының беренче һәм икенче чорына хас үзенчәлекләр, үзгәрешләр.

XX гасырның икенче яртысы татар әдәбияты үсешенә тирән өлеш керткән шагыйрь һәм драматург Илдар Гафур улы Юзеев 1933 елның 3 гыйнварында Башкортостанның Яңавыл районы Ямады авылында укытучылар гаиләсендә туа. Ямадыдагы урта мәктәпне тәмамлаганнан соң, 1950-54 елларда Казан дәүләт педагогия институтының татар филологиясе бүлегендә югары белем ала. Хезмәт юлын журналистикадан башлый: 1954-1966 елларда «Пионер» (хәзерге «Ялкын») республика балалар журналының җаваплы сәркатибе, аннары бер ел «Чаян» журналы редакциясендә әдәби хезмәткәр булып эшли. 1967-1971 елларда ул – Татарстан Язучылар берлегенең әдәби консультанты хезмәтендә. 1973 елда Мәскәүдә М.Горький исемендәге Әдәбият институты каршындагы икееллык Югары әдәби курсларны тәмамлап кайткач, өч ел дәвамында «Казан

утлары» журналының поэзия бүлегенә җитәкчелек итә. 1977-1987 елларда исә Татарстан Язучылар берлегендә яшь авторлар белән эшләү бүлеге мөдире һәм идарә рәисенең урынбасары вазифаларын башкара.

«Миләүшә» исемле җыентыгына тупланган поэмалары һәм балладалары өчен И.Юзеев, шагыйрьләрдән беренче буларак, Татарстан яшьләре оешмасының М.Җәлил исемендәге республика премиясенә, ә «Таш диварлар авазы» һәм «Өзелмәс кыллар» исемле поэмалары өчен 1980 елда Татарстанның иң дәрәҗәле премиягә – Г.Тукай исемендәге Дәүләт бүләгенә лаек була. 1979 елда Татарстанның, 1983 елда Россия Федерациясенең атказанган сәнгать эшлеклесе дигән мактаулы исемнәр ала. 1986 елда «Почет билгесе» ордены белән бүләкләнә. 1983 елдан – Татарстан Республикасының халык шагыйре. 2004 елның 24 декабрендә Казанда вафат була.

И.Юзеев башлангыч мәктәптә укыганда ук шигырьләр яза башлый, пьесалар язуда да көчен сынап карый, ә унынчы сыйныфта укыганда инде яшь авторның шигырьләре Уфада, «Әдәби Башкортостан» («Агыйдел») журналы, «Кызыл таң» газетасы кебек республика матбугатында күренә башлый.

Татар әдәбиятына И.Юзеев 1950-60 елларда шигырь һәм поэмалар авторы буларак килеп керә һәм үз иҗатында берничә тематик-проблематик юнәлешне бергә үстереп бара: кеше һәм мәхәббәтнең бөтенлеге; шәхес һәм әхлак мәсьәләләре; шәхес һәм табигать мөнәсәбәтләре; шәхес һәм тарихи үткән, шәхеснең рухи камиллеге һ.б. Беренче әсәрләреннән үк әдәби тәнкыйть бу иҗаттагы көйлелеккә, халыкчанлыкка, нечкә лиризм һәм җанга үтеп керә алырлык моң булуга игътибар итә: «Илдар Юзеев – без яшәгән заманның көен, аһәңен тапкан шагыйрь. Бу җәһәттән, ул халыкчанлыгы, ихласлыгы, моңы белән әсир иткән Илһам Шакировка бик якын». Беренче поэмасы – «Таныш моңнар» (1954-55) басылып чыгуга ук И.Юзеев укучылар арасында гаять популярлаша, моңа аның музыкаль-драматик радиоспектакль рәвешендә Татарстан радиосының дәвамлы репертуарында урын алуы да ярдәм итә, поэманың аерым өлешләре, композитор Ш.Мәҗитов тарафыннан көйгә салынып, халыкта мөстәкыйль җырлар булып та тарала. 1960-70 еллар

аралыгында И.Юзеев җыр өлкәсендә үзен сынап карый: халык арасында бик популяр «Яшь наратлар» (Җ.Фәйзи музыкасы»), «Кайтам инде», «Бөркет турында җыр» (икесе дә С.Садыйкова музыкасы) «Серле чәчәк» (М.Яруллин музыкасы), «Мәтрүшкәләр» (Азат Гыйләҗев музыкасы), «Сине уйлап янам» (С.Ибраһимов музыкасы), «Хуш инде» (Ф.Мортазин музыкасы), «Туган ягым каеннары» (М.Имашев музыкасы) һәм башка бик күп җырлары дөнья күрә. Композитор Р.Кәлимуллин белән берлектә «Ерактагы кәккүк авазы» исемле опера иҗат итеп, И.Юзеев либретто жанрына да үзеннән өлеш кертә.

Илленче елларның ахырларында хакыйкать темасын яктырту, аны төрле иҗат алымнары, методлары аша укучыга җиткерү әдәбиятның төп кыйбласына әйләнә. Әдипләр хакыйкатьне яшьлек романтикасыннан, үзләренең биографик җирлегеннән эзли башлыйлар, бу тенденция сүз сәнгатендә шәхси башлангычның көчәюенә һәм романтик юнәлешнең алга чыгуына китерә. Дөнья әдәбиятында романтикларны ике юнәлешкә – иен романтикларына һәм гейдельберг түгәрәге вәкилләренә бүлеп йөртәләр. Аларның беренчесе иҗади «мин»не алга куя, шәхес хакыйкатен табуны, кешенең үз урынын эзләвен күтәрә. Икенчесе исә хакыйкатьне халыкның тарихи үткәненнән, милли-мәдәни бөтенлектән табуга йөз тота. И.Юзеев исә беренчесенә карый. Ул – Такташ рухындагы романтик шагыйрь буларак мәйданга чыга, «яшьлек һәм романтика», «матурлык һәм батырлык җырчысы» булып таныла. Такташлык аның бөтен иҗаты буйлап сызып үтә, бу җәһәттән ул XX гасыр татар шигъриятендә Такташ традицияләрен дәвам иттерүче (беренче чиратта форма өлкәсендә) шагыйрьләребезнең иң күренеклеседер, мөгаен. Фәлсәфи яссылыкта А.Даутов аның иҗатында берничә фәлсәфи юнәлешне аерып ала:

– кеше һәм галәм фәлсәфәсе(«Әй, кеше» (1976), «Мин табарга тиеш» (1975), «Шагыйрьләр нигә картаймый» (1973), «Салкын җирне җылыткандыр кеше» (1977) һ.б.)

– Яшәү һәм үлем фәлсәфәсе(«Язылмаган поэма» (1964), «Фәрит-Фәридә» (1958-1959), «Өзелмәс кыллар» (1977), «Таш диварлар авазы» (1971-1991),

«Соңгы сынау» (1968), «Очты дөнья читлегеннән» (1980-91), «Тынлык белән сөйләшү» (1996) һ.б.).

– Шәхеснең яшәешне һәм үз-үзен танып-белү фәлсәфәсе («Мәңгелек белән очрашу» (1982), «Карурман» (1971), «Өчәү чыктык ерак юлга» (1965) һ.б.).

– Мәхәббәт фәлсәфәсе («Мәхәббәт китабы» (1978-79), «Таныш моңнар» (1955), «Гашыйклар тавы» (1985-86) һ.б.).

Профессор Й.Г.Нигъмәтуллина И.Юзеев шигъриятен дөньяга антропоцентрик караштан галәми фәлсәфәгә күчә бару кебек бәяли һәм аның поэзиясен дүрт этапка бүлеп карарга тәкъдим итә. Беренчесе – 1950-60 нчы еллар лирикасында вакыйгаларның урыны һәм вакыты иҗтимагый-тарихи һәм көнкүреш төгәллегендә бирелә (Башкортостан, Татарстан, Идел, Уфа елгалары, туган авыл, Казан шәһәре; туган җир табигате – урманнар, чишмәләр, болыннар), лирик әсәрләре еш кына тормыш картиналары булып кабул ителәләр, гражданлык һәм публицистик пафос көчле. Күп кенә шигырьләре лирик геройның яшь укучы: пионер, студент белән сөйләшүе кебек языла. Шагыйрьнең бу чор иҗатында туган җирне ярату, яшьлек, мәхәббәт мотивлары әйдәп бара. Мәсәлән, Илдар Юзеевны татар поэзиясендә яшьлек шагыйре итеп таныткан «Таныш моңнар» (1954-55) поэмасы яшь кыз Резидәнең хезмәткә мөнәсәбәте үзгәрүне сурәтли. Хезмәт (тузанлы һәм майлы трактор) һәм мәхәббәтеннән баш тартып, шәһәргә институтка киткән Резидә үзе дә хезмәт кешесенә, тир түгүдән тәм табучыга әверелә. Поэмада хезмәт кешегә бәхет һәм үзен файдалы итеп тою китерә; мәхәббәт – иң кадерле хис; тормыш авырлыклары алдында югалып калмаска кирәк; чын мәхәббәт тормыш каршылыкларына бирешми кебек фикерләр укучыга юнәлтелә.

«Миләүшә» (1954-65) поэмасы да бу яктан шагыйрьнең беренче әсәренә аваздаш. Поэма мәхәббәт өчпочмагына корылган: Шамил исемле шофер егет һәм Миләүшә исемле сыер савучы яшерен генә бер-берсен яратып йөриләр. Арага шәһәрдән кайткан Хәмзә керә: кызны урлый. Ләкин Шамил, Галләм абзый ярдәме белән, Хәмзәнең үзен урлап кайта. Яшьләр бергә калалар. Бу

поэма да мәхәббәтне зурлап язылган, халык җырларындагыча ачык гадилек, самимилек, лиризмның көчле булуы беренче чор әсәрләренең төп үзенчәлекләреннән була. «Фәрит-Фәридә» (1958-59) драматик поэмасында исә фаҗигале, үкенечле мәхәббәт тарихы үзәккә алына: күршедә үскән, бер-берсен яраткан Фәрит белән Фәридә фашистларга каршы партизан хәрәкәтендә катнашалар, кулга алыналар, үтереләләр. Әсәрдә туган ил өчен гомерен биргән яшьләрнең үлемсезлеге, батырлыкка дан җырлау мотивлары көчле бирелә.

1960-70 нче еллар иҗатында исә лирик геройны әйләндереп алган дөнья Җир шарының, Галәмнең бер өлеше кебек күзаллана башлый, шагыйрь узган, хәзерге һәм киләчәк вакытның бергәлеген, Галәм ритмнарын һәм заман ритмын тоя. Бу чор лирикасында иҗат темасы актив, татар шагыйрьләренә багышлаулар шактый зур урын били (Мөхәммәдьяр, Тукай, Такташ, Туфан һ.б.). Шуның белән янәшәдә иҗтимагый мотивларның көчле булуы күзгә ташлана, шагыйрь, беренчеләр рәтендә, әдәби материалда шәхес культы фаҗигасенә мөрәҗәгать итә. Мәсәлән, «Таймас» (1961-1962) драматик поэмасы шәхес культы заманының фаҗигале сәхифәләрен тергезә, шул вакытлар шаукымының бүген дә кешеләр бәхетенә киртә куюын билгели һәм XX гасыр фаҗигасендә кешеләрнең үзләрен гаепләп, фаҗигадән котылу юлын гафу итә белүдә күрә. «Язылмаган поэма» (1964) исә Дахау концлагеренда фашистлар тарафыннан крематорийда яндырылган татар шагыйре полковник Хәйретдин Мөҗәйгә багышлана, И.Юзеев аны «Хәйретдин Мөҗәйнең язылмый калган поэмасы» дип атый. Соңгы минутларын яшәүче Мөҗәй исеменнән сөйләнүче поэма үз гомерләрен ил азатлыгы өчен корбан иткән батырларга мәдхия булып яңгырый.

Шуның белән янәшәдә әсәрләрдә гомумән кеше рухының бөеклеге, кешенең яшәү көче, ныклыкның тамырлары-нигезе хакындагы уйланулар да аерым бер әһәмияткә ия. Шуңа мөнәсәбәттә шагыйрьнең бу чор иҗатында шәхеснең үз-үзен һәм яшәешне танып-белү фәлсәфәсенә мөнәсәбәтле фәлсәфи мотивлар көчәя. Мәсәлән, композициясе һәм ритмик аһәңе белән башка әсәрләреннән аерылып торган «Өчәү чыктык ерак юлга…» (1965) поэмасында

кәккүккә бәйле ышанулар тергезелә. Кешенең тормышта үз урынын эзләве хакындагы поэмасында И.Юзеев, Фазылҗан язмышы аркылы, кешенең яшәешне һәм үз-үзен танып белүе, кеше гомеренең кыйммәте, язмыш, яшәү мәгънәсе хакында фәлсәфи фикерләрен җиткерә. Композицион яктан реалистик, романтик, фәлсәфи катлам-башлангычларның кушылмасы, синтезы төсендә уйланылган әсәрне кәккүкнең кеше гомерен санавы хакындагы бәян бербөтенгә туплый.

Реалистик башлангычны өч дусның балачагы, яшүсмер еллары һәм бүгенгесе, ягъни тормыш юлы хакындагы хикәят тәшкил итә. Поэмада композицион яктан үзәк урынны алып торучы романтик катлам кеше тормышында хәлиткеч сынау чоры, ике юл чатында калу турындагы әкият белән бәйләнештә үстерелә. Әсәрнең үзәк образы булган лирик геройның әрнү хисенә балачак дусты Фазыл сайлаган юлга бәйле туган борчылу, үкенеч сәбәп булып килә. Әлеге хисне көчәйтү һәм фикер-фәлсәфә җиткерү максатыннан автор символ-метафораларны күпләп куллана. Татар халкы элек-электән кәккүк кеше гомеренең калган елларын саный, ул «санаган» кадәр генә яшисе бар, дигән ырым-юрау яши. Шуңа бәйле төстә әсәр тукымасында кәккүк кешене фаҗигаләрдән кисәтүче образ буларак урын ала. Чишмә, җил романтик образлары аша И.Юзеев балачакның матурлыгы турында хәбәр итә, һәр кешенең дә тормышы чишмә кебек матур башлануы хакындагы фикергә алып килә. Балачакта җырланган җыр романтик образы гомер агышы кебек тәгәлләшеп, тормыш итү барышында мөһим берләшү идеясен җиткерә.

Автор матур балачагына хыянәт иткән, үткәннәрен онытып, ялгыш юлны юлдаш иткән Фазылҗан образының фаҗигасен, хәсрәтен каршылыклар һәм романтик, символик образлар аша көчәйтә. Киләчәк фаҗигане урман символик образы тәгәлләштерә, ул киләчәкнең билгесезлеген шәрехләп, шомлы булуын искәртә. Егет сайлаган юлның караңгылыгы, ямьсезлеге хакында төн символик образы хәбәр итә, фаҗига иелгән камышлар, кара урман, бүре улавы, куркыныч тавышлар, төн кешесе кебек романтик образ-детальләр аша тагын да көчәйтелә. Бу катлам көн һәм төн каршылыгына аерым әһәмият бирә, алар аша кеше

тормышының, язмышының төрле булуын укучыга җиткерә. Романтик шагыйрь күзаллавындагы көн һәм төн образлары кешелек яшәешендәге ике чик – аклык һәм караңгылык каршылыгын тәгәлләштерә. Караңгылык, Фазылның төн кешесенә ияреп, тормышта җиңел юлны сайлавына бәйле, лирик герой күңелендә туган үкенеч хисен көчәйтү вазифасын да башкара һәм ул җыр аша кабатлана. Ике җыр – халыкның авыр, әмма мәгънәле тормышын яктырткан «Кара урман» көе белән мәҗлес такмагының каршы куелуы ярдәмендә автор Фазыл белән аның дусларының тормыш юллары, яшәү мәгънәсе каршылыгын тагын бер кат көчәйтеп куя.

И.Юзеев тормышны көймә, яшәүгә ярдәм итүче көчне ишкәк белән чагыштыра. Яшәү мәгънәсе, кешенең бу тормыштагы урыны, максаты хакындагы фәлсәфи уйланулар кипкән инеш һәм диңгез символик образлары аша җиткерелә. Фазылҗанның ике юл чатында калып адашуын, ялгыш юлдан китеп югалуын кипкән инеш образы символлаштыра, диңгез исә лирик герой һәм Нур язмышларын тәгәлләштерә. Һәр ике юлның башлангычы булып чишмә күтәрелә һәм балачак кебек шәрехләнә:

Өчәү чыктык ерак юлга,
өчебез,
ишкәк тотып нәни кулга
өчебез,
Ерак киттек чишмәдән
Инде без.

Тормыш кечкенә генә чишмәдән башлана, шагыйрь тарафыннан ул сынау-сыналу, кешенең киләчәк язмышын билгеләү чоры кебек билгеләнә. Аның юлы икегә – кипкән инеш һәм диңгезгә аерыла. Моның аша И.Юзеев тормышның каршылыгын гәүдәләндерә һәм үз тормышына һәркем үзе җаваплы булуы хакында сөйли. Саннар символикасы – өч, җиде саннарының кабатлануы, төсләр каршылыгы да шул мәгънәне көчәйтә.

Һәркем җиргә яхшылык кылу, матурлык тудыру максаты белән җибәрелә, шуны үтәмәгәннәр Фазылҗан кебек юкка чыгуга дучар ителә. Әсәрнең идеясе

кеше кулында, үз язмышы гына түгел, бөтен галәм, кешелек язмышы, кеше шуны тоеп, миссиясен үтәп яшәргә тиеш фикере аша җиткерелә.

1970-80 елларны үз эченә алган өченче этап – әдип иҗатында фәлсәфи башлангыч көчәйгән вакыт. Өч юнәлештәге фәлсәфә – галәм, яшәү һәм үлем, мәхәббәт фәлсәфәләре актив, бер-берсенә керешеп яки параллель үсә-үзгәрә. Мәсәлән, «Салкын җирне җылыткандыр кеше» (1977), «Әй, кеше» (1976), «Диңгезнең ярлары бик ерак» (1977), «Мин табарга тиеш» (1975) кебек шигырьләрдә шагыйрь кеше һәм галәм фәлсәфәсен тергезә һәм кеше белән Галәмнең һәркайсын мөстәкыйль бербөтен, үзкыйммәтләр буларак аерып чыгара. Романтик шагыйрь җанында һәр тереклек иясенә мәхәббәт йөртүче, җир һәм галәм гармониясен тәэмин итүче Камил кеше (камил инсан) итеп иҗатчыны күтәрә. Шуңа мөнәсәбәттә шагыйрь лирикасында киң таралган бинар оппозицияләр ике яссылыкта төгәлләшә: беренчедән, Камил инсан / гадәти кеше (Кеше / Аллаһ, пәйгамбәр) оппозициясе; икенче яктан хронотопик яктан һәм гносеологик мәгънәдә Абсолют камиллек үрнәге / Кеше бинар оппозициясе. Шулар аша шагыйрь кеше җанының Галәм җаныннан югары булуын күрсәтә һәм аны мәхәббәт белән бәйләп аңлата.

Шагыйрьнең аерым поэмалары яшәү һәм үлем фәлсәфәсен әдәби материалда тергезә. Мәсәлән, коллык, тоткынлык темасына багышланып, яшәү һәм үлем фәлсәфәсен тергезгән «Таш диварлар авазы» (1971-1991) поэмасы шартлы формада язылган. Кешелек тарихындагы иң билгеле тоткыннарга, колларга, шуларны саклаган диварларга «сүз биреп», шагыйрь поэмада мең еллык тарихны тергезә, аның коллык тарихы булуын исбат итә. Әлеге поэма фәлсәфи гомумиләштерүләргә, үзенчәлекле фикерләргә бай. Һәр җыр тоткынлык, коллык темасына үзенчә якын килә һәм шуның сәбәпләрен ачарга омтыла. Әйтик, беренче «Җир астында коллар җыры» коллыкның авырлыгын сөйли. Коллар һәм зинданның кара-каршы сөйләшүендә иң әһәмиятле фикерләрнең берсе җиткерелә: коллык хөкем сөрүдә таш-зиндан түгел, кеше гаепле. Җырларның берсе И.Юзеев лирикасындагы кабатлана торган мотивны – шагыйрьләрне тоткын итү мотивын тергезә. «1000 ел. Шәһре Болгар. Зиндан.

Билгесез болгар чәчәне» дип аталган бу бүлек шагыйрьләрне кол итүнең иҗатны буйсындыру өчен булуын раслый. Хакыйкать өчен тоткынлык, хакыйкать өчен үлү мотивы Джордано Бруно язмышын сөйләгән бүлектә китерелә. Бу тоткыннарны шагыйрь «хакыйкать таңын» якынайткан корбаннар дип бәяли.

Поэманың үзәгенә куелган таш – әсәрдәге идеяләрне җыйнап торган, шул ук вакытта каршылык та, чөнки җирдәге фаҗига турында бертуктаусыз сөйләсә дә, аны беркем ишетми. Таш хәсрәтнең башка эчтәлеге – кешеләрнең ваемсызлыгында һәм гамьсезлегендә.

И.Юзеевның шундый ук фәлсәфи мотивлар белән сугарылган ике әсәре – «Соңгы төн» (1972) һәм «Очты дөнья читлегеннән» (1980-91) – татар халкының бөек шагыйрьләре Муса Җәлил һәм Габдулла Тукай язмышындагы Яшәү-Үлем каршылыгын чишү моментына багышланган. Беренчесендә Яшәү-Үлем каршылыгы Муса-Мефистофель бәхәсе төсен ала. Мефистофель өчен физик юкка чыгуга тиң үлемне Муса үлемсезлеккә бару юлы итеп карый. Ләкин бу әсәрдә, беренче поэмалардан үзгә буларак, азатлык өчен көрәш шәхеснең рухи хөрлеген яклап чыгу дәрәҗәсенә күтәрелә. Рухи көчле кешенең бервакытта да кеше колы булмаячагы һәм кысан кануннарга бирешмәячәге ассызыклана. «Очты дөнья читлегеннән» (1980-91) трагедиясе Г.Тукай тормышы-язмышына багышлана. Трагедиядә XX йөз башы татар җәмгыятендәге күп иҗтимагый төркемнәрнең фикер-карашлар бәхәсләре күрсәтелә: кадимчеләр, зыялылар, иттифакчылар, уралчылар, шәкертләр, чалмалылар, хөр фикерле яшьләр, хатын–кызлар һ.б. Тукай мөрәҗәгате шушы төркемнәрне милләтнең киләчәгенә нисбәтле берләшергә чакыра: «И кардәшләр, кул тотышып алга барыйк».

«Өзелмәсме кыллар?» (1977) поэмасы символикага корылган, хикәяләүченең яшь буынга васыяте төсен ала. Поэма алты бүлеккә бүленгән: кереш өлеше, «Беренче кыл», «Икенче кыл», «Өченче кыл», «Дүртенче кыл» һәм «Финал». Төп эчтәлектә һәр кыл бер тарихны һәм бер кыйммәтне күрсәтә. Беренче кыл өмет кылы дип атала, икенчесе – мәхәббәт кылы. Өченче кыл нәфрәт кылы дип исемләнә. Фашист тоткынлыгында «нәфрәт көен» уйнаган

Хәйдәр, аның һәлакәте көрәшкә көч бирә. Дүртенче кыл иҗат кылы дип исемләнә. Поэманың «Финал» өлеше кыл, көй, җыр кебек билгеләнгән символның яшәештәге иң олы кыйммәт булуын белдерә һәм шагыйрь әлеге кыйммәтләрне сакларга чакыра.

Лекция 2

Аннотация. Лекциядә И.Юзеевның икенче һәм өченче чор иҗатына хас төп үзенчәлекләр билгеләнә, чор әдәбиятына алып килгән яңалыклары, традицияләрне дәвам итүе тикшерелә, төп мотивлар һәм шартлы алымнар аерып билгеләнә.

Ачкыч сүзләр: поэзия, тематика, романтизм, шартлылык, мифологик мотив һәм образ-деталь.

Теманы өйрәнүгә методик киңәшләр. Лекциядә темага кагылышлы төп фәнни-теоретик мәгълүмат бирелә. Шуннан соң мөстәкыйль эш буларак бирелгән сорауларга телдән җавап бирергә әзерләнү сорала. Теманың үзләштерелү дәрәҗәсен билгеләү максатында һәр лекциядән соң сораулар һәм бирелгән тәкъдим ителә.

Әдәбият исемлеге.

1. Галиуллин Т., Гафиятуллина Н. Керсез йөрәк монологы / Т.Галиуллин., Н.Гафиятуллина //Җәлил М. Әсәрләр. – Казан: Мәгариф, 2004. – Б. 5-20.

2. Заһидуллина Д. М.Җәлил иҗатында мифологик образлар / Д.Заһидуллина // Муса Җәлил: иҗаты һәм батырлыгы. XXI гасырдан караш. – Казан, 2007. – 69-73 б.

3. Заһидуллина Д., Йосыпова Н. XXгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 1: XX йөзнең беренче яртысында татар әдәбияты. – 230 б.

4. Кашшаф Г. Муса Җәлил / Г.Кашшаф. – Казан: Таткнигоиздат, 1961. – 425 б.

Глоссарий.

Жанр - әдәби әсәрнең тарихи барлыкка килгән, чынбарлыкның эстетик

концепциясен белдерүче төре.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли танып-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Лирик герой – лирикада автор образы, автор аңын белдерүче ысулларның берсе; әсәрдә уй-хисләре, эчке халәте чагылыш тапкан, шагыйрьнең хисләреннән тыш, күпчелек кешеләргә хас уй-кичерешләрне гәүдәләндерүче, бәян итүче образ.

Лекциянең планы.

1. И.Юзеевның “Мәңгелек белән очрашу” поэмасына анализ.

2. Шагыйрь иҗатының икенче һәм өченче чорына хас үзенчәлекләр, үзгәрешләр.

3. И.Юзеевның иҗатында милли тематиканың чагылышы.

«Мәңгелек белән очрашу» поэмасы (1982) И.Юзеевның тулысынча аллегориягә, хыял уенына корылган әсәр язу югарылыгына күтәрелүе, «антропоцентрик караштан галәми фәлсәфәгә күчүе»хакында хәбәр итә, шәхеснең үз-үзен һәм яшәешне танып-белү фәлсәфәсенә мөнәсәбәтле фикерләрне укучыга җиткерә. Татар шигъриятенең дөньякүләм мифларны тергезүенә бер дәлил булган әсәр яшәп килгән мифны «юкка чыгару», шартлылык алымына таянып иҗат ителә. Биредә бәхетле җир – Атлантида хакындагы миф сюжеты, «сәнгатьчә шартлылык шагыйрь фикерен тирәнрәк ачуга һәм гомумиләштереп гәүдәләндерүнең үтемле чарасына» әверелә.

Поэма композицион яктан реалистик, мифологик һәм фәлсәфи катламнарның берлеген тәшкил итә. Трагедиядәге әлеге катламнарны вакыт сызыгы бәйләп тора: үткән – бүгенге – киләчәк дәверләр бер ноктада тоташа.

Реалистик катлам археолог Атлантның сугыш булган кырларда казыну эшләре алып баруы, снаряд шартлау нәтиҗәсендә яралануы кебек вакыйгаларны бер бәйләмгә туплый. Әсәр композициясендә бу өлеш прологка туры килә.

Әсәр нигезенә салынган мифологик сюжет кайчандыр юкка чыккан Атлантида турында Платон язып калдырган мифка, легендага корылган. Ул археолог Атлантның, югалган Атлантида утравын эзләгәндә яраланып, җир асты патшалыгына эләгүе, грек Аллалары белән очрашуы һәм Зәңгәр күкләр алиһәсе – Афина ярдәме белән Күккә очуы турында бәян итә, шул җирлектә Аллалар белән конфликт төенләнә.

Вакыйгалар баручы Атлантида мифологиядә Атлантик океандагы атлантлар яшәгән һәм җир тетрәү һәм су басу нәтиҗәсендә диңгез астына төшеп киткән легендар утрау (архипелаг яки хәтта континент) буларак билгеләнә һәм «изгеләр утравы» белән тиңләштерелә. Артык горур булганлыктан, Зевсаларны хөкемгә тарта һәм нәтиҗәдә утрауны океан йоткан дип санала. Поэмада ул сакраль урын ролен үти, хәзерге Җир белән каршылыкта сакраль / профан оппозициясен тәшкил итә.

Без атлантлар дигән мәгърур халык идек,

Атлантида утравында тормыш кордык,

Сугышлардан-талашлардан баш тарттык та,

Ирек яулап, Шатлык чәчтек, Бәхет урдык.

Юлбашчыбыз – Атлант батыр, акылы – Җир,

Көче океан, хисе – олуг диңгез иде...

«Патша да – без, алла да – без, титан да – без,

Бу утрауда һәрбер атлант – тигез», – диде.

Атлантида образын яңартып, шагыйрь тормышның идеаль яшәеш моделен тергезә. Әлеге ике дөньяны Салават күпере тоташтыра һәм символик яссылыкта реаль һәм ирреаль дөньяларны тотыштыручы, күчеш чиге булып формалаша.

Реалистик катламга тоташкан мифологик катламдагы Атлантның фантазиясе, уйдырмасы әсәр ахырында хәзерге вакыт, чынбарлык кебек

тәкъдим ителгән дөнья белән тоташа һәм каһарманның хыял юлындагы этапларын символлаштыра. Атлантның төп максаты хәзерге көн кешеләренә үткән заманнар тәҗрибәсен, ялгышларын исәпкә алырга һәм киләчәккә дөрес юлдан барырга кирәклекне өйрәтүдән гыйбарәт. Атлантның космонавт улы Икар әтисенең бу хыялына экият-утопия итеп карый.

Фәлсәфи катлам символ дәрәҗәсенә күтәрелгән мифологик сюжет аша ачыла, поэма кысаларында уздырылган фәлсәфә кеше яшәешенә мөнәсәбәтле фикерләрне бер җепкә тезә. Мифология җиһанны өч дөньядан тора дип саный: Күк дөньясы, адәм балалары яши торган Җир өсте һәм кешеләр Бу дөньядан киткәч иңә торган Җир асты дөньясы. Әлеге әсәр сурәтләгән дөньяда аларның өчесе дә тергезелә, фәлсәфәне җиткерү барышында шартлы төстә Күк дөньясы һәм җир асты дөньясы кушыла. Әнә шулай миф сюжеты һәм җир / күк оппозициясен берләштерә, әсәр тукымасында алар ике катламлы тормыш моделен тергезә.

Әсәрнең төп геройлары Антлант һәм аның улы Икар да, башка мифологемалар – мифик грек аллалары – да символ югарылыгына күтәрелә һәм фәлсәфәне җиткерү юлында файдаланыла. Әсәр материалында Атлант горур, максатчан, көчле кеше буларак ачыла һәм җир / күк – реаль һәм идеаль дөньяларны тоташтыручы ролен үти. Икар космонавт буларак сурәтләнә, галәм киңлекләрен айкарга тели. И.Юзеев Икарны «бүгенге чорның егылуны белмәс Икары», көчле рухлы, киләчәк буын вәкиле дәрәҗәсендә сурәтли, соңгы сүз, ант та Икар тарафыннан әйттерелә:

Икар

Изге ант итеп әйтәм. (хор кушыла)

Коткарырбыз Җиребезне

Коточкыч һәлакәттән!

Кешелек дошманнарының

Мәкерле уен өзеп,

Тормыш биргән Туган Җиргә

Яуларбыз Үлемсезлек!

Әсәр аша уздырылган фәлсәфәне җиткерү барышында фәлсәфи катламга күпер салган әлеге образлар белән янәшәдә мифик грек Аллалары да ярдәмгә килә. Илдар Юзеев аларны әсәр башында ук аерып куеп, Аллалардип билгели һәм иң әһәмиятлесе – символ буларак ачылу барышында бу мәгънә дә саклана. Борынгы грек аллалары – Олимп тавы хуҗалары – Баш алла Зевс һәм аның балалары: Афина – Зевсның башыннан барлыкка килгән Зәңгәр күкләр алиһәсе, Аид – Җир асты алласы, Арей – Сугыш алласы, Ананка – Язмыш алласы – барысы да билгеле бер мәгънә бөтенлеген яңарта. Алар һәркайсы әсәр структурасында чагылыш тапкан өч дөньяны: Җир, Күк һәм Җир астын – төгәлләштереп куя. Әсәрдә аллалар – явызлык идеалының гәүдәләнеше. Явызлыкның эчтәлеге булган кансызлык, гаделсезлек, мәкер, шәфкатьсезлек кебек сыйфатларның илаһи югарылыкта бирелүе поэмада хис көчәйтү өчен кирәк.

Җир һәм Күкләр белән идарә итүче Баш алла – Зевс хөкемдар, Җир һәм Күк кануннарын саклаучы, Күк хуҗасы сыйфатында ачыла. Әсәр сюжеты Зевс күңелендәге «караңгы яклар»га нисбәтле күләгә архетибына хас сыйфатларны да калкыта, холкындагы усаллык, явызлык, үч алырга омтылыш кебек сыйфатлары күләгә кебек билгеләнә дә. Сугыш алласы Арей Зевсның дәвамчысы, күпмедер күләмдә «игезәге» буларак урын ала. Поэмада сурәтләнгән образларның тагын берсе – Аид –тере һәм үле дөнья оппозициясен барлыкка китерә. Бу фикер Язмыш алласы Ананка образы аша да көчәйтелә. Әлеге образлар үлем хакында уйландырып, автор фәлсәфәсенең иҗтимагый ягы калкытыла: җир шарында сугышлар алып килгән афәтләр кешелекне юкка чыгарырга мөмкин.

Әсәрдәге Аллалар ике яклы, оппозициядә сурәтләнә: яманлыкка йөз тотканнары белән янәшәдә игелеклелек идеалы буларак гәүдәләнгән Аллалар да бар. Бу күренеш тә автор фикерен җиткерү максатыннан чыгып башкарыла. Яхшылыкка йөз тоткан мифологик образларның берсе – Зевсның кызы Афина. И.Юзеев Афинаны Яхшылык билгесе итеп сурәтли, Атлантида фаҗигасенең сере дә аның аша ачыла. Афина Адәмнең аллалар дөньясына изге нияттә

килүенә төшенеп, хакыйкатьне яклый. Әсәр тукымасында ул тыныч-имин дөнья идеалын алга сөрә. Ул – илаһи матурлык белән бөек акылның иң камил дәрәҗәсен күрсәтүче романтик югарылыктагы Гүзәллек символы. Афинаның Атлантны коткарып, изге юлга озаткач, греклар йоласын үтәп, атлантларның хәрабәләре өстенә салынган чәч толымы метафорик образы әлеге мәгънәне көчәйтү чарасы булып тора. Афинаның куе толымнары образы аша аның бөеклеге тагын бер кат көчәйтелә.

Моннан тыш, поэмада образларны ачу барышында автор хор метафорик образына да мөрәҗәгать итә. Автор геройлар бүленешендә хорларны икегә аерып билгели: Борынгы заман һәм Хәзерге заман хоры. Әсәр тукымасында без тагын берничә хор белән очрашабыз, алар мифологик образлар буларак яңартылалар: Күкләр хоры, Җир асты хоры, Кыя-таулар хоры, Күләгәләр хоры, Җир астыннан атлантлар хоры, Нимфалар хоры. Әлеге мифологик метафораларның һәркайсы, исеменнән үк аңлашылганча, трагедиядәге теге яки бу Аллага мөнәсәбәтле яңартыла һәм аның эчке дөньясын, тормышка, яшәеш кануннарына мөнәсәбәтен ачу барышында файдаланыла. Мәсәлән, Нимфалар хоры Афина образына бәя бирү вакытында метафора хезмәтен үти:

Нимфалар хоры

Бер битең – Ай, берсе – Кояш,
Гел-гел нурлар җыясың...
Җир йөзенә мәрхәмәтле
Нурларыңны коясың...

Гүзәллектә беркемнең дә
Күктә, Җирдә тиңе юк.

Мифологиядә борынгы грекларның чишмә алиһәләрен кызлар кыяфәтендә сурәтләве һәм аларны нимфалар – кәләшләр дип йөртүе, чисталык, сафлык билгесе дәрәҗәсенә күтәрүе билгеле. Әлеге мәгънә бөтенлеген яңартып, И.Юзеев нимфалар хоры аша тагын бер кат Афинаның дөньяга, яшәешкә карашын, мөнәсәбәтен ассызыклап куя, аны илаһи зат, сафлык, әхлакый бөеклек иясе кебек төгәлләштерә.

Төп фәлсәфәне җиткерүче образларның берсе Афина образын ачу барышында автор нур фәлсәфәсенә дә мөрәҗәгать итә. А.Даутов фикеренчә, кешелек дөньясында якты көчләрнең яшәеше вакыт ягыннан чикләнгән булса да, алар сызган юл, балкыш, ак нур дөньяның, җиһанның киләчәген билгели. Романтик геройның үлеме Шәрык фәлсәфәсендәгечә, алдагы буыннарга яктылык, илаһи матурлык чыганагы итеп сурәтләнә. Афина образы ярдәмендә И.Юзеев нур фәлсәфәсен яңа вакыт-пространство яссылыгында үстерә.

Галимнәр фикеренчә, нәкъ менә гомумкешелек кыйммәтләренә йөз тоткан, яшәешнең гомуми закончалыкларына игътибар иткән әсәрләрдә мифологизм калку белдерелә. Аллалар образлары белән бәйләнештә булган бәхетле җирнең юкка чыгуы турындагы миф сюжеты, метафора кысаларында гына калмыйча, фәлсәфи фикерләрне җиткерүче символ югарылыгына күтәрелә. Трагедиянең төп конфликты объектив эчтәлектә Кеше белән Аллалар арасындагы бәрелешкә кайтып кала, ләкин субъектив эчтәлектә ул Яхшылык һәм Яманлык каршылыгы кебек төгәлләшә. Аллаларның мәңгелеге явызлыкның гомерен һәм көчен ачу чарасына әверелә. Кешеләрне үзләрендә яхшылык йөртүчеләр кебек сурәтләүнең дә үз вазифасы бар. Мифологик сюжет нигезендә автор үз фәлсәфәсен төгәлләштерә: Җир йөзендә явызлык мәңгелек, яхшылык кеше гомере кебек чикләнгән. Кешеләрнең бәхетле яшәеш хакындагы хыялы Атлантида кебек юкка чыккан.Шагыйрь әсәрдә күзаллаган мәңгелек – кешеләргә билгесез чиксезлек. Һәркем, акылының камиллегеннән чыгып, аны үзенчә күрә, күзаллый, димәк, мәңгелек белән очрашуы аның үз хыялы, үз-үзе белән очрашу, үз-үзен танып-белүе, бәяләве булып төгәлләшә.

Аерым бер әсәрләр мәхәббәт фәлсәфәсен үзәккә ала. Мәсәлән, мәхәббәт фәлсәфәсен тергезгән «Мәхәббәт китабы» (1978-79) поэмасында мәхәббәт яшәешнең үзе белән тәңгәлләштерелә, ул беренче яралуыннан алып (Адәм белән Һава мәхәббәте), тарих, мәкерлек, явызлык, алдау сынауларын үтеп (Карачәчнең фаҗигале яратуы, мәхәббәте хакына илен-йортын юкка чыгаруга булышуы, үлеме), «телдән төшми торган иң борынгы моңлы җыр сыман»

безнең көнгә – XX гасырга кадәр күзәтелеп килә. Поэманың соңгы юлларында мәхәббәт – яшәешне хәрәкәткә китерүче дигән фикер яңгырый:

Сөю хисен әгәр югалтмаса,

Җир суынмас мәңге, Җир яшәр!

Фәлсәфи фикерләрне җиткерү барышында «Гашыйклар тавы» (1985-86) повесть-поэмасы Серле үрдәк хакындагы риваять сюжетына мөрәҗәгать итеп языла. Әсәр композициясе романтик, мифологик һәм фәлсәфи катламнарның синтезын тәшкил итә.

Романтик катлам Мөнирә һәм Сәет мәхәббәте хакында сөйли. Гашыйклар тавында бер-берсенә тугрылыклы калырга вәгъдәләшкән геройларның тормыш юллары төрле якка сибелә. Мөнирә, биргән вәгъдәсенә тугрылыклы калып, соңгы сулышына кадәр Сәетнең сугыштан кайтуын көтеп яши, ә егет яшьлектә ясаган хатасы – Мөнирә янына кайтмавы – нәтиҗәсендә гомере буена сагышлы, аянычлы язмышка дучар ителә.

Әсәр үзәгенә мифологик материал салына һәм ул әсәргә эпиграф итеп китерелгән борынгы риваятьтән үк башланып китә:

«Элекке дәверләрдә Гашыйклар тавында түгәрәк тирән күл булган, диләр. Туган җирләрен сагынып, тезелешеп, язларын киек кошлар кайтканнар. Көннәрдән бер көнне шул якның сунарчасы, нәни балалары белән күлдә йөзеп йөргән кыр үрдәген аткан да, пешереп ашарга ниятләп, ут өстендәге казанга салган. Бер көн кайнаган үрдәк, ике көн, өч көн... һаман пешми икән. Җиденче көн дигәндә, Серле үрдәк казаннан күтәрелеп, зәңгәр һавага очкан...Шул көннән соң Гашыйклар тавының матурлыгы күзгә күренеп сулган, күле корыган...»

Әсәрне аңлауга ачкыч хезмәтен үтәп килгән әлеге сюжет барачак вакыйгаларны ачарга ярдәм итүче, фәлсәфәне җиткерүче символ дәрәҗәсенә күтәрелә. Ул, гомумән, мифологик һәм фәлсәфи композицион катламнарның кисешү ноктасына әверелә. Саф мәхәббәтне югалту, саф мәхәббәт турындагы хыялдан баш тарту тормыштагы гармонияне югалта дигән фикер әсәрне үтәли кисеп үтә, мәхәббәт фәлсәфәсенең үзәгендә тора. Хыял юкка чыгу романтик

концепциядә, гомумән, яшәешнең бетүе белән тәңгәлләшә (гашыйклар тавының фаҗигасе). Әсәр материалында бу фикер Сәет образы мисалында яңгыраш таба.

Әлеге сюжетка бәйле Гашыйклар тавы сакраль үзәк булып тәгәлләшә, әсәрдә көчле позициягә чыгарылып, фикер үткәрүдә ярдәмгә килә. Әсәр тукымасында ул Галәмне тоя алу мөмкинлеген ачкан мәхәббәт югарылыгын символлаштыра. Галәмне борчыган мәсьәләләр турында уйлану өчен билгеле бер рухи биеклеккә күтәрелергә кирәк. Ул рухи югарылык кеше күңелендә туган мәхәббәт хисенең бөеклеге белән билгеләнә. Романтик шагыйрь фикеренчә, шәхеснең рухи бөтенлеген саклап калучы көч – идеаль, илаһи мәхәббәт, аның сакральлеге, изгелеге дә шуның белән бәйләп аңлатыла:

«Беләсез ич Гашыйклар тавының изге җир икәнен. Анда борынгы бабаларыбыз-әбиләребез, әтиләребез-әниләребез бер-берсен ташламаска, яратырга ант биргәннәр, вәгъдәләшкәннәр. Ул тау – Таллыкүлнең иманы».

Әлеге символ аша автор мәхәббәтнең бөеклегенә төшенү аша гына рухи югарылыкка, үз-үзең белән гармониягә ирешү мөмкинлеген ассызыклап куя,Сәет белән бәйләнештә укучыны җан һәлакате мәңгелек кыйммәтләрне юкка чыгара, аларның әһәмиятен җуя дигән фикергә китерә.

Моннан тыш, әсәр тукымасында ул гади җир белән каршылыкта сурәтләнә, сакраль / профан оппозициясен формалаштыра.Субъектив эчтәлектә матурлык / ямьсезлек, яхшылык / явызлык каршылыгы булып та тәгәлләшә. Мөнирәнең Гашыйклар тавын юкка чыгарырга теләүчеләрдән сакларга омтылышы аша туган җирне ярату хисен теләсә нинди көчне дә җиңәрлек кыйммәт дәрәҗәсенә күтәрә.

Риваять сюжетының үзәгендә торган кош әсәрнең композицион бөтенлеген тәшкил итә. Ул риваятьтә дә, Мөнирәнең нәселе исемендә дә күзәтелә, Сәет язмышына бәйле вакыйгаларда да кабатлана. Тылсымлы үрдәк – Мөнирә янәшәлеге аша автор Мөнирәне саф мәхәббәткә ирешә алган тугрылыклы кеше югарылыгына күтәрә. Серле үрдәк – Мөнирәнең мәхәббәт хакында могҗиза дәрәҗәсендәге хыялы, сере. Романтик шагыйрь хыялый мәхәббәтне рухи бөеклек, җан сафлыгын саклаучы бер идеал итеп күрсәтә.

Романтик концепция раслаганча, яшәү мәгънәсен, бәхетне мәхәббәт белән бәйләп аңлату әсәрне сызып үтә. Сәет тарафыннан үрдәкнең үтерелүе укучыны бер фикергә алып килә: үрдәкне аткан Сәет, сугышка китеп, мәхәббәтеннән аерыла, гомер буе үз күңелендәге мәхәббәтне, саф мәхәббәт турындагы хыялын «үтереп яшәргә» мәҗбүр була.Бу ике образ әсәр ахырында «мин» хикәяләүче тарафыннан чынбарлык буларак сурәтләнгән тормышта да тәңгәлләштерелә. Әнә шулай мәхәббәт бөеклегенә тугрылык саклаган Мөнирә әсәр ахырында үзе үк саф мәхәббәт билгесенә – тән һәм җан берлегенә ирешкән илаһи хатын-кызга, идеалга әверелә. Фәлсәфи яссылыкта әлеге мотив В.Соловьевның мәхәббәт хакында өйрәтүен (София хакында өйрәтү) хәтерләтә. Философ мәхәббәтне танып белү фәлсәфәсе баскычына күтәрә, аның тән һәм җанны бербөтенгә әверелдерүче көч булуын искәртә, мондый хатын-кызны матурлык һәм яхшылыкның берләшүе дип саный. Әсәр тукымасындагы Мөнирә матурлык, мәхәббәт һәм тугрылык бөтенлеген символлаштыра. Әнә шулай мәхәббәт фәлсәфәсен И.Юзеев романтик әсәр материалында яңгырата. Яшәү асылы турындагы хакыйкать гашыйкларга гына мәгълүм һәм ул мәхәббәт сафлыгы, югарылыгы, бөеклеге белән билгеләнә. Шуңа күрә автор мәхәббәт серен яшәеш сере, тормыш фәлсәфәсе дип тәкъдим итә.

1990-2000 елларда шагыйрь иҗатында милли тема, татар халкы язмышы темасы көчле яңгырый башлый. 1960-80 нче елларда укучысын романтик рухлы, фәлсәфи эчтәлекле әсәрләре белән куандырган шагыйрьнең милли эчтәлекле әсәрләрендә реалистик алымнар, иҗтимагый эчтәлек өстенлек ала. Мәсәлән, «Сагышлы мирас» (1995) шигырендә милләтнең үткәннәргә лаеклы төстә алга бармавы, ваклануы, төрле тарафларга чәчелүе лирик геройны борчуга сала. Татар халкы / Алыплар янәшәлеге милләткә хас сыйфатларны калкытып куя, Алыплар метафорасы татарның тарихи аренадагы роле, батырлыгы, баш имәве, рухи югарылыгы булып укыла. Автор милләтнең алга таба сакланышын бөек уллары белән бәйләп куя:

Булганбыз без эре халык, тере халык.

Гасырларны кичә-кичә вакланганбыз.

Вaклансак та, без һаман да рухи Алып:

Тукай булып, Сәйдәш булып сакланганбыз...

Ак син, җырым, Әтил сыман дулкынланып,

Тыңла, бала, шул дулкынны уйга талып.

Бабаң менгән рухи үрдән төшә күрмә,

Төшә күрмә, Алыплардан калган халык!

Аерым шигырьләр милләтнең үткәне, бүгенгесенә мөнәсәбәттә туган тел язмышы мәсьәләсен калкыта, туган телнең киләчәге өчен борчылу мотивын үзәккә ала. Мәсәлән, «Мин нигә гафил булдым?» (1992) шигыре татар милләте язмышы турында сөйли, илне югалту, телне җую, дәүләтне югалту, тарихтан мәхрүм калу тудырган үкенеч эчтәлек хасил итә. Аның иң югары ноктасы лирик геройның киләчәккә юнәлгән соравына тупланган.

«Хакыйкатьне тулы ачалмыйча...»(1994) шигырендә идеологиягә бәя лирик герой кичерешләре аша төгәлләшә, ул курку, цензорлык кебек сыйфатлардан җыела. Үз буынының яшәешен сурәтләп, лирик герой җәмгыятьтәге тәртипләргә, кануннарга тәнкыйди бәясен үткәрә.

Шуның белән янәшәдә бу чор иҗатында фәлсәфи мотивлар да көчле. Яшәү һәм үлем фәлсәфәсен әдәби материалда тәкъдим иткән *«Тынлык белән сөйләшү»* (1966-2000) поэмасы баланың Җир-ана, Гамьсез тынлык, Бер минут тынлык, Атом һ.б. белән сөйләшүләре кебек уйланылган. Шушы сөйләшүләрдә поэманың төп темасы ачыклана: ул җир язмышы һәм кешелек язмышы турында. Әсәрдә кешелеккә куркыныч тудырган вакыйгалар искә төшерелә: Икенче бөтендөнья сугышы; Хиросимада атом бомбасы шартлау; атом–төш коралын сынау; совет гаскәрләренең Әфганстанга басып керүе; «Гитлерның варислары» активлашу. Аларның сәбәбе һәм иң олы куркыныч дип шагыйрь әлеге хәлләргә күз йомуны, гамьсезлекне, битарафлыкны атый. Әсәрнең ахырында «Дәшегез, аналар, уянсын балалар!» дигән эндәш кабатлана һәм ул битараф булмаска, гамьсез булмаска чакыру кебек яңгырый.

И.Юзеев – драманың төрле жанрларында уңышлы эшләгән автор да. Ул драматургиядә дә лирик булып кала, әсәрләрнең тәэсир көчен җыр, музыка

ярдәмендә тирәнәйтә («Янар чәчәк», 1960). Драматургиядә язучы еш кына тарихи хәтер проблемасына мөрәҗәгать итә. «Сандугачлар килгән безгә» (1974), «Кыр казлары артыннан» (1976) кебек драмаларында кешелеклелекне саклау – милли хәтерне саклау; табигатьне саклау – миһербанлылыкны саклау кебек янәшәлекләр уздырыла.

Шул рәвешле үзен Такташның дәвамчысы итеп санаган романтик И.Юзеев чордашларыннан поэзиясенең эчтәлеге белән дә, романтик рухы, яшьлек дәрте, омтылышлы фикерләве белән дә аерылып тора, аның каләме тудырган лирик герой яки хикәяләүче җир һәм галәм берлегенә омтыла, ил язмышы өчен борчыла. Кешенең Яшәешне һәм үз-үзен танып белүе, кеше гомеренең кыйммәте, кеше язмышы, яшәү мәгънәсе хакында фикерләр аның иҗатында әйдәп бара.

Контроль сораулар һәм биремнәр.

1. Илдар Юзеев иҗатының икенче һәм өченче чорларында иҗат ителгән әсәрләрендә нинди фәлсәфи концепцияләр чагылыш таба?

2. Шагыйрь иҗатында шартлылык нидән гыйбарәт?

3. Үзен “Такташның дәвамчысы” дип атаган Илдар Юзеев иҗатында Такташ шигъриятенә хас нинди үзенчәлекләр чагылыш таба?

Тема 16: Р.Фәйзуллин иҗаты (1943).

Лекция

Аннотация. Лекциядә Р.Фәйзуллин иҗатына хас төп үзенчәлекләр билгеләнә, жанр эзләнүләре ачыклана, чор әдәбиятына алып килгән яңалыклары, традицияләрне дәвам итүе тикшерелә, төп мотивлар, поэтик алымнар аерып билгеләнә.

Ачкыч сүзләр: поэзия, шаулы эстрада, поэтик алымнар, мотив һәм образ, интеллектуаль тенденция.

Теманы өйрәнүгә методик киңәшләр. Лекциядә темага кагылышлы төп фәнни-теоретик мәгълүмат бирелә. Шуннан соң мөстәкыйль эш буларак

бирелгән сорауларга телдән җавап бирергә әзерләнү сорала. Теманың үзләштерелү дәрәҗәсен билгеләү максатында һәр лекциядән соң сораулар һәм бирелгән тәкъдим ителә.

Әдәбият исемлеге.

1. Равил Фәйзуллин: Заман. Иҗат. Шәхес. — Казан: Мәгариф, 2002. — 235 б.

2. Галиуллин Т., Йосыпова Н. Басынкы елларның дәртле шигърияте / Т.Н.Галиуллин, Н.М.Йосыпова // Татар шигрияте: 1960-80 нче еллар. – Казан: Мәгариф, 2007. – Б.3-26.

3. Галиуллин Т. Ташларны барлар вакыт / Т.Галиуллин // Шәхесне гасырлар тудыра. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2003. – Б.124-132.

4. Заһидуллина Д., Йосыпова Н. XXгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.

5. Фәйзуллин Равил: шәхес, иҗат, заман: шагыйрьнең тууына 70 яшь тулу уңаеннан үткәрелгән Бөтенроссия фәнни-гамәли конференция материаллары / Равил Фәйзуллин. – Казан: татар.кит.нәшр., 2013. – 397 б.

Глоссарий.

Жанр - әдәби әсәрнең тарихи барлыкка килгән, чынбарлыкның эстетик концепциясен белдерүче төре.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли таныйп-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Лирик герой – лирикада автор образы, автор аңын белдерүче ысулларның берсе; әсәрдә уй-хисләре, эчке халәте чагылыш тапкан, шагыйрьнең хисләреннән тыш, күпчелек кешеләргә хас уй-кичерешләрне гәүдәләндерүче, бәян итүче образ.

Лекциянең планы.

1. Р.Фәйзуллинның тормыш һәм иҗат биографиясе.

2. Р.Фәйзуллинның иҗатын этапларга бүлү.

3. Шагыйрь иҗатының төп үсеш-үзгәреш тенденцияләре.

Шагыйрь Равил Габдрахман улы Фәйзуллин 1943 нче елның 4 августында Татарстанның Балык Бистәсе районы Балтач (Юлсубино) авылында туа. Шул районның Котлы Бөкәш авылы урта мәктәбен, 1965 нче елда Казан Дәүләт университетының тарих-филология факультетын тәмамлый. Университетта көндезге бүлектә укыган вакытта ук ул ике елдан артык “Яшь ленинчы”, “Ялкын” кебек газета-журнал редакцияләрендә эшләп ала. 1968-1972 нче елларда Язучылар Союзының Әлмәт филиалы белән җитәкчелек итә, 1972-76 нчы елларда Г.Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм тарих институтында аспирантура үтә, шуның белән беррәттән 1973-77 нче елларда Татарстан Язучылар берлегенең җаваплы сәркатибе вазифасын башкара. 1977 нче елдан башлап, 1989 нчы елның сентябренә кадәр профессионал язучы сыйфатында, нигездә, әдәби иҗат эше белән шөгыльләнә. 1989 нчы елдан алып, бүгенге көнгә кадәр - “Казан утлары” журналының баш мөхәррире.

Равил Фәйзуллин 1966 нчы елда – 23 яшендә – СССР Язучылар берлегенә кабул ителә, ул чорда берлекнең иң яшь члены булып санала. “Бөтендөнья әдәбияты китапханәсе”нең 200 томлыгына кергән исән шагыйрьләрнең дә иң яше Р.Фәйзуллин була. Шагыйрь 1970 нче елда “Мәрмәр” шигырьләр җыентыгы өчен М.Җәлил премиясенә, 1978 нче елда “Шигырьләр һәм поэмалар” китабы өчен Татарстанның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә лаек була. 1999 нчы елда аңа “Татарстан Республикасының халык шагыйре” исеме бирелә, 2006 нчы елда Дуслык ордены белән бүләкләнә.

Р.Фәйзуллин әдәбият мәйданына алтмышынчы елларның уртасында килә һәм “алтмышынчы елгылар” буынының лидерына, әйдаманына әверелә. Шагыйрьнең беренче шигырьләре мәктәптә укыганда ук языла, республика

вакытлы матбугат битләрендә шигырьләре үткән гасырның илленче еллар ахырларында басыла башлый. Поэзиянең олы мәйданына ул алтмышынчы еллар башында чыга, беренче китабы “Рәсем ясыйм” исеме белән 1965 нче елда басыла. Р.Фәйзуллинның 1964 нче елда “Совет әдәбияты” (“Казан утлары”) журналында дөнья күргән “Нюанслар иле” шигырьләр циклы ук шигърият мәйданына үзенчәлекле шагыйрь килүен хәбәр итә. Аннан соң дөнья күргән “Аҗаган” (1966), “Монологлар һәм диалоглар” (1967), “Мәрмәр” (1969), “Гадиләргә гимн” (1971), “Наз” (1973) кебек шигырь китаплары белән ул татар поэзиясенә сыйфат яңарышы алып килгән фәлсәфи шагыйрь булып танылa.

Р.Фәйзуллин үз чорында шигырь төзелешендә “торгынлыкка” каршы чыгып, традицион кысаларга сыеша алмаган фикерләрне укучыга җиткерүдә яңа формалар тәкъдим итә, аналитик, фәлсәфи фикерләү калыбының үрнәген бирергә омтыла. Иҗатының башлангыч чорында ул татар шигъриятен шәкел өлкәсендә тәҗрибәләр белән дә баета һәм әлеге үзенчәлек аның башлангыч чор иҗатында бер тенденция төсен ала. Авангард поэзия традицияләрен яңартып, шагыйрь шигъри калып һәм эчтәлектә яңалыкка омтыла, сурәтле фикерләүгә, метафора, символ, шартлы образ, алымнарга, ирекле шигырь, ак шигырь кебек жанр формаларына мөрәҗәгать итә. Н.Гамбәр сүзләре белән әйткәндә, планетар идеяләр нигез булып яткан бераз салкынчарак әсәрләр белән бергә (“Кояшка атылган ядрәгә”, “Парикмахерскаяда”, “Төштә” һ.б.), үтә дә кешелекле, халыкчан – яңача, садә аһәңле “Кер чайкыйлар кызлар”, “Аҗаган”, “Җилфердәүче керләр җыры” кебек әсәрләре дә шушы чорда иҗат ителә.

Авторын кыска шигырьләр остасы итеп таныткан “Нюанслар иле” (1964) шигырьләр бәйләме 1, 2, 3 юллык шигырь-парчаларны берләштерә. Шагыйрьнең мондагы иҗади ачышлары XX йөзнең икенче яртысында татар шигъриятен үзгә алымнар, яңа поэтик чаралар белән баетып, башка әдипләрнең иҗат лабораториясенә тәэсир итеп кенә калмый, әдәби традицияләрнең үсешенә, фәлсәфә тирәнәюгә һәм әдәбиятара мәдәни диалогның көчәюенә дә көчле йогынты ясый. Әдәби тәнкыйть (З.Мәҗитов, Х.Туфан, Н.Фәттах һ.б.) әлеге җыентыгы өчен шагыйрьне традицион шигырь калыбын җимерүдә

гаепли, япон поэзиясе үрнәкләрен яңартуны кире кага, форма белән мавыгуны тәнкыйтьли.

Ә.Давыдов, Ф.Хөсни, Р.Мостафин, М.Әмир, Р.Кутуй һ.б. әлеге үрнәкләрнең татар поэзиясен образлылыкка баетуын, фикри осталыгын дәлилләп чыга.

Р.Фәйзуллинның кыска шигырьләрендә мәхәббәткә бәйле югалту һәм тугърылык, өмет, хыянәт, үткәнне сагыну мотивлары зур урын тота, ялгызлык мотивы әйдәп бара: 1) мәхәббәт элегиясе – үткәндә калган яки вафат булган кешеләргә карата хисләрне белдерү, традицион сурәтләре булып наратлар арасында бөҗәкләр безелдәве, болан елавы, киек казлар авазы һ.б. тора; 2) “картлык лирикасы” – яшьлекне сагыну, алдагы көннән, аяусыз картлыктан курку хисен, тормышның тиз үтүенә үкенү тойгысын үзәккә кую, традицион образлары булып кыраулда туңган чәчәкләр, көз җилләрендә ауган үләннәр, коела торган яфраклар, кояш нурларында кибеп килгән чык тамчылары, су өстенә күтәрелгән күбек һ.б. тора; 3) тугрылык һәм сатылу, алданган соңгы өмет мотивларын алга кую, традицион образлары булып кипкән инеш, тау өстендә күтәрелгән төтен һ.б. килә. Аларга рухи матурлыкны, камиллекне ялгызлыкта табу, күркәм сыйфатларны бер объектта туплау, аерым кеше табигате аша Галәмне аңларга омтылу сыйфатлары хас. Лирик герой ялгызлык аша табигать белән гармониядә яшәүче герой булып төгәлләшә.

Шигырь тукымасында лирик геройның үткәннәрне юксынып сагыну сагыну хисе алга чыга. Суык яңгыр образы әлеге хисне көчәйтү вазифасын үти һәм гомер көзен символлаштыра.

Шушы күренешкә бәйле төстә Р.Фәйзуллинның кыска шигырьләрендә кеше халәте – табигать янәшәлеге, параллелизмы алымының еш кулланылуы күзәтелә. Табигать образларына мөрәҗәгать итү, хис-кичерешне җиткерү юлында файдалану татар поэзиясе өчен традицион алымнардан санала. Ләкин Р.Фәйзуллин укучының игътибарын табигать картинасындагы бик вак детальләргә, мизгел-күренешләргә юнәлтә һәм шигырь тукымасында табигать

күренешләре идеяне тулысынча ачыклаудан бигрәк, автор фикерен, позициясен эзләп табуга ачкыч хезмәтен үти.

Р.Фәйзуллин, ассоциатив фикерләү остасы булуын раслап, бер-берсеннән ерак торган төшенчәләрне тәңгәлләштереп, аларны көтелмәгәнчә берләштереп, яңа образ-сурәтләү тудыра. Мостай Кәрим “Вызов на разговор” исемле мәкаләсендә аның иҗатына мондый бәяләмә бирә: “аның шигырьләре турында сөйләшү генә аз, аларны ишетергә, күрергә, тоярга кирәк... Р.Фәйзуллин иҗатында барысы да табигый, шуңа күрә барысы да мәгънәле. Зур социаль проблемалар да, тормыш турында уйланулар да, тиз үтүче шатлык та - барысы да, шагыйрьнең йөрәге аша яңадан үтеп, шигъриятнең кабатланмас байлыгына әверелә. Ул әдәби чараларны киң кулланучы ассоциатив шагыйрь”. Чыннан да, Р.Фәйзуллин образлы фикерләүнең җиңел табыла торган формалары белән эш итми; беренче тезмә-строфадан ук төп идеягә юл ала, моның өчен сурәтләү объектының эчке хасиятен алгы планга, еш кына бер деталь, образ ассоциациясе аша әхлакый, фәлсәфи кыйммәтләргә килә, гомум-кешелек проблемаларын чагылдырып, уңышлы гомумиләштерүләр ясый. Мәсәлән,

Су төбендә көмеш тәңкә

Камыш аша якты сузган

Ай йөзенә. (Этюд)

Әсәр тукымасында сурәтләнгән күк символик әдәбиятта – изгелек, яктылык, хатын-кыз башлангычы символы, Җир – гөнаһ, караңгылык, ир-ат биләмәсе буларак аңлатыла. Оппозициядә торган дөнья сурәтендә каршы якны хәтерләтүче элемент бар: җир – күк, ай – көмеш тәңкә. Ике мохитне камыш, яктылык кебек образлар бәйләп тора. Шул рәвешле гадәти генә күренешләр ярдәмендә автор Галәм төзелеше, яшәеш кануннары хакында фәлсәфәгә килә. Җир һәм күк берлеге аша Галәм гармониясе хакында фәлсәфи фикер уздыра, яктылык әлеге гармонияне символлаштырып килә.

“Омтылыш” шигыренә мөрәҗәгать итсәк, шул ук җир / күк оппозициясе һәм галәм бөтенлеге хакындагы идеянең чагылыш табуын күрәбез:

Йолдыз атылды.

Сабый бала форточкадан

Кулын сузды. (Омтылыш)

Әлеге шигырьләр милли шигърияттә фикер-фәлсәфә ягыннан гына түгел, композицион яссылыкта да яңалык, үзгә сүз буларак кабул ителә. Шагыйрь дөньяны каршылыклар берлеге рәвешендә күзаллый. Мондый эстетик кагыйдә әдәбият белемендә “нуль позициясе” дип атала, әлеге концепциягә корылган композиция Р.Фәйзуллинның кыска шигырьләрендә дә күзәтелә.

Мондый төр композициягә Р.Фәйзуллин соңрак иҗат ителгән “Якты йолдыз белән чибәр күл” (1985), “Тау һәм үзән” (1988), “Метаморфозалардан” (1995) кебек күләмлерәк лирик шигырьләрендә дә мөрәҗәгать итә.

Шагыйрьнең 1960-70 нче елларда иҗат ителгән бер төркем әсәрләрендә, шушы чор иҗатының бер үзенчәлеге буларак, тәнкыйди парадигманың көчәюе күзгә ташлана. Аларда, кагыйдә буларак, сәяси барышка һәм идеологиягә, тормыш-яшәешкә бәя мотивы алга чыга. Сәнгати яссылыкта мондый шигырьләрен дә Р.Фәйзуллин хис һәм фикер каршылыклары, көтелмәгән лирик борылышлар нигезенә кора, антитеза, контраст буяулар белән эш итә, афористик фикер, көтелмәгән әйләнмәләр ярдәмендә образ һәм хиснең гармоник бердәмлегенә ирешә. Тормыш-көнитештәге гади генә күренеш, предметлар да әсәр чикләрендә образ югарылыгына күтәрелә, урын-вакыт бирелешенең конкрет булуы күзгә ташлана. Моннан тыш әлеге шигырьләрне кимчелекләрне күреп тә әйтә алмау газабын кичерүче һәм җәмгыятьтәге тәртипләрне тәнкыйтьләүче лирик герой тибы бер бәйләмгә туплый. “Кер чайкыйлар кызлар” (1964), “Җилфердәүче керләр җыры” (1965), “Башны салларга салып” (1966), “Вулканнар бар диңгез төбендә” (1966), “Уен” (1971), “Халык әле кышта яши” (1973) кебек шигырьләре шул хакта хәбәр итә.

Мәсәлән, “Җилфердәүче керләр җыры” (1965) шигырендә керләр символы аша кешеләр тормышына, җил һәм кояш образлары аркылы шул чор хакимиятенә бәя бирелә. Керләрнең юылуы, күз яшьләрен агызып кибүләре, шулай да өзлексез җил, кояшны мактап җырлаулары кешеләрнең яшәеше булып шәрехләнә. Лирик геройның борчылуы, сызлануы кешеләрнең бу

тормыштагы авыр көнитешләре, кайгы-хәсрәтләрдән еламаслык дәрәҗәгә җитүләре, ләкин шулай да хакимиятне мактап “җырларга” мәҗбүр ителүләре белән бәйләп аңлатыла. Керләр төрле булган кебек үк, кешеләр арасында да төрле милләт, төрле профессия вәкилләре бар, ләкин аларны бер үк төрле тормышта яшәүләре берләштерә.

“Халык әле кышта яши” (1973) шигырендә исә халык тормышына бәя бирүдә кыш образы ярдәмгә килә. Ассоциатив бәйләнеш аша кышның салкынлыгы, зәмһәрирлеге, авырлыгы кешеләр тормышына күчерелеп, лирик геройның борчылуын тудыра. “Уен” (1971) шигырендә яшәеш уен метафорасы аркылы гәүдәләндерелә.

Р.Фәйзуллин шигъриятенә хас гади генә образларның метафора, символ югарылыгына күтәрелүе һәм аларның төрле мәгънәләрен “уйнату” аша төрле катламлы бәя бирү күренеше “Яздан аерып булмый Тукайны” (1966) шигырендә дә күзәтелә. Әсәр чикләрендә иҗтимагый-әдәби катламның әдәбилек ягы калкулана: Тукай образы әдәбиятның сыйфатын билгеләүче бизмән, Шагыйрь дигән бөек исемне йөртергә лаеклылыкны аңлатучы чисталык, аклык-сафлык, намуслылык үрнәге буларак ачыла. Яз образының төрле мәгънәләрен “уйнату”, символның алышына барган мәгънәсе шагыйрьнең төрле сыйфатларын ачарга мөмкинлек бирә.

Беренче строфада ул Тукайның мәңгелегенә ишарәләп, галәм киңлегендә барган мәңгелек табигый алмашыну – язның кабатлануы кебек, аның да сүнмәс киләчәге булуын искәртә.Тукай күңелендәге өмет, хыял, гүзәл гамьнәрне туплаган яз символы күңел аклыгын, сафлыгын яктырту (яз белән кара елларның янәшәлеге аны үзгә дәрәҗәгә күтәрә) белән бергә аның яшьлегенә дә ишарә итә.

Урын-вакыт бирелешенең чикләнгән булуы, кечкенә генә образ-детальләр аша да олы мәгънә җиткерегә омтылу сыйфаты Р.Фәйзуллинның поэмаларында – “Гадиләргә гимн” (1964-69), “Көрәшчеләр” (1968), “Сәйдәш” (1978-80) һ.б. әсәрләрендә дә алда тора. Күләмле поэмаларында шагыйрь заманның җитди проблемаларын шагыйрь җәмгыять, шәхес мөнәсәбәтләренә бәйле сурәтли һәм

үз язмышын халык язмышы итеп тойган, ил һәм дөньякүләм вакыйгалар өчен борчылып яшәгән гуманист буларак ачыла.

1970 нче еллар чигендә Р.Фәйзуллин лирикасында үзгәреш күзәтелә башлый. Әдәби тәнкыйть 1970 нче еллар татар шигъриятенең бер үзенчәлеге төсендә шау-шулы эстрада поэзиясенең арткарак чигенеп, уйланучан башлангычның көчәюе, лирик геройның рухи дөньясы катлаулануы, зиһен һәм фикер эшчәнлеген тулырак ачарга омтылышның, эчке уйлану, нәтиҗә ясау рухының үзенә бер агым буларак үсүен, интеллектуаль башлангычның көчәюен билгеләп үтә. Р.Фәйзуллин да фәлсәфи, интеллектуаль поэзиягә йөз тота.

Шагыйрьнең интеллектуаль лирикасы җәмгыятьнең актуаль мәсьәләләрен әдәби материалда чишәргә омтыла, дөньяның, яшәешнең торышына анализ ясый. Шушы еллар аралыгында башланган рухи кризис, иҗтимагый торгынлык нәтиҗәсендә интеллектуаль тенденция авторның игътибарын кешенең күңел кичерешләреннән бигрәк, зиһен, акыл мөмкинлекләренә юнәлтә, аларга каршы тору юлларын кешенең үз шәхси мөмкинлекләреннән, интеллектыннан эзли. Р.Фәйзуллин да үз күзаллаулары, максатлары, идеаллары булган кеше, шәхес буларак, җәмгыятьнең, тормышның начар якларын җиңәргә сәләтлеме? кебек сорауларга җавап эзли. Шуңа бәйләнештә анализ рухы көчәя, аналитик уйлану, фәлсәфи парадигма алга чыга. Мондый әсәрләрдә фәлсәфи, концептуаль башлангычның көчәюе һәм фәлсәфи-психологик, иҗтимагый, әхлакый төсмерләр белән баетылуы күзәтелә. “Эчке диалог” (1976), “Триптих” (1976), “Төсле музыка” (1976), “А.П.Керн кабере янында” (1976), “Ындыр табагында” (1977), “Юллар” (1977) һ.б. шигырьләр шул хакта сөйли.

Мондый төр шигырьләр вакыт образын, үтә шартлылык алымнарын, хикмәтле сүз, фразеологик әйтелмәләрне үз итә, Равил Фәйзуллин иҗатындагы аерым үрнәкләрдә интеллектуаль башлангыч, вакыт белән “уйнау” сыйфаты алга чыга, вакыт, җил, йолдыз, тау образлары еш кулланыла автор укучысы белән “акыл аша сөйләшә башлый”:

Яшәү – кыска. Аҗагандай!
Үтә гомер цейтнотта!

Бөтен өмет, бөтен ышаныч –

Үзем өчен үзем генә белгән

Вакыт эчендәге Вакытта! (Бөтен өмет..., 1978)

Равил Фәйзуллин иҗатында, гомумән, Вакыт образы төп символик образларның берсе булып тора һәм шагыйрь иҗатының ачкычы ролен үти, иң беренче чиратта фәлсәфи образ булып, аның фәлсәфи фикерен аңларга ярдәм итә. Шагыйрь өчен Вакыт образы дөньядан аерылып торучы бер фәлсәфи төшенчә булудан тыш, яшәешнең үзе, аның асылы кебек төгәлләшә. Вакыт Тарих, Заман символлары белән аваздаш, параллель рәвештә бирелә, илдәге сәяси тормышны тулырак аңлауга китерә, Вакыт һәм Заманның, Вакыт һәм Тарихның янәшәлеге, тыгыз бәйләнеше шагыйрь иҗатын спираль формасында күзалларга ярдәм итә: дөньяви проблемалар яшәү мәгънәсе белән үрелеп торган саен тыгызланалар, күз алдына590 бербөтен булып килеп басалар. Шуның аркылы автор замана проблемаларын бөтен актуальлеге, аянычлыгы белән безнең алга китереп куя ала һәм аларны чишәргә, чишмәгән очракта да алар турында төптән уйланырга мәҗбүр итә. Равил Фәйзуллин кешене, шәхесне, һәм шул исәптән үзен дә күп очракта Вакыт призмасы аша бәяли.

Интеллектуаль алымнар шагыйрьнең мәхәббәт лириаксында да актуальлеген югалтмый, “Яшәсен!” (1972), “Әйтәсең…” (1972), “Иделгә карап бер манзара” (1973), “Яңгыр юктан бар җир кипте…” (1973), “Язгы кичтә көзге бер уй” (1974) һ.б. шигырьләрендә дә дәвам итә.

1980 нче еллардан алып, Р.Фәйзуллинның лирикасында фәлсәфилекнең тагын да көчәюе күзәтелә: яшәү һәм үлем, үлемсезлек турында уйланулар, кешенең яшәү мәгънәсе, мәңгелек белән бәйләнеше хакында фикерләр урын ала. Хронотоп та үзгәреш кичерә: пространство Җир белән генә чикләнмичә, Галәм булып төгәлләшә, вакыт мәңгелек чикләренә чыга. Лирик әсәрләрдә кеше гомеренең кыйммәте, яшәү мәгънәсен эзләү мотивлары алга чыга. Мондый шигырьләрдә Р.Фәйзуллин яшәү мәгънәсен идеалга омтылыш белән бәйләп куя, кеше камиллеккә, идеалга омтылып яшәгәндә генә мәгънәле яшәүгә ия дигән фикерне ассызыклый.

“Якты йолдыз белән чибәр күл” (1985) шигырендә яшәү мәгънәсе мәхәббәткә бәйле аңлатыла һәм мәхәббәт фәлсәфәсен үзәккә куя. Шагыйрь бу дөньяны, Галәмне капма-каршы якларның җыелмасы төсендә күзаллый. Бер-берсенә гашыйк йолдыз һәм күл образлары җир һәм күк төшенчәләрен төгәлләштерә. Аларның мәхәббәте аша автор һәрбер ялгыз җанның үз парын, “ишен” эзләвен җиткерә, аларның фаҗигасе аша мәхәббәткә, кавышуга ирешә алмаганнырның җаны үлә дигән фикерен, позициясен җиткерә һәм мәхәббәтне кешелекне, Галәмне гармониядә тотучы көч югарылыгына күтәрә.

1980 нче елларның икенче яртысыннан Р.Фәйзуллин лириаксында милләтнең үткәне, бүгенгесенә мөнәсәбәттә туган тел язмышы мәсьәләсе калка, туган телнең милләтнең торышы өчен борчылу мотивы гражданлык лирикасының үзәгендә тора. Мондый әсәрләрдә тирән уй, фәлсәфи олы фикер, гражданлык пафосы өстенлек итә һәм кеше, вакыт, галәм, мәңгелек төшенчәләре үрелеп бара, шулар аша әдип кешелек, туган җир, милләт турында уйлана. “Туган тел турында бер шигырь” (1985), “Казан алды” (1991), “Айну, яки тарихи махмыр” (1994) шигырьләре шул хакта сөйли.

“Күмәч пешерүчеләр җыры” (1977), “Чәчәкләр үстердем” (1979), “Паласны кем кагар?” (1980), “Якты моң” (1983), “Сәгать белән Сәгыйт” (1989), “Газиз китабы” (2004) кебек җыентыклары белән Р.Фәйзуллин балалар поэзиясе үсешенә дә үз өлешен кертә.

Шагыйрь әдәбият, сәнгать, иҗтимагый тормыш мәсьәләләренә, сәясәткә багышланган әдәби-публицистик мәкаләләр, эссе-уйланулар, новелла-парчалар, каләмдәшләре хакында язмалар, сәяхәтләре турындагы юлъязмалары авторы буларак та билгеле (“Җырларда ил гаме”, 1984; “Сайланма әсәрләр”енең дүртенче, бишенче, алтынчы томнары һ.б.). Шул рәвешле Р.Фәйзуллин иҗаты әдәбиятның төрле өлкәләрен бергә туплый һәм сәнгати алымнарга, образларга, үзенчәлекле композициягә, шигырь үрнәкләренә, фикер-фәлсәфәгә бай шигъриятләрнең берсе булып тора, аның лирикасының көче дә шунда.

Контроль сораулар һәм биремнәр.

1. Р.Фәйзуллин иҗатына нинди үзенчәлекләр хас?

2. Аның әсәрләрендә урын алган алымнар.

3. “Нюанслар иле” шигырьләр циклына нинди үзенчәлекләр хас, аның татар поэзиясенә керткән яңалыгы нидән гыйбарәт?

4. Р.Фәйзуллин әсәрләрендә нинди фәлсәфи мотивлар чагылыш таба?

Тема 17: 1960-80 нче елларда татар драматургиясе

Лекция 1

Аннотация. Лекциядә 1960-80 нче еллар татар драматургиясенең төп үсеш тенденцияләре билгеләнә, үсешне тәэмин иткән төп алшартлар ачыклана, тәнкыйди дискурс бирелеше анализланып, реалистик драма әсәрләренә хас үзенчәлекләр төгәлләштерелә.

Ачкыч сүзләр: драма, мотив, тәнкыйди дискурс, реализм, образ, деталь.

Теманы өйрәнүгә методик киңәшләр. Лекциядә темага кагылышлы төп фәнни-теоретик мәгълүмат бирелә. Шуннан соң мөстәкыйль эш буларак бирелгән сорауларга телдән җавап бирергә әзерләнү сорала. Теманың үзләштерелү дәрәҗәсен билгеләү максатында һәр лекциядән соң сораулар һәм бирелгән тәкъдим ителә.

Әдәбият исемлеге.

1. Әхмәдуллин А. Күңелләрне уятыр / А.Әхмәдуллин. – Казан: Мәгариф, 2007. – Б.5-31.

2. Әхмәдуллин А. Офыклар киңәйгәндә / А.Әхмәдуллин. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2002. – 239б.

3. Закирҗанов Ә. Заман белән бергә: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре / Ә.Закирҗанов. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2004. – Б.60-63.

4. Заһидуллина Д., Йосыпова Н. XXгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.

5. Лейдерман Л., Липовецкий М. Современная русская литература: В 3-х кн. Кн.2: Семидесятые годы (1968-1986): Учебное пособие / Л.Лейдерман, М.Липовецкий. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 288с.

6. Татар әдәбияты тарихы: Алты томда. Т.6: 60-90 еллар әдәбияты. – Казан: “Раннур” нәшр., 2001. – Б.344-387.

Глоссарий.

Жанр - әдәби әсәрнең тарихи барлыкка килгән, чынбарлыкның эстетик концепциясен белдерүче төре.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли танып-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Лекциянең планы.

1. 1960-80 нче еллар татар драматургиясендә яңарыш, аның алшартлары.
2. Бу чор әдәбиятына хас гомумүзенчәлекләр.
3. 1960-80 нче еллар татар драматургиясендә реализм иҗат юнәлешенең үсеш-үзгәреш тенденцияләре

1960-80 нче еллардрама төренең дә тематика һәм сурәтлелек ягыннан баюы, эчтәлек һәм форма ягыннан камилләшүе белән билгеләнә.Әлеге сыйфат һәм сан үзгәрешен иҗтимагый-сәяси фикердәге яңарыш, 1950 нче елларның икенче яртысыннан башланган үзгәрешләрнең әдәбиятка уңай йогынты ясавы, үзгә карашлы яшь буынның әдәби мәйданга чыгуы, аларның иҗади эзләнү омтылышы тәэмин итә. Шушы еллар аралыгында драматургия өлкән буын әдипләрдән Н.Исәнбәт, М.Әмир, Р.Ишморатлар янәшәсендә Ш.Хөсәенов, Ю.Әминевлар А.Гыйләҗев, Ә.Баянов, И.Юзеев, Т.Миңнуллин, Р.Мингалим, соңрак Р.Хәмид, Ф.Садриев, Батулла, Ә.Гаффар, Ю.Сафиуллин, Ф.Бәйрәмова

кебек авторлар белән тулылана.

Бу чор драматургиясендә реализм әйдәп баручы иҗат юнәлешләренең берсе буларак саклана, мондый әсәрләрдә тәнкыйди башлангыч - хөкем сөргән тәртипләргә, идеологиягә бәя бирү, объектив мөнәсәбәт белдерү омтылышы көчле, кагыйдә буларак, иҗтимагый детерминация, шәхес һәм җәмгыять каршылыгы үзәктә тора. Әсәрләрнең тәэсир итү көчен, эмоциональ көйләнешен арттыру юлында, төп идеяне җиткерү барышында драматурглар сәнгати сурәтләү алымнарыннан шартлылыкка, символларга, метафора, аллегорик образлылыкка теләп мөрәҗәгать итә. Өченчедән, бу юнәлештәге әсәрләрдә субъектив башлангыч үзенчәлекле, гадәттә ул тәнкыйди катлам буларак төгәлләшеп, бу чор драматургиясенә хас бер тенденция төсен ала. Геройның эчке дөньясы еш кына җәмгыятьтәге тәртипләргә, иҗтимагый сәбәпләргә бәйләнештә ачыла. Моннан тыш, интеллектуаль-фәлсәфи уйланулар үзәккә куелып, кешенең җәмгыятьтәге тәртипләргә каршы тора алу мөмкинлекләре аша да тәнкыйди бәя калкулана. Конфликтның кеше белән кеше, кеше белән җәмгыять, геройның эчке каршылыгы кебек төрләре урын ала һәм нәтиҗәдә драматургия 1950 нче еллардагы “ясалма” конфликтлардан читләшә.

Шушы юнәлештәге бер төркем драма әсәрләре ата-ана каршындагы җаваплылык, әхлакый бөтенлек темасы тирәсенә җыела. Т.Миңнуллинның “Нигез ташлары”, Ш.Хөсәеновның “Әни килде”, Батулланың “Кичер мине, әнкәй” пьесалары шундыйлардан. Мәсәлән, “Нигез ташлары” комедиясендә ата һәм балаларның карашлар төрлелегеннән формалашкан конфликт туган нигезгә мөнәсәбәт, заман, җәмгыятьнең яшь буынга тәэсире, буыннар арасындагы рухи бәйләнешләрнең өзелү алдында торуы кебек проблемаларны күтәрә, бу мәсьәләләр “саескан оясы, землянка, келдерикүш” булган иске һәм төзелергә тиешле яңа йорт образларының каршылыгы аша да ныгытыла.

Ш.Хөсәеновның “Әни килде” драмасында да эчке конфликт,ата-ана һәм бала мөнәсәбәте әхлакка, гаилә ныклыгы, милләтнең киләчәгенә бәйләнештә ачыла. Әсәрдә иң матур милли сыйфатларны үзендә туплаган, балаларын ярату белән рәнҗү арасында бәргәләнгән Ана белән очрашабыз. Әсәрнең исеменә үк

чыгарылган ("Әниемнең ак күлмәге") ак күлмәк метафорасы нәкъ менә анын эчке дөньясын ачуга юнәлтелә. Ана – балалары, Сәяр – Римма, Ислам – Инсаф, Саймә - Расиха арасында барган төрле дәрәҗәдәге тышкы каршылыклар яшь буынның әхлаксызлыгы, эгоистлык, кешенең кадерсез булуы, җәмгыятьнең ялганга корылуы кебек проблемаларны күтәрә, куркаклыкны кискен проблема дәрәҗәсенә җиткерә. Моннан тыш Ананың сүзләре шул чорга хас тагын бер проблеманы – туган җирне ташлап, читкә таралуны шәрехли: "*Лачындайҗиде малай үстердем – җидесе җиде якка очты да таралды. Өч кыз бала үстергән идем, алары да туган ояларын ташлап очып китте...*". Әхлаксызлык әсәр тукымасында шул заманга яраклашкан, намуссыз, Ислам, Альфред, Расиха образлары аша төгәлләшә, автор аларны яңа заман тудырган геройлар кебек тәкъдим итә. Ак кар метафорасының шәрехләнүе, Ана белән Әлмөхәммәт диалогы да балаларны ачарга, күңел дөньяларын бәяләргә ярдәм итә: *"Ана. Быел кыш үзен иртә күрсәтә, бабай, - кар ява! Урам ап-ак булды!*

Әлмөхәммәт. Ап-ак булып озак тормый ла ул. Бездә монда кар җиргә төшеп өлгерми, пычракка әйләнә. Авылдадыр инде ул чын кар". Җәмгыять, анын кешегә мөнәсәбәте бу геройларның әхлаксызлыгына бер этәргеч көч булып тора. Икенчедән, драманың төп идеясе Ана тарафыннан җиткерелә һәм фәлсәфи яңгырый: "*Ана кешенең колагы ишетмәсә, йөрәге ишетә... Минем күп яшисем калмады. Васыятем шул: кеше булыгыз! Куркак җан булудан сакланыгыз! Кеше куркак булса, үзенең җанын саклап калу өчен теләсә нинди түбәнлеккә бара. Атасын да, анасын да, ватанын да сата!".* Әсәр тукымасында ул яшәеш кануны дәрәҗәсенә җиткерелә. Шуңа мөнәсәбәттә фәлсәфи гомумиләштерү аша Ш.Хөсәенов әхлаксызлыкның кеше холкында, яшәеш кануннарында булуын да ассызыклый. Җәмгыятьнең торышын, хөкем сөргән тәртипләрне кешенең үз эчке мөмкинлекләре аша бәяләү, реалистик материалда романтик, психологик алым-детальләрне отышлы куллану әхлакый проблемаларның чишелешен яңа бер баскычка күтәрергә ярдәм итә, геройларның эчке дөньяларын сурәтләүдә психологизмның көчәюенә китерә.

Укучы А.Гыйләҗевның "Ефәк баулы былбыл кош" драмасы тәнкыйди

бәяне шартлы-метафорик, символик образларга таянып җиткерүе ягыннан кызыклы. Милли сыйфатларны үзендә туплаган, халыкның матур традицияләрен саклаучы Мияссәр карт та, балалары ташлаган Рәшидә әби – картлар йортында яшәүчеләр. Әсәр тукымасында әниләре исәбенә зур тораклар алып та, аңардан йөз чөергән Рәшидә әбинең балалары аларга каршылыкта сурәтләнә. Шулар аша автор милләтнең киләчәге, тел язмышы, әхлакый кыйммәтләрнең үзгәрүе, яшь буынның хаксызлыкка ярашып яшәве кебек проблемаларны кискенләштерә. Тәнкыйди бәя дә балалар һәм Рәсим образлары аша төгәлләшә. Әсәрдә автор идеясе бала бишеге символик образы тирәсенә җыела, ул төп фикерне субъектив эчтәлек аша җиткерә. Мияссәр карт өчен кулындагы бала арбасын, буыннар эстафетасын тапшыру - җитди мәсьәлә, ул яшь буында милли традицияләрне дәвам итәрдәй сыйфатларны күрми, буш бишек-арбага карап, киләчәк өчен борчыла. Болар бер нәтиҗәгә китерә: буыннар арасында әхлак кануннарына, милли традицияләргә мөнәсәбәт төрле. Х.Вахитның “Беренче мәхәббәт” драмасында да хаксызлыкка ярашып яшәү сыйфаты тәнкыйть объектына әверелә.

Т.Миңнуллинның “Миләүшәнең туган көне” әсәренең дәвамы төсендә мәйданга килгән “Дуслар җыелган җирдә” драмасында да тәнкыйди бәя шартлы алым, образлар ярдәмендә бирелә.

Н.Исәнбәтнең “Хәйләкәр Дәлилә” экият-пьесасы тәнкыйди бәяне аллегорик сурәттә җиткерүе ягыннан үзенчәлекле. “Мең дә бер кичә” сюжетыннан файдаланып, драматург үз заманы идеологиясе, җәмгыятьтә хөкем сөргән тәртипләр хакында җитди фикер әйтә ала. Дәлилә исә шул шартларда татар халкына хас сыйфатларны гомумиләштерә.

Т.Миңнуллинның “Үзебез сайлаган язмыш” реалистик драмасы мәктәп тормышын, укытучыларның авыр һәм җаваплы хезмәтен сурәтли. Сюжет чылбыры мәктәп укучысының ялган билгеләрне кире кагып, аттестатын кире җибәрүе, каршы якларның үзләрен расларга омтылуы, министрлыктан комиссия килеп, Мөнирә, Илгиз Туктаровларның урыннарыннан алынуы кебек вакыйгалардан үрелә. Конфликт укыту-тәрбия мәсьәләсенә төрлечә карашка

мөнәсәбәттә туа һәм укытучы хезмәтенең абруе, җәмгыятьтәге урыны, күз буяучылык, бюрократлык, үз эшеңә салкын караш кебек проблемаларны үзәккә ала. Һәм аларга “намуслы хезмәт, үз профессияңә бирелгәнлек белән генә укытучы дигән олы исемгә лаек булырга мөмкин” дигән идея белән җавап кайтара.

Р.Хәмиднең “Җиде баҗа” драмасы да җәмгыятькә хас проблемаларны калкытып кую юнәлешендә язылган, тәнкыйди бәя Күгәй белән Искәндәр каршылыгы, Дая белән Сатай, Мәмдүдә каршылыклары аша ачылган авыл ирләренең эчүгә сабышуы, бер-береңә ышанмау, эгоистлык, җәмгыятьнең ялганга корылуы, бюрократлык, кешенең җиргә хуҗа була алмавы, кадере булмау, кушылганча гына яшәргә мәҗбүр ителүе кебек проблемалардан гомумиләшә. Тәнкыйди бәя әсәрнең исеменә үк чыгарыла, читләтеп әйтү кебек алым ярдәмендә дә ныгытыла. Әсәрнең исеме үк символик эчтәлеккә ия. Җиде баҗа гыйбарәсенең төп эчтәлеге Дулат белән Чуракай сөйләшүендә ачыла, авылда председатель булып торганнарның җидесе дә Күгәй кияүләре икән!. Бу фикер Чуракай тарафыннан җиткерелә: “*Җиде баҗаны бер бүре ашаган диләрме әле? Ә бездә киресенчә килеп чыкты: җиде баҗа бер бүрене ашады”.* Әлеге гыйбарә Күгәй картның кушаматы (аның лагерьда “татар бүресе” дип йөртелүе) белән бәйләнешкә кереп, яңа фикер калка: “җиде баҗа” йөзендә чагылыш тапкан җәмгыять Күгәй картны, аның кебек күпләрне үзенә буйсындыра, үзе кушканча яшәргә мәҗбүр итә. Җәмгыятькә бәя Чуракай картның пар атка өстәп җиккән ат мәгънәсендәге “Перәшкә” гыйбарәсе аша да көчәйтелә, Күгәй картка карата әйтелгән бу фикер дә өстән кушканны үтәп яшәү сыйфатын тәнкыйтьли.

Реализм юнәлешендә язылган бер төркем әсәрләр инкыйлаб, сугыш, батырлык темаларына мөрәҗәгать итә. М.Әмирнең “Хөррият”, Р.Ишморатның “Давылга таба”, “Шаулыйлар дулкыннар”, һ.б. әсәрләре шундыйлардан. Аларда төп герой бирелеше, конфликт, аның чишелеш үзенчәлеге социалистик реализм кысаларында хәл ителә.Шәхес культы фаш ителүдән файдаланып, Х.Вахитның “Давыл”, Р.Ишморатованың “Давылга таба”, И.Нуруллинның “Тукай

Петербургта”, А.Яхин һәм А.Гыйләҗевның “Шамил Усманов”, А.Гыйләҗевның “Сары чәчәк ата көнбагыш”, Т.Миңнуллинның “Канкай углы Бәхтияр”, Ю.Әминовның “Умырзая чәчәкләре”, Н.Фәттахның “Кол Гали”, Ә.Баянның “Һәйкәл” кебек драмалары тарихи темага өстенлек бирә, тарихи шәхесләргә бәйле вакыйга, хатирәләрне сурәтләү объектына әверелдерә.

Гомумән алганда, реалистик әсәрләрдә җәмгыятьтәге тәртипләргә бәя бирергә омтылу, тәнкыйди башлангыч көчле, бу юнәлештәге әсәрләр шартлылык, символик образларның күпмәгънәлелеге ягыннан үзенчәлекле, кызыклы. Шулар җәмгыятькә хас проблемаларны гомумкешелек югарылыгына күтәрергә ярдәм итә.

Контроль сораулар һәм биремнәр.

1. 1960-80 нче еллар татар драматургиясендәге яңарышның алшартлары нидән гыйбарәт?

2. Реалистик әсәрләрдә тәнкыйди катлам нинди функция башкара?

3. Бу юнәлештәге әсәрләргә нинди үзенчәлекләр һәм алымнар хас?

Лекция 2

Аннотация. Лекциядә 1960-80 нче еллар татар драматургиясенең төп үсеш тенденцияләре билгеләнә, үсешне тәэмин иткән төп алшартлар ачыклана, романтик драма әсәрләренә хас үзенчәлекләр төгәлләштерелә.

Ачкыч сүзләр: драма, мотив, романтизм, образ, деталь.

Теманы өйрәнүгә методик киңәшләр. Лекциядә темага кагылышлы төп фәнни-теоретик мәгълүмат бирелә. Шуннан соң мөстәкыйль эш буларак бирелгән сорауларга телдән җавап бирергә әзерләнү сорала. Теманың үзләштерелү дәрәҗәсен билгеләү максатында һәр лекциядән соң сораулар һәм бирелгән тәкъдим ителә.

Әдәбият исемлеге.

1. Әхмәдуллин А. Күңелләрне уятыр / А.Әхмәдуллин. – Казан: Мәгариф, 2007. – Б.5-31.

2. Әхмәдуллин А. Офыклар киңәйгәндә / А.Әхмәдуллин. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2002. – 239б.

3. Закирҗанов Ә. Заман белән бергә: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре / Ә.Закирҗанов. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2004. – Б.60-63.

4. Заһидуллина Д., Йосыпова Н. XXгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.

5. Лейдерман Л., Липовецкий М. Современная русская литература: В 3-х кн. Кн.2: Семидесятые годы (1968-1986): Учебное пособие / Л.Лейдерман, М.Липовецкий. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 288с.

6. Татар әдәбияты тарихы: Алты томда. Т.6: 60-90 еллар әдәбияты. – Казан: “Раннур” нәшр., 2001. – Б.344-387.

Глоссарий.

Жанр - әдәби әсәрнең тарихи барлыкка килгән, чынбарлыкның эстетик концепциясен белдерүче төре.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли танып-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Лекциянең планы.

1. 1960-80 нче еллар татар драматургиясендә романтик юнәлеш.
2. Әлеге юнәлешкә хас гомумүзенчәлекләр.
3. 1960-80 нче еллар аралыгында иҗат ителгән романтик әсәрләрдә чагылыш тапкан мотивлар төрлелеге.

Икенче юнәлештәге сәхнә әсәрләрендә шартлылыкның көчәюе, аның иҗтимагый-тәнкыйди яссылыктан рухи, психологик яссылыкка күчүе, романтик принципларның алга чыгуы күзәтелә. Т.Миңнуллинның “Әлдермештән Әлмәндәр” драмасында да романтик алымнар алга чыга.

Т.Миңнуллинның “Әниләр һәм бәбиләр” драмасында шул юнәлештәге фикерләр Гөлфинә һәм 18 яшьлек Дилемманың каршылыгы, бишек җыры метафорик образы аша тәкъдим ителә. Бишек җыры әсәр тукымасында кешелек кыйммәтләренә бәя булып яңгырый, милләтнең яшәешен, киләчәген дә автор гореф-гадәтләр сакланышында, рухи бөтенлектә күрә. Дилемма образы мисалында әдип әхлаксызлыкның халыкны юкка чыгаручы көч булуын күрсәтә. И.Юзеевның “Кыр казлары артыннан” әсәре дә әхлак проблемаларын яктырта.

Н.Исәнбәтнең фәлсәфи эчтәлекле “Кырлай егете” пьесасы шүрәлеләр хакындагы экият материалына таянып язылуы ягыннан кызыклы. Әсәрдә фикерләр катламнар формасында җиткерелә, драматург моңа бик күп сәнгати чаралар аша ирешә: кешеләр һәм шүрәлеләр тормышын “фантастик һәм реаль күренешләр кушылмасын гротеска алымнарда” (Н.Ханзафаров) сурәтли, ирониясле гыйбарәләрдән файдалана, юмор, сатирага мөрәҗәгать итә. Шундый фикерләрнең берсе болай яңгырый: “*Кеше, син һәрчак кешелеклеме, цивилизация сине нәрсәгә өйрәтте, ерак бабаларың – маймыллардан аерылгач, нәрсә югалттың, нәрсә таптың, эшләгән эшләрең һәрчак акыллымы? Әллә “акыллы”, мәкерле һәм куркыныч җан иясенә әверелә барасыңмы, җитдиләнеп, табигый көлүеңне дә оныта башладыңмы?”*. Проблема шул рәвешле гомумкешелек югарылыгына күтәрелә, яшәеш фәлсәфәсен үткәрә, яшәеш кануннарына мөнәсәбәтле тәнкыйди бәя исә гореф-гадәтләрдән, милли традицияләрдән читләшкән, милли үзенчәлекләргә битараф Усман морза образы аша төгәлләшә.

Р.Хәмиднең “Китәм инде” драмасында да милли традицияләрнең сакланышы мәсьәләсе лейтмотив формасын ала, Ә.Гаффарның “Язлар моңы” пьесасында әхлакый бөтенлек, рухи кыйммәтләрнең сакланышы Мәхәббәт фәлсәфәсенә бәйләнештә яктыртыла.

Т.Миңнуллинның “Ай булмаса, йолдыз бар” драмасы шартлылыкка корылуы белән үзенчәлекле. Автор яңа статус ала: вакыйгаларны хикәяләү, укучы хөкеменә тапшырудан әсәрдә катнашучы герой баскычына күтәрелә,үзе, персонаж буларак, төп герой Мәдинә Сафина белән көрәш-тартыш алып бара. Мондый үзенчәлекле конфликт әсәрдә кешенең рухи бөеклеге, кеше гомеренең, яшәешенең кыйммәте кебек проблемаларны күтәрә һәмалар барысы да фәлсәфи мотивлаша. Автор героен төрле авырлыклар аша сыный, Мәдинә яраткан иренең хыянәте ачысын да татый, бердәнбер кызын да югалта, әнисе кебек үк сукырая, шулар аша ул үзе дә язмыш авырлыкларына баш имәгән кешеләрнең гомумиләшкән образы булып төгәлләшә. Мәдинә язмышы аркылы драматург кеше яшәешенә мөнәсәбәтле фәлсәфәсен җиткерә: көчле кеше генә тормышта үз урынын табарга сәләтле; кеше үз язмышына үзе хуҗа, ул ныклы ихтыр көченә таянган, әхлакый кыйммәтләрдән читләшмәгән очракта гына үзе булып кала, бәхеткә ирешә ала. Т.Миңнуллинның “Моңлы бер җыр” драмасында, И.Юзеевның “Гомернең алты сәгате” трагедиясендә дә шартлылык алымының, шартлы-метафорик, романтик сурәтләрнең үзәккә алынуы күзәтелә.

Бу чор драматургиясендә иҗади эзләнүләр төп герой бирелеше, сурәтләнеше өлкәсендә дә күзәтелә. 1960 нчы еллардан сүз сәнгатенең бу төре “заман героен ничек сурәтләргә” (А.Әхмәдуллин) соравын алга куя. Шуңа мөнәсәбәттә сәхнә әдәбияты заман тәртипләренә каршы чыгучы, үз фикерен яклаучы яңа тип геройны тәкъдим итә. Ул җәмгыятьтә хөкем сөргән тәртипләр белән ризалашмыйча, үз тавышын, мөнәсәбәтен ишеттерергә омтыла, яшәү кануннарын үзгәртергә омтылу теләге белән яна. Мондый тип геройлар Ш.Хөсәеновның “Зөбәйдә - адәм баласы” (Зөбәйдә), А.Гыйләҗевның “Эңгер-меңгер” (Алим), Р.Хәмиднең “Җиде баҗа” (Чуракай карт) һ.б. әсәрләрдә үзәккә алына. Икенче төркем әсәрләр көчле рухлы, авырлык-каршылыклар алдында куркып калмаучы, үзенең, гаиләсенең, милләтенең киләчәге өчен борчылып яшәүче геройга мөрәҗәгать итә. А.Гыйләҗевның “Ефәк баулы былбыл кош” пьесасындагы Мияссәр карт, Т.Миңнуллинның “Нигез ташлары” әсәрендәге Гарифулла карт, “Ай булмаса, йолдыз бар” драмасындагы Мәдинә Сафина,

“Әлдермештән Әлмәндәр” моңсу комедиясендәге Әлмәндәр, И.Юзеевның “Сандугачлар килгән безгә”сендәге Хәмзин һ.б. образлар шул исемлекне тулыландыра.

Бу чор драматургиясе жанр һәм жанр формаларына мөнәсәбәттә дә кызыклы эзләнүләр алып бара, комедия жанрының сыйфат һәм сан ягыннан үсеш-үзгәреше күзәтелә, ул төрле жанр формаларына байый: музыкаль комедия (Ш.Бикчурин “Тальян моңы”, Т.Миңнуллин “Безнең авыл кешеләре”, И.Юзеев “Янар чәчәк”), моңсу комедия (Т.Минуллин “Әлдермештән Әлмәндәр”), көнкүреш комедиясе (Ю.Әминов “Сатучылар”, “Өти балак”, “Уҗым бозавы”, Т.Миңнуллин “Нигез ташлары”), сатирик комедия (Н.Исәнбәтнең “Кырлай егете”), трагикомедия (Ш.Хөсәенов “Зөбәйдә - адәм баласы”), лирик комедия (Х.Вахит “Рәхим итегез!”, “Кайда соң син?”) мәйданга килә, водевиль жанрының активлашуы күзәтелә (Х.Вахит “Күк капусы ачылса”, “Кодалар” һ.б.). Драма жанры публицистик драма (Т.Миңнуллин “Моңлы бер җыр”), лирик драма (Р.Хәмид “Кайтыр идем”), мелодрама (Р.Батулла “кичер мине, әнкәй”), интеллектуаль драма (Т.Миңнуллин “Дуслар җыелган җирдә”), социаль-психологик драма (Ш.Хөсәенов “Әни килде”) кебек жанр формаларын тәкъдим итә, актив булмаса да, трагедия жанрында да әсәрләр иҗат ителә (И.Юзеев “Гомернең алты сәгате”, Т.Миңнуллин “Канкай углы Бәхтияр”, А.Гыйләҗевның “Өч аршын җир”).

Шул рәвешле, бу еллар драматургиясе сүз сәнгатен яңа эчтәлек, форма үзенчәлекләре, алымнар белән баета, ярымдемократик үзгәрешләр тәэсирендә заман тәртипләренә, җәмгыятькә каршы чыгып, үз фикерен, мөнәсәбәтен җиткерергә омтылучы, көчле рухлы геройларны мәйданга чыгара.

Контроль сораулар һәм биремнәр.

1. 1960-80 нче еллар татар драматургиясендә романтизм иҗат юнәлешенең яңарышы, аның алшартлары нидән гыйбарәт?

2. Романтик әсәрләрдә нинди катламнар урын ала, алар нинди функция башкара?

3. Бу юнәлештәге әсәрләргә нинди үзенчәлекләр һәм алымнар хас?

Тема 18: Т.Миңнуллин иҗаты (1935-2012)

Лекция

Аннотация. Лекциядә Т.Миңнуллинның тормыш һәм иҗат биографиясе өйршнелә, драматургиясенең төп үсеш тенденцияләре билгеләнә иҗатындагы тематик-проблематик төрлелек, шартлы алымнар ачыклана, татар драматургиясе үсешенә керткән өлеше дәлилләнә.

Ачкыч сүзләр: драма, мотив, тема, проблема, образ, деталь, шартлылык.

Теманы өйрәнүгә методик киңәшләр. Лекциядә темага кагылышлы төп фәнни-теоретик мәгълүмат бирелә. Шуннан соң мөстәкыйль эш буларак бирелгән сорауларга телдән җавап бирергә әзерләнү сорала. Теманың үзләштерелү дәрәҗәсен билгеләү максатында һәр лекциядән соң сораулар һәм бирелгән тәкъдим ителә.

Әдәбият исемлеге.

1. Әхмәдуллин А. Офыклар киңәйгәндә / А.Әхмәдуллин. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2002. – 239б.

2. Әхмәдуллин А. Туфан Миңнуллин / А.Әхмәдуллин // Татар әдәбияты тарихы. 6 томда. Т.6. – Казан: “Раннур” нәшр., 2001. – Б.405-430

3. Батталова А.Д. Татар драматургиясендә йорт образының үсеш–үзгәреше (1960–2000 еллар): Монография . – Казан, 2009. – 132 б.

4. Закирҗанов Ә. Заман белән бергә: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре / Ә.Закирҗанов. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2004. – Б.60-63.

5. Заһидуллина Д., Йосыпова Н. XXгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.

Глоссарий.

Жанр - әдәби әсәрнең тарихи барлыкка килгән, чынбарлыкның эстетик концепциясен белдерүче төре.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли танып-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Лекциянең планы.

1. Т.Миңнуллиннның тормыш һәм иҗат биографиясе.
2. Драматургның беренче чор иҗатында тематик-проблематик бөтенлек.
3. 1970 нче еллар иҗатында яңарыш, “Дуслар җыелган җирдә”, “Әлдермештән Әлмәндәр” әсәрләрендә метафора һәм шартлылык алымнарына таяну үзенчәлеге.
4. Т.Миңнуллиннның “Ай булмаса, йолдыз бар” драмасында шартлылык.
5. Әдипнең “Саташу” драмасында тәнкыйди катламнар.
6. Т.Миңнуллин иҗатында тематик-проблематик һәм жанрлар төрлелеге.

Т. Миңнуллин әдәбиятка алтмышынчы еллар башында юмористик хикәяләр һәм кечкенә күләмле сәхнә әсәрләре белән килә. Соңрак ул драматургия жанрының олырак формаларында көчен сынарга керешә. Т.Миңнуллинга драматург буларак танылу алып килгән«Нигез ташлары» (1968) драмасында конфликт аталар һәм балаларның тормышка төрлечә карашлары бәрелешеннән гыйбарәт. Улларының төп нигезгә йорт салып бирергә уйлаганын белгәч, эти кешеаларны чакыртып кайтара. Бу «гаилә хөкемендә» Гарифулла улларының индивидуаль портретлары торгызыла:*«типкәләнеп, тормыш ни бирсә, шуңа разый булып яшәргә өйрәнгән, эшаты»* Хәниф, *«влач яратучы, борынын күтәргән, җирдән аерылган, гамъсезләнә башлаган»* Хәмит, *«акылы утырып җитмәгән»* Хәлим, *«карак»* Хәлил.Намус белән яшәргә тырышкан, үзенең балаларыннан да шуны көткән картның ата-бабадан калган чиста-пакь нигезгә хыянәт итеп, урланган

материаллар белән, өстән килгән фәрман буенча гына йорт төзеп керәсе килми. Ул «зур кешеләр» булган улларына гына түгел, заман, җәмгыять алып килгән үзгәрешләргә дә әхлакый хөкем карары чыгара.

Ләкин Гарифулланы иң борчыганы — нәселенең дәвамчылары дип уйлаган улларының нәселгә, туган җиргә җитди карамаулары, аның намусына тап төшерерлек эшләр кылулары. Шушы үзенчәлектән чыгып, А.Әхмәдуллин Гарифулланы «халык акылын, саф күңелен, түземлеген һәм фидакарьлеген чагылдырган» герой итеп бәяли. Гарифулланың комедия ахырында яңгыраган төп фикере ил язмышын колачлап ала: «*Әгәренки, син өй салырга уйласаң, нигез ташларың таза булсын. Мурып беткән таш өстенә өй салып булмый, өй, бүрәнәләре искергәнче үк, кыйшаеп, ишелеп төшә. Әтаза нигез ташы өстенә әллә ничә тапкыр өй салырга була. Менә мин дәәтиеңне, абыйларыңны шуның өчен ачуланам. Алар нык, таза булса, минемнәселнең гомере озын булачак».*

Татарстан китап нәшрияты 1965-1970 еллар арасында аның пьесалары, юмористик хикәяләре һәм новеллалары тупланган биш җыентыгын бастырып чыгара. Бу чор драмаларында ике төп тема күзгә ташлана: прозадагы кебек үк, авыл темасының алгы планга чыгуы, авылга милли көнитеш, яшәү рәвеше саклана торган урын буларак карау. Ул Т.Миңнуллинның «Без бит авыл малае» комедиясендә аермачык. Пьеса үзәгенә бер йортлы, бер урамлы авыл язмышы куелган. Алпамыш авылындагы ялгыз өйдә үзләренең авылларын өзелеп яратучы Иштугановлар гаиләсе яши. Шушы гаилә ашаавылларның яшәеше, киләчәге проблемасы күтәрелә. Әйтерсең лә драматург бай рухи тормыш белән яшәүче Алпамышны авылларны юк итүгә китергән җәмгыятькә каршы куя. Бер йортлы авыл илдә югала барган әхлакый дефицитны саклап яшәүче урын булуы белән әһәмиятле. Зиратына ничә мең кеше күмелгән авылдан халыкның китеп бетү факты җәмгыятьнең иң мөһим кыйммәтләрне кадерләмәве кебек кабул ителә.Ачыктан–ачык булмаса да, драматургның тәнкыйди фикерләре тоемлана: «*Галимҗан. Сахалиннан кайнише кайтып төшкән, чыраен сыткан була, бурсык! Кыртапалар шундый алар, Иртуган абый. Ул минем өемә килеп төшсәме?*

Иртуган. Өең бармы соң синең?

Галимҗан. Нәрсә ул өй, Иртуган. Хәзерге заманда кая барсаң, шунда өй. Кил монда, иптәш Галимҗан, дип чакырып торалар. Владивостоктан Житомирга хәтле, Норильскидан Пржевальскига чаклы... Ә син Робинзун Крузо кебек, ә, Иртуган дус. Берүзең, ә?». Драматург авылны ташлаганнарның психологиясен чагылдыра, кшеләргә шушы фикерне сеңдергән, «кече ватан»га «олы ватан»ны каршы куйган сәясәтне гаепли.

Авылны милли традицияләрне, милли үзенчәлекләрне саклаучы, ләкин заман үзгәрешләре нәтиҗәсендә җимерелү куркынычы яный торган, кеше өчен кадерле урын итеп карауТ.Миңнуллинның «Монда тудык, монда үстек» (1982) драмасында да үзәктә тора. Бу мотив аның драматургиясен үтәли кисеп бара.

Икенче тема кешедәге һәм җәмгыятьтәге әхлакый үзгәрешләргә кагыла. Бу юнәлештәге әсәрләргә материал итеп шәһәрдә яшәүче зыялылар тормышы алына. «Миләүшәнең туган көне» (1968) драмасы яңа гына тормышка аяк баскан яшь шагыйрь Рәфис, яшь композитор Фәһим һәм яшь рәссам Нурисламнарның, дуслары Шәһит белән каршылыкка кереп, Миләүшәне аның йогынтысынан тартып алулары турында сөйли. Дуслары Шәһитнең эш өчен — карьера өчен яшәвен ялгыш саный, әсәрдәге төп каршылык та, ахыр чиктә, шәхси максатлар һәм идеалга хезмәт итү булып гомумиләшә. Әсәрнең дәвамы төсендә, шартлылык алымыннан файдаланып язылган «Дуслар җыелган җирдә» (1978) драмасында вакыйгалар катламы Нурисламның дусларын картинасын карарга чакыруы, ләкин аларның үз бәяләрен бирмичә генә өйләренә таралышуы һәм Нурисламның әкияте хакында уйланып, кабат җыелулары хакында сөйли. Нурислам белән дуслары арасындагы тышкы конфликт, Нурисламның үз эчке каршылыгы ярдәмендә автор дуслыкның ялганга, ясалмалылыкка корылуы, эгоистлык, курку, ваемсызлык, битарафлык кебек проблемаларны калкыта. Төп фикер метафора аркылы җиткерелә, Нурислам дусларына пәриләр турында әкият сөйли: «*Көннәрдән бер көнне урманда йөргән егет нindидер ят тавышлар ишеткән... Аланда пәри туе икән. Аландагы меңләгән пәритәгәри-тәгәри, сикерә-сикерә биләр икән, ә үзләре: «Чәршәмбе, чәршәмбе» дип кычкыралар икән. Егет аптырашта калган. Ник дисәң, ул көнне чәршәмбе*

түгел икән, җомга икән... егет: «Бүген чәршәмбе түгел, җомга» – дип кычкырып, пәриләрне төзәтергә теләгән. Ләкин уеннан кире кайткан... берүзем җомга дип кычкыру килешмәс дип уйлаган. Һәм.. «Чәршәмбе, чәршәмбе», - дип кычкыра башлаган... Аның кычкыруын кабул итеп, пәри: «*Инде алай икән, бездән сиңа ни кирәк?» – дип сораган».* Егет үзенең бөкресеннән шул рәвешле котыла. Ләкин күрше авылдагы икенче бер бөкре егет, пәриләргә кушылып, «чәршәмбе» дип кычкырмыйча, аларны «җомга» дип төзәтә һәм нәтиҗәдә икесенең дә бөкресен үзенә ала. Т.Миңнуллинның бу әсәре сәнгати яктан яшәп килүче мифны җимерү (демифологизация) алымына мөрәҗәгать итә: автор совет системасының төзеклеге, бөтенлегенә кагылышлы идеолоогик мифны җимереп, үз фикерен төгәлләштерә, пәриләр образларына мөнәсәбәтле фикер шундыйлардан. Шушы яссылыкта әлеге әкият дусларның тормышына метафора булып кына калмый, шул чор идеологиясенә, җәмгыятенә бәя булып та яңгырый: икейөзлеләнеп, үз уйлаганыңа буйсынып түгел, башкаларга ияреп яшәгәндә, тормыш тук. Шушы әкият автор фикерен формалаштыра: җәмгыять кешене юкка чыгара, кешенең үз «мин»ен үтерә. Идеянең объектив катламда Нурислам тарафыннан тагын бер кат кабатлануы мәгънәне көчәйтә: «*Мин сөйләгән әкияттәге пәриләр – безнең күңелебезгә кереп оялаган үәшнлегебез, ваемсызлыгыбыз, тәти булып күренергә тырышуыбыз... Алар туй ясый да туй ясый, без һаман бер сүз сөйлибез: чәршәмбе, чәршәмбе, чәршәмбе... Шуның чаклы күнегелгән, дөньяның, тормышның бүтәнчә булуын күз алдына да китермибез. Менә ни өчен сүземне әйтеп бетермәдем мин, Гайнулла. Өзеп әйтә алырлык хәлдә түгел. Ике бөкре белән яшәгәнче, бер бөкредән котылып, кызларны гашыйк иттерү начармыни?».*

Бу темага драматург тагын бер тапкыр әйләнеп кайта, аның өченче өлешен — «Хушыгыз!» (1993) драмасын яза. Геройлар өлкәнәйгән, һәм күренекле җырчыга әверелгән Миләүшә, соңгы сәгатьләре җиткәнне белгәч, авылдан яшьлек дусты Галимулланы чакырта. Элекке дуслары белән ара өзелгән, ул аларның мәете янына керүләрен дә теләми. Миләүшә тормышка яраклашу яки үз юлыңны сайлау алдында калып, бәргәләнеп яшәгәнлегенә

төшенгән, җәмгыятьнең ялган белән сугарылган булуын аңлаган, ялгызлыкта калып, яшәү мәгънәсенә төшенгән герой кебек тәкъдим ителә. Аның эчке каршылыгы да яшәеше белән күңел дөньясы арасында тәгәлләшә. Тышкы ялган дөнья белән эчке халәте, тормыштагы даны белән шәхси бәхетсезлеге, чын күңелдән Галимулланы яратып та, дан-дәрәҗә хакына аннан читләшүе бу каршылыкны төрле яссылыкларда ачарга ярдәм итә. Романтик сюжет сызыгындагы Миләүшә белән Галимулла "уены", кайчандыр "дус" булып "уйнаган" Рафис, Фәһим, Нурисламнарның яшәеше укучыны бер фикергә китерә: кеше үзе булып калганда гына яшәү ямен, бәхетен таба ала. Шулай драматург гаепнең кешеләрдә генә булмыйча, җәмгыятьтә икәнлегенә басым ясый. Шул ук вакытта автор сурәтләгән постсовет җәмгыятендә дә дөньяны камилләштерергә, матурларга омтылган зыялыларга, талант ияләренә урын юк. Авторның яшь герой Рөстәм авызыннан әйттергән соңгы репликасы шуны раслый.

1970–1980 еллар — Т.Миңнуллинның иҗатында тематик төрлеләнү чоры. Драматург җәмгыятьтәге проблемалар хакында сөйләшүне дәвам итә («Үзебез сайлаган язмыш» (1973), «Әниләр һәм бәбиләр» (1983), тарихи темалар аша бүгенгегә бәя бирергә омтыла («Канкай угылы Бәхтияр» (1974), «Моңлы бер җыр» (1981), яшәеш фәлсәфәсенә мөрәҗәгать итә («Әлдермештән Әлмәндәр» (1976), «Ай булмаса, йолдыз бар» (1977).

Т.Миңнуллинның "Әлдермештән Әлмәндәр" әсәрендә җәмгыятьне түгел, яшәү кануннарын бәяләргә омтылыш күзәтелә, шартлы образ-детальләр, алымнар көчле фәлсәфи гомумиләштерүләр ясауга юнәлтелә, бу сыйфатлар аны реализм кысаларынан алып чыгып, шартлы-метафорик, романтик принципларга якынайта. "Әлдермештән Әлмәндәр" әсәре чын мәгънәсендә тормышчан, идеал дәрәҗәсенә җиткерелгән образ-характерны сәхнәгә алып менүе ягыннан, тел-сурәтләү чараларына, кинаяле тезмәләргә, канатлы гыйбарәләргә байлыгы, образларның мәгънәви тирәнлеге җәһәтеннән гомумән драматургиядә үзенчәлекле урын тота. Аның жанры автор тарафыннан моңсу комедия буларак билгеләнә. Сюжет сызыгы Әлмәндәрнең авылдагы тормыш-

яшәеше, бакчада йорт салуы, Әҗәл, Евстигней белән очрашулары кебек вакыйгаларны бер ноктага җыя.

Әсәрнең темасы буыннар бәйләнеше, әдәп-әхлак кануннарына тугрылык, яшәү матурлыгы кебек төгәлләшә. Төп сюжет сызыгында каршылык, кеше-кеше арасында туып, Әлмәндәр һәм Әҗәл арасында барган тартыш кебек формалаша. Аның аша автор кешенең яшәү мәгънәсе, сугышка, сәяси-иҗтимагый вакыйгаларга мөнәсәбәтенә кагылышлы фикерләрен үткәрә, әхлаксызлык, кешенең хакимлеккә омтылуы, кешеләрнең үзара мөнәсәбәтләре кебек проблемаларны яктырта. Бу каршылык үткен характерлы булуы, көтелмәгәнчә чишелүе ягыннан укучының игътибарын тартуы, уйланырга мәҗбүр итүе белән бергә идеяне дә көчәйтә. Укучы Әлмәндәрнең Әҗәлне җиңүен яки Әҗәлнең Әлмәндәрне исән калдыруын көтә, әмма каршылык йөзъяшәр бабайның Үлем язуына кул куюы кебек чишелә.

Ярдәмче сюжет сызыкларындагы тышкы каршылыклар Әлмәндәр белән Өммия, Искәндәр белән Әлмәндәр арасында үстерелә һәм Әлмәндәргә бәя бирү, аның асыл сыйфатларын ассызыклау вазифасын башкара.

Төп сюжет сызыгындагы эчке каршылык исә Әҗәл күңелендә төгәлләшә һәм әсәр тукымасында бу каршылык әһәмиятле роль уйный, төп конфликт буларак билгеләнә. Әҗәл йөрәк кушканча яшәү, кешеләр тормышындагы матурлыкка омтылу белән бурыч арасында бәргәләнә: аңа Әҗәлнең җанын алу бурычы йөкләнгән, әмма ул Әлмәндәрнең яшәешенә гашыйк була, аны исән калдыру хыялы белән “яна башлый”: *“Яклыйм?.. Әйе, яклыйм! Хакым юкмы әллә?! Әгәр беләсең килсә, җанкиссәккәем, дөнья үлемнәе генә тормый. Туйдым! Әгәр кулымнан килсә, мин үзем Әлмәндәр урынында булыр идем. Без кемнәр синең белән? Үлемсез булудан ни мәгънә? Безнең бар белгәнебез: кайгы хәсрәт, күз яшьләре”.*

Әсәрдә эчке һәм тышкы каршылыклар Әлмәндәрнең асыл сыйфатларын ассызыклау, әхлакый бөтенлеген тирәнрәк ачу, бәяләү юнәлешендә үстерелә. Әлмәндәр җор һәм шат күңелле, кайгылы вакытында көлә белүче карт булып гәүдәләнә. Әҗәл тарафыннан аңа шундый бәя бирелә дә: *“Гап-гади кеше. Ләкин*

гомере буе яшәүнең кадерен, тәмен белеп яшәгән кеше. Иң авыр чакларда да тормыштан ямь таба белгән, күңел көрлеген югалтмаган кеше. Ул авылның шатлыгы, өмете. Аны күреп сөйләшкән кеше кайгысын оныта. Мин дә Әлмәндәр карт яшенә җитәрмен дип өметләнә...” Бу фикер Әлмәндәрнең үзе тарафыннан тагын бер кат искәртелә, көчәйтелә: *“Мин, үзең беләсең, шыңшып йөрергә яратмадым. Дөньядан ямь табып яшәдем. Авырлык килсә дә, бирешмәдем. Җылап йөрүчеләрне җенем сөйми”*. Әлмәндәрнең берничә тапкыр кабатланган җырында да шул сыйфатларның ассызыклануы күзгә ташлана:

Ала карга дигән, әй, асыл кош,

Кунган җирең кайсы имәндә?

Син башың исәң дә, мин имәдем,

Башкаема хәсрәт килгәндә.

Моннан тыш әсәрдә чагылган вакыйгаларда, кешеләр белән мөнәсәбәтләрендә аның эшчән, җор телле, киң күңелле, әхлаклы булуы ачыла, яшәү максатының башкалар күңелендә матурлык уяту икәнлеге хакындагы фикер раслана. Т.Миңнуллин әсәрнең идеясен дә Әлмәндәр образына бәйләнештә җиткерә һәм ул яшәеш кануны кебек яңгырый: һәркем матурлыкка омтылып яшәргә тиеш, шул очракта гына кеше үзен тулы бәхетле тоя алачак, яшәве матур, мәгънәле булып, башкалар күңелендә дәвам итәчәк.

Т.Миңнуллинның «Әлдермештән Әлмәндәр» моңсу комедиясендә йорт образы шартлылык белән сугарылган. Драматург йортның бер өлешенә – ишегалдына игътибар юнәлтә: «Әлдермеш авылында Әлмәндәр картның ишегалды. Верстак. Верстак янында ышкыланган, ышкыланырга әзерләнгән такталар өеме. Ишегалдына өйнең ян тәрәзәләре караган. Койма буенда самолет трабына охшатып эшләнгән баскыч. Баскыч өстендәге мәйданчыкка тәхеткә охшатып әйләнгеч кресло куелган. Ул креслога менеп утырсаң, авыл күренә. Әлмәндәр өе яныннан юл уза. Ул юлдан авыл халкы үтеп йөри. Койма, капка, тәрәзә наличниклары, баскыч төрле төсләргә буялган. Барысы да Әлмәндәр картның кулы белән эшләнгән. Ут янганда Әлмәндәр карт верстак янында көйли-көйли такта ышкылый». Эш-хәрәкәтләр мәйданын бөртекләп тасвирлый,

өйнең һәм ишегалдындагы һәммә әйбернең Әлмәндәр карт кулы белән эшләнгәнлегенә махсус басым ясый. Бу, үз чиратында, йортның һәр деталенә җан өрә, аларны «шәхсиләштерә».

Йорт белән янәшә юл мотивы калкып чыга. Юл аша авыл халкы үтеп йөри, юлдан Әлмәндәр йортына туганнары кайта, танышлары, дуслары килә. Ул Әлмәндәрнең өен тышкы дөнья белән бәйләп тоту вазифасын үти. Йортка алып килүче «юлда бер үк вакыт һәм пространство яссылыгында төрле язмышлар, шәхесләр очраша». Вакыйгаларның өйдә түгел, ә бәлки ишегалдында баруы юлның әһәмиятен тагын да арттыра. Төп герой бер тапкыр да өйгә кереп карамый. Йортта утыру аның өчен – эшсезлек, авыру билгесе. Аңа капма-каршы куелган дача, киресенчә, геройның чиксез яшәү көчен, хәрәкәтчәнлеген раслый.

Әсәрдәге бөтен вакыйгалар ишегалдында бара. Монда Әлмәндәр Сәйфулла белән дә, Габдрахман белән дә сөйләшергә, Хәмдебану белән яшьлек истәлекләренә бирелергә, бөтен авыл малайларын җыеп әңгәмә корып алырга өлгерә. Йортта улы Искәндәр белән Өммия хуҗалыгы, ишегалды исә – Әлмәндәр патшалыгы.

Драматург тасвир иткән өй тирәлеге хәтта теонимик Әҗәлне дә сыйдыра. Вакыйгалар дәвамында ишегалды, Әҗәл һәм Әлмәндәрнең алыш мәйданына әверелеп, шартлы эчтәлек ала. «Шартлылык җитди теманың тормышчан фәлсәфи мәгънәсен тулы ... ачарга булыша». Әлеге ярым реаль, ярым әкияти мәйдан комедиядәге геройларны үз янына туплый, аларны шәхес буларак ачуга ярдәм итә.

Сәхнә законнары әдиптән сурәтләнгән дөньяның шартлылык алымнарына таянып тасвирлануын таләп итә. Биредә шартлылык геройларны сурәтләүдә чагылып, Әҗәл һәм Әлмәндәр образларының бирелешендә гәүдәләнеш ала. Әдип татар драматургиясендә традицион дәвам итеп килүче символик образлардан, шартлы алымнардан отышлы файдалана, бу алым-образлар аңа әхлакый һәм фәлсәфи фикерне тирәнрәк җиткерергә ярдәм итә. Әлмәндәр образы татар халкына хас иң матур гадәтләрне, әхлакый сафлыкны,

горурлыкны, тапкырлыкны үзендә туплап, авторның милләткә җиткерергә теләгән сыйфатларын яктырта. Әҗәл исә, шартлы образ-символ буларак, татар халкын рухи сындырырга омтылучы көчләрне алмаштырып килә. Шуңа бәйле төстә әсәрнең идеясе татар халкын Әлмәндәр кебек әхлакый сыйфатларга бай, тапкыр, хәйләкәр, нинди генә очракларда да югалып калмаска өндәүче фикер белән дә тулыландырыла.

Т.Миңнуллинның "Ай булмаса, йолдыз бар" (1977) драмасы шартлылыкка корылуы белән үзенчәлекле. Автор яңа статус ала: вакыйгаларны хикәяләү, укучы хөкеменә тапшырудан әсәрдә катнашучы герой баскычына күтәрелә, үзе, персонаж буларак, төп герой Мәдинә Сафина белән көрәш-тартыш алып бара. Мондый үзенчәлекле конфликт әсәрдә кешенең рухи бөеклеге, кеше гомеренең, яшәешенең кыйммәте кебек проблемаларны күтәрә һәм алар барысы да фәлсәфи мотивлаша. Автор героен төрле авырлыклар аша сыный, Мәдинә яраткан иренең хыянәте ачысын да татый, бердәнбер кызын да югалта, әнисе кебек үк сукырая, шулар аша ул үзе дә язмыш авырлыкларына баш имәгән кешеләрнең гомумиләшкән образы булып төгәлләшә. Мәдинә язмышы аркылы драматург кеше яшәешенә мөнәсәбәтле фәлсәфәсен җиткерә: көчле кеше генә тормышта үз урынын табарга сәләтле; кеше үз язмышына үзе хуҗа, ул ныклы ихтыр көченә таянган, әхлакый кыйммәтләрдән читләшмәгән очракта гына үзе булып кала, бәхеткә ирешә ала. Т.Миңнуллинның "Моңлы бер җыр" (1981) драмасында да шартлылык алымының, шартлы-метафорик, романтик сурәтләрнең үзәккә алынуы күзәтелә.

«Әниләр һәм бәбиләр» (1984) драмасы Гөлфинә һәм Дилемма каршылыгында үз балаларын кадерләп үстерүче һәм ташлап китүчеләрне янәшә куя, баланың, аны ратуның иң олы кыйммәт булуын раслый. «Илгизәр плюс Вера» (1992) комедиясендә катнаш никахлар проблемасын яңача яктырта, аның бер милләт файдасына хезмәт итүен, бигрәк тә азрак сандагы милләтләргә зыян салуын ассызыклый. Җәмгыятьтәге милли үзаң үсмәү, халык гореф–гадәтләрен сакламау, милләт өчен мөһим кагыйдәләрнең бозылуы бу бәхетсезлекнең сәбәбе итеп күрсәтелә.

Драматургның «Гөргөри кияүләре» (1995) ике пәрдәле этнографик-музыкаль һәм «Йөрәк маем» (1996) комедияләре дә — татарлык рухына, матур гореф-гадәтләргә хөрмәт тәрбияләүче, халыкның бердәмлеген ныгытуга өлеш кертүче әсәрләр.«Гөргөри кияүләре»ндә үзәк герой Гөргөри адәм баласының гаилә бәхетен бары халыкның борынгыдан килгән гореф–гадәтләргә, милләткә тугрылыклы булуында гына күрә. Үзенең кызы Үринәне дә, борынгы йолаларга туры китереп, лаеклы кешесенә кияүгә бирергә тели.«Йөрәк маем» (1996-97) комедиясендә заман җилләре — телевизорлар, яңа күңел ачу чараларының традицияләрне җимерүе билгеләнә. Әлеге проблема язучының «Саташу» (1998-2001) әсәрендә тагын да көчлерәк яңгыраш алып, җәмгыять проблемасы буларак күтәрелә. Драманың төп сюжет сызыгындагы каршылыкны Гүзәлнең әтисе Марат һәм әнисе Галиябану белән конфликты тәшкил итә, асылда бу үз барыр юлында саташкан 27 яшьлек Гүзәлнең үз-үзен раслау, үз-үзен эзләү тарихын яктырта. Кызның Надир белән конфликтының нигезендә дә шушы проблема ята. Шуның белән янәшәдә Саташкан әби образы килә, аның белән бәйле сюжет сызыгы мөстәкыйль сюжет чылбыры буларак үстерелә, ул сурәтләнгәннәргә һәм субъектив эчтәлектә яшәешкә бәя бирү сызыгы булып төгәлләшә. Тәнкыйди бәя берничә эчтәлектә урын ала, нигездә, өч сукмак тәшкил итә: кешеләр арасындагы, ата-ана һәм бала арсындагы мөнәсәбәтләр, җәмгыятьтәге яшәеш кануннарының ялгыш булуы, идеологик һәм милли аңны тәнкыйтьләү. Беренчесе - әхлакый бәя. Әсәр буена саташкан әби монологында барыр юлның булып та, кайтыр юлның булмавы хакында сүз бара. Ул Гүзәл образы белән янәшәлектә алып барыла һәм әсәрнең буеннан-юуена үстерелә бара. Гүзәл әти-әнисен кабул итми, алар өстеннән жалобалар яза, судка йөри, бары әти-әнисенең фаҗигасеннән соң гына ул үз хаталарын таный, үз юлын таба. Иң соңгы өлештәге әби монологы шуңа йөз тота: “*Йо Ходаем! Үзең сакла. Шушы юлдан килгән идем шул. Шушы өй янында гына үткән идем. Кайтыйм әле... Кайтыр юлым онытылганчы кайтыйм әле... Баргач кайтырга да кирәк шул. Йа, Раббым, саташканнрга юл күрсәт”.*

Икенче бәя – иҗтимагый бәя. Автор Гүзәлнең, аның кебек яшь буынның әхлаксызлыгын, заманга, җәмгыятьтәге тәртипләргә бәйләп аңлата һәм үз позициясен Саташкан әби монологларында җиткерә. Ул кешеләрнең бер-берсенә ят булулары, читләшүләре, рухи җепләрнең өзелүе һ.б. проблемаларны күтәрә: *“Саташты дөнья. Ят кешеләр күбәйде. Үз кешеләр бетте. Урамга чыксаң – ят кешеләр, өйгә керсәң – ят кешеләр, шуңа күрә сугышалар. Сугышмыйча гына яшәп булмыймы? Әйтәсе сүзең булса, әйт телең белән. Нигә әйтәсе сүзеңне боимба, йодрык белән әйтергә. Акылсызлар күбәйде. Оятсызлар күбәйде. И, Ходаем, акылсызларга акыл бир, саташканнарга юл күрсәт”.* Йорт образы аркылы әлеге фикерләрен автор тагын бер кат көчәйтә. Шәһәр йортлары үзенең эчке матурлыгын, җылылыгын югалткан, рухи яктан саеккан, тирә-юньгә битараф, индивидуальлектән мәхрүм өй-фатирлар буларак тасвир ителәләр. Шәһәр йортына каршы идиллик сурәтләнгән авыл өе куела. Гаилә мәшәкатьләреннән тәмам арган, кысан шәһәр фатирында җанына тынычлык таба алмаган Галиябануның күңеле авылга тартыла: «*Әйдә, авылыңа кайтып китәбез, Марат. Йортыгызны да ремонтларбыз*». Авыл йорты кешене көндәлек мәшәкатьләрдән арындырып, рухи көч бирүче, ял иттерүче, уңай энергиягә ия урын буларак тәкъдим ителә.

Шунда ук субъектив эчтәлекнең иҗтимагый бәядән сәяси, идеологик бәягә йөз тотуы ачыла. Бу төр бәя ике катламлы бәяне үз эченә ала. Бер яктан ул илдәге сәяси барышка бәя бирсә, икенче яктан, чит традицияләр, башка милләт йогынтысы көчләп тагылган татар халкы, милләте фаҗигасенә бәя дә булып укыла: “*Тукта, аякларым алүтламый ич әле. Нишләп атламыйлар икән алар? Иртән атлыйлар иде, хәзер атламыйлар. Яле, атла, нигә атламыйсың. Әллә бу аягымны ятсынасыңмы? Ят итмә, ул бит синең парың. Ят түгел ул сиңа. И, карасана, галушларым үземнеке түгел икән ич. Ят галушлар ич болар. Алыштырганнар ич галушларымны. Аякларым нигә атламый дмсәм, галушларымны алыштырганнар икән. Минем галушларым кызыл эчле иде, болар кара эчле ич. Кызыл эчле галушка ияләшәкн ич минем аякларым, кара эчле галушларны ятсыналар ич алар. Шуңа атламыйлар да. Ятсыналар шул.*

Ят галушны үз итмиләр. Бөтен нәрсә ят. Кешеләр ят, галушлар да ят, аяклар ничек атласын. Юк, кимим ят галуәларны. Үземнекеләрне бирсеннән. Минекеләр кызыл эчле иде. Кимим, нишләп киим мин ят галушларны. Ник алыштырганнар аларны?”. Биредә галошлар образының төрле эчтәлекләрен уйнатып, Т.Миңнуллин аның ят традицияләр, икенче төрле системага, яшәү рәвешенә күчү, шул юлда олы буынның үз-үзен таба алмавы, системаның кешеләрне ят итүе кебек тә укылу мөмкинлекләрен калдыра. Үз кешеләрнең ятка әйләнү сәбәпләрен дә ул шуңа бәйләп аңлата. Саташкан әби XX гасырдагы төп сәяси-идеологик процесска пародия итеп тә уйланылган дигән тәэсир кала.

Автор күпчелек әсәрләрендә олы философик категорияләр турында — кешенең дөньяда яшәү мәгънәсе, аның җәмгыять һәм үз алдындагы гражданлык җаваплылыгы, әхлакый сафлыгы, намуслылыгы, туган җиргә, Ватанга тугрылыгы, үз халкының үткәненә ихтирамы һәм киләчәгенә ышанычы, рухи ныклыгы турында сүз алып бара. Ике гасыр чигендә иҗат ителгән әсәрләрендә, болар белән янәшә, тәүбә итү мотивы калкып чыга. Мәсәлән, «Сөяркә»сендә яңа җәмгыятьне, андагы тәртип–кануннарны офис, квартира мисалында тасвирлаган драматург мәчет образына мөрәҗәгать итә. Ул — кешенең гөнаһларыннан арыну, тәүбәгә килү, дөньялык мәшәкатьләрен онытып, Алла каршындагы бурыч, җан пакьлеге, бакый дөнья хакындагы гоманлауларга бирелү урыны. Әмма яңарышка әле аяк кына баскан халык аңа ияләшеп җитмәгән. Аңа каршы куелган гөнаһ йорты — сөяркә Әнисәнең квартирасы драматургка гөнаһлы җәмгыять моделе тудырырга ярдәм итә, гөнаһтан арыну, тәүбә итү — рухи торгынлыктан, ярлылыктан чыгуның бер юлы кебек күзаллана.

Драмада Хәбир белән Әнисәнең гөнаһ мәсьәләсендә фикер төрлелеге белән очрашабыз. Әсәрнең сюжеты да геройларның гөнаһ мәсьәләсендә эзләнү тарихын берләштерә. Шуңа мөнәсәбәттә Хәбир - Әнисә тышкы каршылыгы, Әнисә һәм өлешчә Хәбир күңелендә баручы эчке каршылык асылда бер мәсьәләне – гөнаһ, рухи бөтенлек, әхлакый кыйммәтләр проблемасын ассызыклап бара. “Гөнаһ нәрсә ул? Сөяркә булу, никяхсыз башка берәүне ярату – гөнаһмы, түгелме?” соравы үзәккә куелып, һәр герой тарафыннан җавап

эзләнә: *“кеше өлешенә керү – гөнаһ (Әнисә); “син ышанган кеше сине алдаса” (Рәмзия); “яратуның ни гөнаһы бар икән, яратмаган кеше белән тормышыңны бәйләү – гөнаһтыр” (Хәбирә); “йомшак кешедән бала табу – гөнаһ” (Хәбир); “...имансыз җанның үз-үзен аклап яшәве”, “Яратмау – гөнаһ, ләкин никяхсыз тормыш та - гөнаһ.. Бе хатыныбызга канәгать булмыйча, икенчеләрен алдыйбыз да “сөяркә” дип атарга теләмибез. Сөяркә ул сөяркә инде... Бу дөньяда һәрнәрсәнең үз исеме бар. Әйбер урлый икән – карак, урлашып кочаклаша икән – зина. Гөнаһ кыласың икән, гөнаһны күтәрергә дә әзер булырга кирәк. Оҗмахка арткы ишектән генә керергә телимез” (хәзрәт); “дөньяда иң зур гөнаһ - сине бик яраткан кешене алдау” (Хәбир).* Шул рәвешле фикер төрлелеген ачып, үз геройларына төрле юлларда хакыйкатьне эзләү мөмкинлеген калдырып, драматург укучысын бер нәтиҗәгә китерә: гөнаһны һәркем үзенчә аңлый, ләкин гөнаһка бер кереп баттыңмы, аннан чыгу юлын табуы авыр, бәхет ул мәхәббәт белән янәшәдә җан тынычлыгы, иман ныклыгы бөтенлегендә дә.

Т.Миңнуллинның «Шәҗәрә» (1998) драмасы тоталитар система эзәрлекләве аркасында таралып беткән, үзара бәйләнешләрен, туганлык җепләрен югалткан, язмыш тарафыннан кагылып-сугылып йөртелгән морза нәселенең фаҗигасен Сәетбәков фамилиясен йөртүче морза нәселенең җиде вәкиле язмышын сурәтләү ярдәмендә ача. Ата-баба бурычын кайтару максаты белән йөргән Сәет исемлек буенча фатирларда йөри, гаилә кайгысы кичергән Сәлимә һәм Халисә, акча җитмәүдән әледән-әле талашып торучы Артур һәм Эльза, үзенең нәселеннән ваз кичкән Владимир Васильевич Саетбеков, шикле һәм сәер тоелган Азат Сәетбәков, философ Юныс һ.б. белән очраша. Бер-берсеннән никадәр читләшмәсен, ятсынмасыннар, барысын да берләштерүче бер көч бар: нәсел. Әсәр ахырында бу нәселнең туганлык җепләре ныгуына ишарә татар халкының берләшүенә, дус–тату яшәвенә өмет уята.

Т.Миңнуллин иҗаты тематик-проблематик яссылыкта да төрлелелек белән билгеләнә. Мәсәлән, “Миләүшәнең туган көне” (1968), “Китәр юлың еракмы” (1974), “Дуслар җыелган җирдә” (1978), “Монда тудык, монда үстек”

(1981) кебек әсәрләрдә кешенең шәхес буларак формалашуы, үз-үзеңне таныпбелү проблемасы күтәрелә; “Бәхетле кияү” (1968), “Гомердә булмаганны” (1969), “Гөргөри кияүләре” (1995) , “Йөрәк маем” (1996) кебек комедияләрендә рухи бөтенлек, традицияләргә мөнәсәбәт проблемалары калкытып куела; “Әлдермештән Әлмәндәр” (1976), “Илгизәр плюс Вера” (1992), “Шәҗәрә” (1998) кебек әсәрләрендә милли проблематика, кеше яшәешенең мәгънәсе мәсьәләсе югары күтәрелә; “Ай булмаса, йолдыз бар”, “Эзләдем, бәгърем, сине” (2001) пьесаларында көчле ихтыярлылык, җәмгыятьнең, язмышның кешегә тәэсире, “Әниләр һәм бәбиләр” (1984), “Хушыгыз” (1992), “Сөяркә” (1996) әсәрләрендә әхлакый кануннарның җимерелүе, югала баруы кебек проблемалар тергезелә.

Контроль сораулар һәм биремнәр.

1. Т.Миңнуллин татар драматургиясенә нинди яңалыклар алып килә?
2. “Дуслар җыелган җирдә” драмасында метафора нинди вазифа башкара?
3. Әдипнең драма әсәрләрендә тәнкыйди катлам нинди функция башкара?
4. “Әлдермештән Әлмәндәр” драмасында шартлылык нинди функция башкара?
5. “Саташу” драмасында Саташкан әби монологларының функциясен аңлатыгыз.
6. Т.Миңнуллин әсәрләренә нинди үзенчәлекләр һәм алымнар хас?

Тема 19. 1965-1980 еллар прозасында тарихи роман жанры

Лекция

Аннотация. Лекциядә Н.Фәттахның “Итил суы ака торур”, “Сызгыра торган уклар” романнары бәянәнә.

Ачкыч сүзләр: мифологизм, документальлек.

Теманы өйрәнүгә методик киңәшләр. Лекциядә темага кагылышлы төп фәнни-теоретик мәгълүмат бирелә. Шуннан соң мөстәкыйль эш буларак

бирелгән сорауларга телдән җавап бирергә әзерләнү сорала. Теманың үзләштерелү дәрәҗәсен билгеләү максатында һәр лекциядән соң сораулар һәм биремнәр тәкъдим ителә.

Әдәбият исемлеге.

1.Гайнуллина Г.Р. 1960-1980 еллар татар прозасы тарихы (II кисәк): Уку-укыту ярдәмлеге. – Казан: Ихлас, 2012. – 80 б.

2. Заһидуллина Д., Йосыпова Н. XXгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.

3.Заһидуллина Д.Ф. Мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы / Д.Ф.Заһидуллина. – Казан: Мәгариф, 2004. – 367 б.

Глоссарий.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли танып-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Мотив - әсәрдәге тотрыклы эчтәлек–форма компоненты.

Символ – универсаль сәнгати һәм мәдәни категория, тулысынча шартлы образ.

Лекциянең планы.

1. Н.Фәттахның “Итил суы ака торур” романы: язылу тарихы, романда тышкы мифологизм.

2.Н.Фәттахның “Итил суы ака торур”, “Сызгыра торган уклар” романнары.

Тарихи вакыйгалар халыкның үзендә дә, башка халык язмышында да кабатланалар. Җәмгыятьнең ниндиендә генә яшәсәләр дә, халыклар үз

дәүләтләрен, ә аңа кадәр ыруларны ныгытырга тырышалар. Ыруларны һәм дәүләтләрне берләшеп, уртак тел табып та, башка халыкларны яулап, алар исәбенә ныгытырга да мөмкин. Бер-берсенә каршы булган ике теләк, хакимият өчен көрәш рәвешен алып, тарихның буеннан буена сузыла. Тарихның шул рәвешле кабатлануы язмышлары билгесез булган халыкларның язмышын өйрәнүгә ярдәм итә. Н.Фәттах шулай иткән дә: ул үзенең хыялын шундый фәнни нәтиҗәләргә буйсындырган.. Фәнни нәтиҗәләре – тарихта армый-талмый эзләнү нәтиҗәсе. Әдип тарихи роман жанрын гына түгел, татар романын яңа баскычка күтәргән язучы буларак әдәбият тарихына кереп кала. Әдип совет чоры татар прозасы кысаларында тәүге язучы буларак борынгы тарихны әдәби чагылдыру юлына аяк басты. Икенчедән, тоталитар режим шартларында әлеге факт милли дәүләтчелек тамырлары турындагы мәсьәләне кыю рәвештә сәнгать югарылыгына күтәрү. Өченчедән, татар прозасында борынгылыкны бәян итүдә тарихи чыганакларның һәм фәнни ачышларның әдәби ижат өчен нигез булуы гамәли расланды.

Язылу тарихы, романны язуга этәргеч, төп тарихи чыганак булган факторларны әдип үзе болай тасвирлый: “Хәзерге заман темасына язучыга барыннан да элек бүгенге тормыш тәэсир итсә, тарихи темага язучыга китап, язма әдәбият тәэсир итә дисәк, ялгыш булмас дип уйлыйм. Тарих бит ул үзе китап. Мин беркайчан да тарихи романнар уку белән мавыкмадым һәм тарихка мәхәббәт уянуда тарихи романнарның бернинди роле булмады дияргә мөмкин. Миңа бик нык тәэсир иткән беренче тарихи китап «Кабуснамә» булды, ахрысы. «Кабуснамә» XI гасырда яшәгән чын кешенең чын язмалары. Икенче китап итеп мин Усама ибне Мункызның «Үгет-нәсихәт китабы»н («Книга назидания») күрсәтә алам. Усама ибне Мункыз, Сурия гарәбе, тәре сугышлары вакытында яшәгән, бик күп сугышларда катнашкан. Өченче китап итеп «Исландия саголары»н атап әйтәсем килә. Әйтәсе килгәнем шул: миңа үткән заманның үз кешеләре язып калдырган чын фактлар, чын вакыйгалар «беренче этәргеч»ләрнең берсе булды. Бу урында мин атаклы ибне Фазлан язмаларын

укуымны һәм үземнең 1957 елда Болгар хәрабәләрен казуда катнашуымны да искә алмасам, «беренче этәргеч»ләр мәсьәләсе тулы булмас дип уйлыйм. Ибне Фазлан язмаларын уку, өйрәнү, ятлау һәм җирдән казып алынган болгар әйберләрне үз кулларым белән тотып карау – болар барысы да, әлбәттә, беренче, иң беренче этәргечләр булгандыр. Болары күреп, тотып була торган «этәргеч»ләр. Ләкин «этәргеч»ләрнең күреп, тотып булмый торганы да бар. Анысы – мәхәббәт. Туган халкыма, туган телемә, культурама чиксез мәхәббәт тойгысы. Бу тойгы беренче дә, икенче дә тугел, ул – төп этәргеч, даими этәргеч. Иң беренче чыганак ибне Фазлан язмалары булды. Моннан тыш, борынгы Болгарга, аның күршеләренә караган башка хезмәтләр белән танышып чыктым”.

Романның тарихи чынлыгы авторның үзе тапкан фәнни нәтиҗәләренә нигезләнсә, вакыйгаларда катнашкан персонажлар чынлыгы аларның кичерешләрен дәлилләү нәтиҗәсенә бәйле. Тарихның ерак чоры турында ни язсаң да ярый, үткән заман әдипләрне дә, тарихчыларны да җавапка тартмый. Шулай булса да, Н.Фәттах болгарларның чиксез батырлыкларын күрсәтү кебек бик отышлы вакыйгалар язу белән мавыкмаган. Батырлык көчтә дә, гайрәттә дә, куркусызлыкта да түгел, сабырлыкта, ди. Зирәклекнең бер нәтиҗәсе буларак сабырлык борынгы бабайларның иң күркәм сыйфатлары итеп гәүдәләнә.

Р. Салихов Н.Фәттахны татар әдәбиятында беренчеләрдән булып яңа тарихи герой концепциясен тәкъдим иткән язучы дип билгеләп үтә. Яңа герой – ерак гасырлар төпкеленнен кайткан төрки-татар характеры кебек уйланыла.

Н. Фәттахның «Итил суы ака торур» (1969) романында Идел-Чулман болгарлары дәүләтенең оешуы, төрле ыру-кабиләләрне берләштерү тарихы тасвирлана. Көчле позициядәге мәгънәләрне роман эчендәге бәйләнешләрдән табабыз. Роман исеме – борынгы җырның беренче юлы. Шуннан чыгып, исеменең мәгънәсе – Идел ярларына сыеша алмый, иреккә омтыла. Иреккә чыга, җәелә һәм шулай итеп тереклек өчен уңайлы шартлар тудыра. Идел образының мәгънәләре эпиграфта кабатлана, көчәйтелә:

1. Автор үзе борынгы дип әйткән җырда Идел – заман агышын күрсәтүче вакыт ака торур).

2. Идел – бик куәтле ил (ярларына бәрә, киңәя, тереклеккә уңай шартлар тудыра).

3. Автор үзе хәзерге заманныкы дигән җырда хәзерге заман татар кешесе дигәнне укыйбыз.

Икенче эпиграфтагы мәгънәдән автор Тотышнымы, әллә Бөек Болгар дәүләтенме кызгануын аңларга мөмкин. Н.Фәттахны милләтнең 70 нче еллардагы хәле борчый, вакыйгалар шул дәверне күздә тотып языла.

Роман берничә вакыйганы: йолык туен, Акбүреләрнең Казаяклар ыруы белән очрашуын, Алмыш ханның яу белән килүе һәм орыш вакыйгасын, Койтым бикәнең улы өчен сорап Алмыш ханга мөрәҗәгать итүен сөйләп бирә. Үзәктә гаделлек проблемасы чагылыш тапкан. Роман бер образ – Тотыш тирәсенә җыела. Романдагы конфликтлар:

1. Көчле, дәртле, үз гамәлләренә җавап бирү дәрәҗәсенә күтәрелеп җитмәгән яшь Тотышның үзен күрсәтәсе килә. Үзенең көчен, җитезлеген ул фәкать сугышта гына күрсәтә ала. Шуңа күрә егет ил агаларының килешеп берләшү сәясәтенә каршы чыга.

2. Тотыш табигате белән ирек сөюче шәхес. Аның ирек сөюенә йолалар, законнар каршы төшә.

3. Тотыш башкалардан үзенең көче, чибәрлеге белән аерылып тора. Үзеннән өстеннәргә ул бервакытта да битараф кала алмый: я табына, я юкка чыгара.Үзендә фикер, теләк, сайлау иреген саклап калу өчен Тотыш гомер буе көрәшергә тиеш. Тотыш нинди генә көчле булмасын, йолаларны да, тирә-юньне дә, ханнарны да берьялгызы гына җиңә алмый. Шуңда күрә ул үләргә тиеш.

Сюжет сызыклары: беренчесе – Тотышньң ир булу тарихы. Ул егетне Алмыш ханның тотык итеп алып китүенә кадәр бара. Икенчесе – Тотышның мәхәббәт тарихы. Беренче сызык икенчесенең дәвамы булып тора, сюжет бөтенлеген төенләнеш (йолык туе), вакыйгалар үстерелеше (Казаяклар

килу), кульминацион нокта (Алмыш хан таләбенә Тотышның каршы чыгуы) һәм чишелеш (Тотышның җиңелеп әсир төшүе) хасил итә.

Роман маҗаралылыкка омтыла. Каршылыклар кискен, колачлы, көтелмәгән борылышлар ясарга сәләтле итеп оештырыла (Тотыш-ыру, Койтым кырнак-Алмыш конфликтлары)

Үзәк каршылык Алмыш ханның Акбүреләр ыруын буйсындырырга килүендә Тотышның хәлиткеч роль уйнавыннан гыйбарәт. Алмыш ханның сәясәте, Акбүреләр ыруының кучеп утыру тарихы, ыруара мөнәсәбәтләр һәм Тотыш тормышы, язмышы бер төенгә бәйләнә. Үзәк герой әлеге юлларны бергә җыйнаучы булып тора.

Бу романда Болгар дәүләте тормышы, гореф-гадәт, йолалар, сәүдә, мәдәният, дин мөнәсәбәтләренә зур урын бирелә. Автор халыкны (милләтне булып чыга) җыеп торучы, татулаштыручы көч дин дип исәпли, ләкин Тотышны дингә каршы куя. Йола – Тотыш иреген кысып торучы көч. Дин законнарын ул йола законнары дип атый, тыючы закон буларак аларга буйсынырга теләми.

Чор сурәтен тудыручы детальләр – йолык туе, кунак каршылау, үлекләрне күмү, орыш кагыйдәләре.

«Сызгыра торган уклар» (1977-1985) романында исә автор гомумтөрки яшәү моделен тергезә. Җитди сәяси, милли проблемаларны автор биредә дә милли тамырларын онытa барган татар укучысы алдында куя. Романның тарихи концепциясе алдынгы карашлы дәүләт кешесенең бердәм дәүләт булдыру, берләштерү бары халык теләге, мәнфәгатьләрен кайгыртканда гына була алуын раслый.

Әсәрнең буеннан-буена әлеге тормыш картинасының өч элементы: яшәү рәвеше-шартлары, төркиләр характеры, фикерләү рәвеше урын ала. Тарихилык принцибының бер шарты булган объектив вакыйгаларны ничек бар шулай сурәтләүдән тыш автор иҗади уйланмага да урын бирә.

Романның 1991 нче елда чыккан икенче басмасында автор сөннәр хакында тарихи белешмә бирә. «Сөн тарихын күз алдына китерүдә минем өчен

борынгы кытай хроникалары, аерым алганда, Сымацяньнец «Шицзи» («Тарихи язмалар») дигән хезмәте төп юл күрсәткече ролен үтәде», – дип яза Н.Фәттах.

Борынгы төркиләр тарихын тергезүдә үзара тыгыз бәйләнгән ике халыкның, дәүләтнең үткән тарихын чагыштыру ярдәмгә килә: «Сымацянь борынгы Кытай тарихы язган. Үзенең «Тарихи язмалар»ында сөннергә ул Кытайдагы вакыйгалар уңае белен генә тукталган. Шунлыктан, сөн тарихын дөрес аңлау өчен, азмы-күпме без Кытай тарихына да күз ташлап алырга мәжбүрбез». Сюжет сызыгы тарихи шәхес – сөннәр патшасы Тоумань һәм аның улы белән булган вакыйгаларга нигезләнә. «Һуннар үзләре – составына төрле кабиләләр кергән, этник яктан шактый чуар булган берләшмәнең үзәген төзегәннәр һәм бу берләшмә тулысынча аларның исеме белен аталган. Ул башлыча төркиләрдән, шулай ук монголлардан һ.б. халыклардан торган. Берләшмедә хакимлек иткән һуннарның да, башкаларның да бу бердәмлектә ихтыяжлары бигрәк тә сугыш куркынычы алдыннан сизелерлек көчәйгән», – дип яза И.Х.Хәлиуллин.

Беренче төп сюжет сызыгы далада шикле кешеләр күренүе белән башланып китә. Әлеге кешеләр сөннәрне сугышка котыртып, чин капкынына төшерергә телиләр. Туман тарханның сугышка барырга ризалашуы – төенләнеш. Сөннәр һөҗүм ясый, ләкин капкынга төшәләр. Кульминацион нокта – чин илендә Шихуанди үлү, сөннәрдә Албуганың тархан булуы Чишелеш – далада тупланган чиннәрне Албуганың җиңүе.

Икенче төп сюжет сызыгы – Туман тархан һәм Албуга арасындагы мөнәсәбәтләр. Ике сызыкны Албуга китергән сөенче вакыйгасы тоташтыра. Төенләнеш бирёдә Албуганың Табылдыкка карап торуы. Албуга әтисен коткара. Әтисе исә Албуганы үлемгә хөкем итеп курчаклар ясата., чин кызын тартып ала. Кульминацион нокта – Сөенеч баласын уңкул тәгин итү. Чишелеш – Албуганың тарханны үтерүе.

Туман тархан чиннәргә каршы бара, җиңелә, илне бөлдерә, Албуга сөннәрне берләштерә. Роман төркиләрнең нык дәүләт төзүе турында. Халык

мәнфәгатьләрен кайгырткан, көчле, акыллы, нык идарәче генә халыкны туплый, дәүләт төзи ала, ди Н.Фәттах.

Табигать үзгәреше, көнитеш, йола-гадәтләр бер үремтәдә сөннәр күзаллавында бирелә. Шуңа күрә төрки характер тудыруда пейзаж әһәмияткә ия (Албуганың каган сараена керү вакыйгасы). Кышкы ау күренешенең мәгънәсе беренче китапның ахырында ачыклана. Кышык ау текстта ил, халык язмышына киная булып яңгырый.

Романда фәлсәфи гомумиләштерүләр дә күп (автор-хикәяләүче кешеләрне тумыштан ук бүленгән дип әйтә).

Билгеле булганча, романда сөн кабиләләре беркемгә дә буйсынмый торган аерым дәүләт буларак көн күрүче дәүләт итеп тасвирлана. Ләкин сөн дәүләтенең хакимият төзелеше детальләп бирелми. Романда аларның яшәү рәвеше Кытай җирендә оешкан дәүләт – Чин империясенең таркалып, сөннәрнең дәүләт буларак ныгый баруы аша тәкъдим ителә. Язучы төрле катлам вәкилләренең көнкүреше, ышануларына мөрәҗәгать итә.

Әсәр структурасында конфликтларны хакимлек өчен барган көрәш дип бер бәйләмгә туплыйбыз: Туман каган – Чин патшасы; Туман каган – Албуга; Туңгак алып – Исәнтәй; Күрекле бикә – Сөенче.

Төп проблемалар Туман тарханга һәм Албуга язмышына барып тоташа. Алар арасындагы мөнәсәбәтләр сөн халкының язмышына гына түгел, яу чапкан ил язмышына да тәэсир итә. Табылдыкка бәйле һәм урын үзгәләү – Салчак урынына басу тәҗрибәсез Албуганы Туманга каршы куя. Романда төрки тормыш күренешләрендәге хакимият өчен көрәш шулай яктырытыла башлый.

Көнчелек, хәйлә-мәкер – төркиләрдә иң киң таралган явызлык дип атала, төп проблеманың нигезен ачуга хезмәт итә. Бердәмлеккә мөнәсәбәт проблемасы да романда ярдәмче проблемалар рәтенә керә. Алдагы ярдәмче проблема булып үлемнән, онытылудан курку тора. Төп проблеманы ачуга куркусызлык, батырлык мотивы да ярдәм итә (Ментйәннең Кортка ана утка ташлангач әйткән сүзе). Күрекле бикә язмышы, уйланулары аша дәүләтнең таркала башлавы әйтелә. Каганның Туңгак алыпны читләштерүе, Исәнтәй

киңәше белән йөрүе дә шул хакта сөйли. Автор каганның портетында да аңсыз, хакимлеккә омтылган кеше сыйфатларын берләштерә.

Горур, ирек сөючән, тәвәккәл, чыдам Албуганың рухи үсеше (тарихи шәхес – Маодунь исемле һун каганы, Кытай чыганакларында атасын үтергән кансыз, усал итеп бирелә) романда төрле әдәби алымнар – психологизм, портрет, пейзаж бирелешендә тәкъдим ителә. Әнисенең киңәшләре, Туңгак алып йогынтысы белән егеттә җаваплылык, мөстәкыйльлек кебек төрки характерны билгеләүче сыйфатлар формалаша. Албуганың гаскәр, ил башлыгы буларак рәхимсезлеге дә аклана.

Төрки көнитештәге йола-гадәтләрдән туй йолалары, корбан чалу һ.б. лардан тыш мәҗүсиллектән килгәннәрен – Ут-анага агач кисәген бирү, үлгәннәргә корбан бирү, мәет җирләү үзенчәлекләре, уртак хатын, уртак ир булу кебек мотивларның урын алуын билгеләп үтәргә кирәк.

1970-1980 еллар аралыгында үткән заман вакыйгаларын тасвирлаган Г.Бәширов, Г.Ахунов, Н.Фәттах әсәрләренең уртак ягы – татар халкы тарихындагы хакыйкатьне яктырту, ди әдәбият галиме А. Яхин.

Контроль сораулар һәм биремнәр.

1. Тарихи роман жанрына аңлатма бирегез.

2. Татар прозасында жанрның калыплашуы. Н.Фәттахның “ Итил суы ака торур” романының язылу тарихы.

3. Романда ике төп сюжет сызыгы. Тотыш образына бәя бирергә.

4. “Сызгыра торган уклар” романы”: язылу тарихы, романда тыәкы мифологизм.

Фәнни хезмәтләр, уку-укыту әсбаплары, методик кулланмалар һәм информацион чыганаклар

а) Төп әдәбият (основная литература):

Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.

Галиуллин Т. Шигърият баскычлары / Т.Галиуллин. – Казан: Мәгариф, 2002. – 229 б.

Галиуллин Т. Шәхесне гасырлар тудыра / Т.Галиуллин. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2003. – 192 б.

Галиуллин Т., Йосыпова Н. Басынкы елларның дәртле шигърияте / Т.Н.Галиуллин, Н.М.Йосыпова // Татар шигрияте: 1960-80 нче еллар. – Казан: Мәгариф, 2007. – Б.3-26.

Даутов А. Илдар Юзеев шигъриятендә романтизм / А.Даутов. – Казан: ”ИНТЕЛПРЕСС” нәшр., 2002. – 152 б.

Закирҗанов Ә. Яңарыш юлыннан / Ә.Закирҗанов. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2009. – 303 б.

Заһидуллина Д., Закирҗанов Ә., Йосыпова Н., Гыйләҗев Т. Татар әдәбияты. Теория. Тарих / Д.Заһидуллина, Ә.Закирҗанов, Н.Йосыпова, Т.Гыйләҗев. – Казан: Мәгариф, 2006. – 364 б.

Заһидуллина Д. Яңа дулкында / Д.Заһидуллина. – Казан: Мәгариф, 2006. – Б.107-123.

Заһидуллина Д., Йосыпова Н. XXгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 1: XX йөзнең беренче яртысында татар әдәбияты. – 230 б.

Заһидуллина Д., Йосыпова Н. XXгасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Йосыпова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.

Лейдерман Л., Липовецкий М. Современная русская литература: В 3-х кн. Кн.2: Семидесятые годы (1968-1986): Учебное пособие / Л.Лейдерман, М.Липовецкий. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 288с.

Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М.: НПК «Интелвак», 2001. – С.159-161.

Татар әдәбияты тарихы: Алты томда. Т.6: 60-90 еллар әдәбияты. – Казан: “Раннур” нәшр., 2001. - 544 б.

Юсупова Н.М., Ибрагимов М.И. Современная татарская поэзия / Н.М.Юсупова, М.И.Ибрагимов // Национальные литературы республик Поволжья (1980-2010 гг.): коллективная монография. – Барнаул: ИГ “Си-пресс”, 2012. – С.118-123.

Юсупова Н.М., Ибрагимов М.И. Современная татарская драматургия / Н.М.Юсупова, М.И.Ибрагимов // Национальные литературы республик Поволжья (1980-2010 гг.): коллективная монография. – Барнаул: ИГ “Си-пресс”, 2012. – С.124-133.

б) ярдәмче әдәбият (дополнительная литература):

Әхмәдуллин А. Күңелләрне уятыр / А.Әхмәдуллин. – Казан: Мәгариф, 2007. – 223 б.

Әхмәдуллин А. Офыклар киңәйгәндә / А.Әхмәдуллин. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2002. – 239б.

Галиуллин Т. Шагыйрьләр һәм шигырьләр / Т.Галиуллин. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1985. – 208 б.

Галиуллин Т. Дәвамлылык / Т.Галиуллин. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1987. – 168 б.

Галиуллин Т. Безнең заман— үзе җыр / Т.Галиуллин.— Казан: Татар. кит. нәшр., 1982.— 208б.

Галиуллин Т. Илһам чишмәләре. Монография / Т.Галиуллин.— Казан: Татар. кит. нәшр., 1988.— 365б.

Гамбәр Н. Ике урман арасы / Н.Гамбәр // Казан утлары. – 1997. - №1. – 48-52 б.

Гафиятуллина Н. XX гасыр татар шигъриятендә Тукай / Н.Гафиятуллина. – Казан: “Матбугат йорты” нәшр., 2002. – 152 б.

Есин А. Принципы и приемы анализа литературного произведения / А.Есин. – М.: Флинта, Наука, 1999. – 248 с.

Закирҗанов Ә. Заман белән бергә: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре / Ә.Закирҗанов. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2004. – Б.60-63.

Зөлфәт. Чытырманда былбыл сайрый... // Ике урман арасы. – Казан, 1995. – 7-22 бб.

Ковский В. Литературный процесс 60-70-х годов / В.Ковский. – М.: Искусство, 1983. – 336 с.

Компанеец В. Русская социально-философская проза 1970-80-х годов. Нравственный и психологический аспекты изображения человека / В.Компанеец. – Саратов, 1994. – 228 с.

Латынина А. За открытым шлагбаумом: Литературная ситуация конца 80-х / А.Латынина. – М., 1991. – 160 с.

Мөхәммәдиев Р. Якутлар табыладыр вакыт белән. Әдәби тәнкыйть мәкаләләре / Р.Миңнуллин. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1983. – 216 б.

Нигматуллина Ю. Типы культур и цивилизаций в историческом развитии татарской и русской литератур / Ю.Нигматуллина. – Казань: Фэн, 1997. – 192 с.

Нигматуллина Ю. “Запоздалый модернизм” в татарской литературе и изобразительном искусстве / Ю.Нигматуллина. – Казань: Фэн, 2002. – 176с.

Равил Фәйзуллин: Заман. Иҗат. Шәхес. — Казан: Мәгариф, 2002. — 235 б.

Современная русская советская литература. Литературный процесс 50-60-х годов. – М.: “Просвещение”, 1987. – 218 с.

Теория литературы. Т.4. Литературный процесс. – М.: ИМЛИ РАН, «Наследие», 2001. – 624с.

Урманче Ф. Борынгы миф һәм бүгенге шигырь / Ф.Урманче. — Казан: РИЦ “Школа”, 2002. – 260 б.

Урманче Ф.И. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда: 1 т. (А – Г) / Ф.И.Урманче. – Казан: Мәгариф, 2008. – 303 б.

Шайтанов И. Поэзия 70-90-х годов. Обзор. Новое в поэзии / И.Шайтанов // Русская литература XX века. – М., 1994. Ч.2. – С.277-303.

Шакирова Г. Драматургия Туфана Миннуллина 80-90-х годов (тематика и проблематика. Жанровая разновидность. Методика изучения в школе): Автореф.дисс.канд.филол.наук. - Казань. - 2000. - 19 с.

Шарипов М. Драматургия Туфана Миннуллина. Проблема героя и его художественное воплощение: Автореферат дисс....канд.филол.наук. - Уфа. - 1989. - 22 с

Шәрәфиев Р. Безне кемнәр аңлар? / Р.Шәрәфиев // Казан утлары.— 2000.— №7.— 139-144б.

Юзиев Н. Шигърият дөньясы / Н.Юзиев. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1981. – 312 б.

Юсупова Н. Тылсымлы сүз остасы / Н.Юсупова // Казан утлары. – 2007. - №1. – Б.137-142

Явчуновский Я. Драма на новейшем рубеже. Драматургия 70-80-х годов: конфликты и герои, проблемы поэтики / Я.Явчуновский. – Саратов, 1989.

Информацион чыганаклар, интернет-ресурслар

(Рекомендуемые информационные ресурсы в Интернете):

- www.wikipedia.ru Универсальная энциклопедия «Википедия»
- www.feb-web.ru Фундаментальная электронная библиотека «Русская литература и фольклор»
- www.ksu.ruЭлектронная библиотека и материалы сайта КФУ
- www.slovari.ru Электронные словари

Терминологик сүзлекчә

Авангардизм – 1910-50 еллар реалистик булмаган әдәбиятындагы бертөркем агымнарның җыелма атамасы.

Автор – әдәби иҗатның субъекты, бербөтен әдәби әсәр иҗат итүче.

Аллегория – образ төре, конкрет җанлы табигать сурәте аша читләтеп әйтү.

Архетип – теләсә нинди әдәби төзелеш нигезендә ятучы, гомумкешелек кыйммәтенә ия фундаменталь башлангыч мотивлар, образларның аталышы.

Әдәби бәйләнеш – бер яки бертөркем әдәби күренешнең башка бер яки бертөркем әдәби күренешкә тәэсире, әдәби әсәрләр арасында охшашлану, бәгланыш.

Жанр - әдәби әсәрнең тарихи барлыкка килгән, чынбарлыкның эстетик концепциясен белдерүче төре.

Интертекстуальлек – текстның чит цитаталардан һәм реминисценцияләрдән төзелүе – терминын француз филологы һәм постструктуралистик юнәлеш теоретигы Ю.Кристева кертә.

Иҗат юнәлеше – әдәби барышта формалаша торган иҗат бердәмлеге, үзенчәлекле идея-эстетик принципларга таянып, тормыш-чынбарлыкны рухи-гамәли танып-белү, аңлату һәм сурәтләү.

Иҗат агымы – билгеле бер тарихи чорда яшәгән бертөркем язучылар иҗатындагы фәлсәфи фикер яки иҗтимагый позиция, әдәби-эстетик караш һәм стиль охшашлыгыннан туган берәмлек.

Лирик герой – лирикада автор образы, автор аңын белдерүче ысулларның берсе; әсәрдә уй-хисләре, эчке халәте чагылыш тапкан, шагыйрьнең хисләреннән тыш, күпчелек кешеләргә хас уй-кичерешләрне гәүдәләндерүче, бәян итүче образ.

Мотив - әсәрдәге тотрыклы эчтәлек–форма компоненты.

Миф – дөньяның килеп чыгышы, кешенең барлыкка килүе, аллалар һәм патшаларның, каһарманнарның батырлыгы хакында бик борынгы сөйләүләр. Ул – борынгы кешенең тормышны һәм үз-үзен күзаллавы, гаять әһәмиятле,

ләкин аңлаешсыз, серле тоелган табигый, физиологик, иҗтимагый күренешләрне шәрехләве.

Символ – универсаль сәнгати һәм мәдәни категория, тулысынча шартлы образ.

Зачет сораулары:

1. И.Юзеевның “Өчәү чыктык ерак юлга” поэмасында әдәби катламнар, символлар бирелеше, алар аша үткәрелгән фәлсәфә.

2. И.Юзеевның “Таш диварлар авазы” поэмасында фәлсәфә бирелеше. Таш образына салынган мәгънә.

3. И.Юзеевның “Тынлык белән сөйләшү” поэмасына анализ. Тынлык образы аша үткәрелгән фикер.

4. 1960-80 нче еллар татар поэзиясендә тәнкыйди башлангычның бирелеше, мисаллар ярдәмендә аңлатыгыз.

5. 1960-80 нче еллар татар драматургиясенең үсеш-үзгәреш юллары.

6. Зөлфәтнең “Тыным бетте...”, “Казан шәһәренең 39 нчы кварталы янындагы сазлыкның төнге бәхилләшүе”, “Матур бабай” шигырьләрендә идеаль тормыш моделе, фәлсәфәсе.

7. Р.Фәйзуллинның “Нюанслар иле” шигырьләр циклында яңа сыйфат үзгәреше (шигырь үлчәме, мотивлар бирелеше, структур катлам).

8. Зөлфәтнең “Йөрәкләрдә үлмәс дастан” поэмасында әкият символы, мифологик образларга салынган мәгънә.

9. 1960-80 нче еллар татар поэзиясендә стиль тенденцияләре.

10. 1960-80 нче еллар татар поэзиясендә шаулы эстрада һәм салмак лирика агымнары: төп үзенчәлекләре, алымнары һ.б.

11. И.Юзеевның “Гашыйклар тавы” повесть-пьесасында символлар, алар аша үткәрелгән фәлсәфә.

12. И.Юзеевның “Мәңгелек белән очрашу” поэмасында романтизм билгеләре, шәхеснең үз-үзен һәм яшәешне танып белү фәлсәфәсенең чагылышы.

13. И.Юзеев иҗатында фәлсәфи төрлелек, иҗат принциплары һ.б.

14. 1960-80 нче еллар татар поэзиясендә Тукай образы.

15. Г.Афзал лирикасында эволюцион этаплар, лирик героена бәя.

16. 1960-80 нче еллар татар поэзиясендә интеллектуаль башлангыч.

17. Р.Фәйзуллин лирикасында тәнкыйди башлангыч.

18. Зөлфәт иҗатында символик образлар төрлелеге, фәлсәфи яки иҗтимагый эчтәлеге.

19. 1960-80 нче еллар татар поэзиясе үсешенә этәргеч биргән алшартлар. Стиль тенденцияләре.

20. Т.Миңнуллин иҗаты: төп тема-проблемалар, алымнар, архетипик геройлар һ.б.

21. Т.Миңнуллинның “Сөяркә” драмасында алымнар төрлелеге, идея бирелеше, җәмгыятькә бәя, төп геройлар аша уздырылган фәлсәфә.

22. Т.Миңнуллиның “Хушыгыз” драмасында уен алымы, вазифасы.

23. Т.Миңнуллинның “Миләүшәнең туган көне”, “Дуслар җыелган җирдә”, “Хушыгыз” драмаларында күтәрелгән проблемалар, төп герой аша бирелгән яшәеш фәлсәфәсе һ.б.

24. Т.Миңнуллинның “Саташу” драмасына анализ, төп проблеманың бирелеш үзенчәлеге.

25. 1960-80 нче еллар татар драматургиясендә юнәлеш һәм агымнар төрлелеге.

26. Ш.Хөсәеновның “Әни килде” драмасына анализ, Ана образы, аңа салынган мәгънәви бөтенлек.

27. Т.Миңнуллинның “Нигез ташлары” пьесасында проблематика, йорт символы.

28. Х.Вахит драматургиясе. (“Беренче мәхәббәт”, “Туй алдыннан”, “Соңгы хат”)

29. 1965- 1980 еллар татар прозасы. 80 нче еллардан соңгы прозаның үсешен билгеләгән стиль тенденцияләре.

30. Прозада лирик-эмоциональ башлангыч. М.Мәһдиевнең “Кеше китә, җыры кала” повестенда автор урыны.

31. М.Мәһдиевнең “Торналар төшкән җирдә” повестенда автор позициясе.

32. Ә.Баяновның “Яшьлегемне эзлим”, “Тау ягы повесте” әсәрләрендә лирик, мифологик катлам.

33. Балалар прозасында лирик башлангыч: Г.Сабитов хикәяләре.

34. Балалар прозасында лирик башлангыч: Ф.Шәфигуллин повестьлары.

35. 1965-1980 еллар прозасында фәлсәфи һәм милли мотивлаштырылган психологизм.

36. Ә.Еникинең “Әйтелмәгән васыять” әсәрендә психологизм.

37. Ә.Еникинең “Гөләндәм туташ хатирәсе” повестенда психологизм.

38. Х.Сарьянның “Бер ананың биш улы” повестенда психологизм.

39. 1965- 1980 еллар милли фәлсәфи мотивлашкан татар прозасында мифологизм. А.Гыйләҗевның “Җомга көн, кич белән” әсәренең мифопоэтик структурасы.

40. 1965-1980 еллар прозасында фәлсәфи катламның публицистик катлам белән көчәйтелүе: М.Юнысның “Шәмдәлләрдә генә утлар яна...” (“Биектә калу”) повесте.

41. 1965-1980 еллар татар прозасында милли проблеманың тарихи роман жанрында куелышы: Н.Фәттахның “Итил суы ака торур” романы.